

Det saakaldte Hagekors's
Anvendelse og Betydning i Oldtiden.

Af

Ludvig Müller.

Avec un résumé en français.

Vidensk. Selsk. Skr. 5te Række. Historisk og philosophisk Afd. 5te Bind. I.

Kjøbenhavn.

Bianco Lunos Bogtrykkeri.

1877.

I den Afhandling, jeg i 1864 meddeelte i Videnskabernes Selskabs Skrifter om religiøse Symboler af Stjerne-, Kors- og Cirkel-Form hos Oldtidens Kulturfolk, var dette Tegn indbefattet. Der foreligger nu et rigere Materiale for Undersøgelsen. Man kiender et meget større Antal Gienstande, hvorpaa Tegnet findes; endeel ere komne for Lyset ved Udgravninger i den nyeste Tid; endeel, som vare forhaanden i Museerne og i Privatsamlinger, ere senere udgivne.

Dette Tegn har, paa Grund af sin høie Ælde og sin store Udbredelse i Oldtiden, overalt tiltrukket sig Archæologernes Opmærksomhed, især i den seneste Tid. Der haves mange Udtalelser om det, og der er fremsat flere Hypotheser om dets Betydning i de enkelte Lande; men Anskuelserne afvige meget fra hverandre, og det er ikke gjort til Gienstand for nogen omfattende Betragtning.

I den Formening, at der saaledes turde være Grund til at underkaste Tegnet en nærmere Undersøgelse, har jeg søgt at samle alt det, der viser dets Anvendelse i Oldtiden i de forskellige Lande, og deraf uddraget Slutninger med Hensyn til dets Oprindelse og Betydning.

Det tilkomne Stof og de fremadskredne videnskabelige Forskninger have medført, at jeg med Hensyn til nogle Punkter ikke er af den samme Mening nu, som da jeg skrev min tidligere Afhandling. Der vil oftere blive henviist til denne; den er citeret under den forkortede Titel: Rel. Symboler.

Jeg har modtaget Bidrag og Oplysninger af forskiellig Art fra Videnskabsmænd i Udlandet og herhjemme, dels af dem, der ere ansatte ved Museerne, dels af andre Oldforskere. Alle dem, der saaledes have bidraget til mit Arbeides Fremme, bringer jeg her en erkiendtlig Tak for den Bistand, de velvilligt have ydet mig.

Mai 1877.

L. Müller.

INDHOLD.

	Side
I. Tegnets forskellige Former og Benævnelser	5.
II. Tegnets Forekomst i de forskellige Lande	8.
Indien og Kabul, S. 8. Persien, S. 9. Vestasien med Cypern og Rhodus, S. 10.	
Grækenland og Øerne i Archipelagus, S. 11. Italien, S. 14. Sicilien, S. 18.	
Nord-Afrika, S. 18. Donaulandene, S. 19. Helvetien, S. 20. Gallien og Belgien, S. 20.	
Britannien, S. 22. Skotland og Irland, S. 22. Burgund, S. 23.	
Germanien, S. 23. Skandinavien, S. 25. De slaviske Lande, S. 30.	
III. Tegnets Betydning og Anvendelse i Almindelighed	31.
IV. Ornamentter opstaaede af eller beslægtede med Tegnet	36.
V. Tegnets Ælde og Herkomst	39.
VI. Tegnets Oprindelse og Betydning som religiøst Symbol	43.
VII. Tegnets Betydning og Brug hos de enkelte Folk	49.
Det ariske Stamfolk, S. 49. Inderne, S. 50. Folkeslag af den mongolske Race, S. 52.	
Perserne, S. 54. Pelasgerne, S. 54. Grækerne, S. 56. Phoenicierne, S. 61.	
Etruskerne, S. 61. Italiske Folk, S. 62. Romerne, S. 62. Barbariske Folk i Donaulandene, S. 66.	
Celterne, S. 67. Germaniske Folk i Rhinlandene, S. 70.	
Folk af den germaniske Stamme i det østlige Germanien og Skandinavien, i Bronzealderen, S. 71.	
Folk af den germaniske Stamme i det nordlige Germanien, Skandinavien og Britannien, i Jernalderen, S. 74.	
Finnerne, S. 83. Slaverne, S. 84.	
VIII. Tegnets Brug og Betydning hos de Christne	87.
Italien, S. 87. Det vestromerske Riges øvrige Lande, S. 89. Skandinavien, S. 92.	
Skotland og Irland, S. 95. Det østromerske Rige, S. 97. De slaviske Lande, S. 98.	
<i>Résumé en français</i>	99.

I.

Tegnets forskellige Former og Benævnelser.

Ældre og regelmæssige Former, af geometrisk Art.

Fig. 1 synes at være den oprindelige Form; man finder den paa de Gienstande, der gaae høiest op i Tiden. Den havde tillige den største Udbredelse — den kan
1 forfølges fra Indien til Middelhavslandene og til det nordlige Europa — og var i de fleste Lande den meest anvendte Form. Den vedligeholdte sig overalt til den sidste Tid og er endnu den brugelige i Asien.

2

3

4

Fig. 2, 3 og 4 ere opstaaede af Fig. 1 ved Afrunding af Vinklerne og Forkortelse af Benene. De buede Linier findes meest, hvor Tegnet er malet eller indridset, ikke paa Skulpturer og sieldent paa Mynter.

5

6

Formen Fig. 5 er meget gammel og udbredt; man træffer den i en tidlig Tid i Middelhavslandene¹⁾, desuden i Indien, i Mellem-Europa og ofte i Skandinavien.²⁾ Fig. 6, der egentlig kun er en Variation af Fig. 2, idet Benene ere ombøiede i Vinkler istedetfor i Buer, forekommer baade i Syden og i Norden, men kun enkelte Gange.³⁾

Tegnet har undertiden en skraa Stilling. Benene vende snart til høire, snart til venstre, paa Gienstande fra samme Land og Tid; dog er den Retning, som Fig. 1 viser, den almindelige i den ældste Tid.⁴⁾ Fig. 1 og 5 have nogle Steder en lille Kreds eller Kugle til Afslutning af Benene.⁵⁾ De 4 første Former ere ikke sielden skiødesløst tegnede, med skiæve og ulige Vinkler eller Buer; man finder ogsaa Fig. 3 saaledes fortegnet, at een eller to af de ombøiede Linier vende til den forkerte Side.⁶⁾ Der træffes af og til Former,

¹⁾ Paa Guldspændet fra Apulien Fig. 15, og paa en malet Vase i Conze's Melische Thongefässe Taf. III (flygtigt henkastet og to af Enderne ikke synlige).

²⁾ I Indien i en Hule-Indskrift og tilnærmelsesviis paa Mynter, i Helvetien og i Britannien paa Spænder, i Skandinavien paa Guldrakteater.

³⁾ Paa en græsk Mynt fra Peloponnes, paa et Beslagstykke til en Sværd-Rem fra Thorsbjerg-Mosen i Slesvig, og paa et Spydblade med Runer, fundet i Volhynien (med Tilsætningerne til Benene forlængede).

⁴⁾ Saaledes paa de pelagiske Leerkar og paa de ældste indiske Mynter.

⁵⁾ Paa en persisk Mynt fra Sapor II og paa nordiske Guldrakteater.

⁶⁾ Saaledes paa: Spindevægte fra Hissarlik, Leerkar og Spænder fra Villanova, en Offerskaal fra Grækenland (Fig. 7), en græsk Mynt fra Eryx.

som falde mellem Fig. 1, 5 og 6, idet den lille Tverstreg paa Enderne enten mangler paa eet eller flere af Benene, eller ikke er tilsat eens paa dem alle, eller gaaer ud til begge Sider af Benet.⁷⁾

Tegnet er snart fremstillet ved Linier, snart med Been, der have en større eller mindre Brede.

Der forekommer undertiden Figurer, som ere dannede ved en S sammensætning af to Tegn af Formerne 1, 3 og 5; disse ere anførte nedenfor under Ornamenterne IV Fig. 16 og 24.⁸⁾ Fig. 4 findes en enkelt Gang sammensat med et regelmæssigt Kors.⁹⁾

Det fra Lyciens ældste Mynter bekjendte Symbol, der er sammensat af Tegnet Fig. 4 og en Ring eller Cirkel, er ikke indbefattet i nærværende Undersøgelse; det vil blive omtalt nedenfor under VI. Tegn af lignende S sammensætning ere ogsaa fundne paa nogle af Spindevægtene fra Hissarlik.¹⁰⁾

Senere og udartede Former, som kun forefindes hos de barbariske Folk i Europa.

 Denne Form forekommer som Typ paa en Guldmynt fra et barbarisk Folk ved Grækenlands Nordgrændse og paa angelsachsiske Mynter.¹¹⁾ Den afviger kun ved
 7 Kuglen i Midten fra Fig. 4.

  Fig. 8—12 forefindes paa celtiske Mynter fra Gallien, fra 3^{die} — sidste Aarh. f. Chr. De 2 første udgiøre Typen paa Reversen af Mynter af Potin og Kobber, som have et mandligt Hoved paa Adversen. Fig. 10, varieret paa forskellige Maader, er anbragt bag paa Halsen af et bekrandsset Hoved, paa Guldmynter af meget barbarisk Præg. Fig. 11 og 12 og flere lignende Former figurere som Typer paa Adv. af Kobbermynter, der paa Rev. have en Hest, og paa Adv. af Sølvmynter, der paa Rev. have forskellige Symboler i et firdeelt Felt.¹²⁾ Sammenhængen mellem alle disse Former og de ældre simple er umiskjendelig; Fig. 8, 10, 11 og 12 ere udgaaede fra Fig. 2 og 4, Fig. 9 fra Fig. 5.

8 9

a b
 10

11 12

⁷⁾ En særegen Variation af Fig. 3 træffes paa en Mynt fra Korinth, der er afbildet i min Afhandling om Religiøse Symboler S. 119 Fig. d.; den er formodentlig opstaaet ved en Efterligning af Rev. paa de ældre korinthiske Mynter (see nedenfor Fig. 9), hvor Tegnet er anbragt paa Linierne i den firdeelte Quadrat, idet disse Linier betragtedes som hørende sammen med Tegnet.

⁸⁾ Paa Spindevægtene fra Hissarlik findes undertiden en korsdannet Figur, der muligt er sammensat af to Tegn af Formen 3, hvis ombøiede Been ere vendte lidt udad og til forskellige Sider. Schliemann Trojanische Alterth. Atlas Fig. 282, 299 og 2528.

⁹⁾ Under Bunden af et slavisk Leerkar, fra det Brandenburgske, see II, Germanien, 6, Anm.

¹⁰⁾ Schliemanns Atlas Fig. 295 og 2984.

¹¹⁾ See II, Donaulandene 1 og Britannien 3.

¹²⁾ See Citaterne under II, Gallien 1. Former, der slutte sig til Fig. 11 og 12 og ere udsmykkede med Hestehoveder, ere afbildede under VII, Celterne.

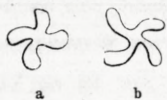
13

Denne Form hører til det østlige Skandinavien i Bronzealderen. Fig. a er indhugget paa en Klippevæg i Sverrig.¹³⁾ Fig. b, med Enderne mere eller mindre omslyngede, findes under Bunden af Bronze-Hængekar, der formodentlig have været til hellig Brug.¹⁴⁾ Lignende Figurer, med eller uden Omslyngning af Enderne, forekomme ogsaa paa Spænder fra den yngre Jernalder.¹⁵⁾ Denne Form er opstaaet af Fig. 2 og er beslægtet med Fig. 8 paa de galliske Mynter.

14

Fig. 14 sees under Bunden af et Hængekar af samme Slags og fra samme Tid som de anførte, fundet i Pommern.¹⁶⁾ Denne Figur har Fig. 5 til Grundtyp og har Lighed med Fig. 9 paa de galliske Mynter. Tegnet er paa Hængekarrene fremstillet, som Fig. 13 b og 14 vise, for at slutte sig til de Ornamente, der omgive det.

15

Disse Figurer ere indhuggede paa Klippesider i Sverrig og hidrøre ligesom de foregaaende fra Bronzealderen.¹⁷⁾ Uagtet det skiæve og fordreiede i Figurene gienkiender man Tegnet af Formen 4. De nærme sig til Fig. 10-12 paa de galliske Mynter.

At Fig. 7—15 ere barbariserende, meer eller mindre udskeiende, Former af de simple og liniære Tegn Fig. 1—6, følger ikke blot af Ligheden i Grundformen, idet Afvigelserne og Tilsætningerne ere at ansee for uvæsenlige, men ogsaa af Overensstemmelsen i Henseende til Anvendelsen, som viser, at de ligesom de andre ere Symboler. Det er paa Grund heraf, at de ere adskilte fra de beslægtede Figurer, afbildede under IV N° 16—28, der ere anvendte saaledes, at de nærmest ere at betragte som Ornamente.

Dette Tegn har været benævnet og benævnes endnu meget forskielligt. Man har oftest efter Udseendet kaldt det et Kors, med Tillægsord, der antyde Afvigelsen fra den simple Korsform, saaledes hos os og i Norge *Hagekors*, i Sverrig *hak kors*, i Tydskland *Hackenkreuz*, *Winkellkreuz*, *Schenkelkreuz*, i Frankrig *croix gammée*, *cramponnée*, *hameçonnée*, *redoublée*, i Italien *croce gammata*, *uncinata*. Forskiellig fra disse Benævnelser er den engelske, *fylfot* eller *filfot*, der antages at betegne Mangefod, Fuldfod¹⁸⁾, eller at være en forvansket Udtale af Fiirfod.¹⁹⁾ Tidligere brugtes ogsaa Ordet *gammadium*, som en Zirat paa den liturgiske Dragt i den tidligere Middelalder blev kaldet.²⁰⁾ I Indien har det fra Oldtiden af havt Navnet *Svastika*, et Sanskrit-Ord, hvis Betydning nedenfor vil blive omtalt (s. VII Inderne); det anvendes ogsaa undertiden paa det i andre Lande forekommende Tegn.

¹³⁾ See II, Skandinavien, 1, Sverrig.

¹⁴⁾ See II, Skandinavien, 1, Danmark og Sverrig.

¹⁵⁾ See II, Skandinavien, 3, Sverrig og Norge.

¹⁶⁾ See II, Germanien, 1.

¹⁷⁾ See II, Skandinavien, 1, Sverrig.

¹⁸⁾ Waring Ceramic art in remote ages (1874) p. 10 og 15.

¹⁹⁾ Jewitt i The Art Journal 1875 p. 369. *Fylfot* forekommer i et Manuskript fra det 15de Aarh. (Boutell Monum. brasses p. 28 note).

²⁰⁾ Du Cange Glossarium s. v. Denne Zirat var formodentlig af en anden Form end Hagekorset; see Dom. Maeri Hierolexicon s. v. og Bollandistæ T. III S. S. Maji p. 395.

Alle disse Benævnelser angaae kun Tegnets regelmæssige Former.²¹⁾ I den nyeste Tid har man begyndt at kalde det *Tetraskete* i Analogi med Navnet paa det bekendte trebenede Symbol, Triskele; dette Navn er at foretrække, da det udtrykker den tilgrundliggende Forestilling (see VI).

II.

Tegnets Forekomst i de forskellige Lande.

I det følgende meddeles, efter Landene, en Oversigt over de Gienstande, paa hvilke de under N° 1—15 afbildede Figurer forekomme. Figureerne kaldes med en fælles Benævnelse *Tegnet*, uden Hensyn til, hvorledes de i de enkelte Tilfælde ere at opfatte; see III og VI. Formen er angiven ved det i Parenthes tilføiede Tal; hvor intet Tal findes, menes den normale Figur eller en Form, som falder mellem denne og Fig. 2, 3 eller 4. I IV vil der blive givet en Oversigt over de ornamentale Figurer, der kunne indeholde Tegnet, og de Gienstande, paa hvilke de findes.

INDIEN og KABUL.

Tegnets Forekomst i Oldtiden.

Stemplede Metalstykker. I Stempler paa de smaa Kobber-Barrer eller -Plader, der i den ældste Tid brugtes som Mynter.¹⁾

Mynter. Paa Mynter af Sølv, Billon og Kobber, prægede forskellige Steder i Indien i Tidsrummet fra det 4de Aarh. f. Chr. til det 2^{det} Aarh. efter Chr.; Tegnet (1, 2 og 1-5) findes enten sammen med forskellige buddhistiske Symboler (Fig. 1) eller alene som Typ (Fig. 2).²⁾ Paa Guldmynter fra indoskythiske Konger i Kabul i det 1ste Aarhundrede eft. Chr.; paa Adv. er Kongen fremstillet offrende ved et Ildalter, med en

1

2

²¹⁾ Man finder desuden hos forskellige, især tyske, Forfattere, ogsaa i den nyeste Tid, Tegnet kaldt *das phoenizische Tau*, *Henkelkreuz*, *cruz ansata*, ifølge en Forvexling med disse Tegn.

¹⁾ Prinseps Indian antiquities ed. by Thomas Vol. I pl. XX, 26-27, p. 217-218. Marsden Num. orientalia, new. ed. 1874 pl. I, 4.

²⁾ Wilson Ariana ant. pl. XV, 23, 26-28. Cunningham Bhilsa Topes pl. XXXI, 3, 10, 11. Prinseps Ind. ant. by Thomas Vol. I pl. IV, 1, 2, 6; pl. XIX, 16-18; pl. XX, 32, 51; Vol. II pl. XLIV, 2—10. Fig. 1 og 2 ere afbildede efter Prinseps Ind. ant. pl. XLIV, 8, og pl. XX, 32.

Trefork i Haanden, en Trefork foran og Tegnet nedenunder, paa Rev. Guden Siva med Treforken, lænet til Oxen Nandi.³⁾

Steen-Indskrifter. Paa en Tavle ved Indgangen til Karna-Chopar-Hulen ved Barabar i Distriktet Bahar, ifølge Tidsangivelsen i Indskriften, fra Kong Asokas 19de Regeringsaar 3: 245 f. Chr.⁴⁾ Paa en stor Steen ved Kanhiara i Punjab, fra Slutn. af sidste Aarh. f. Chr.⁵⁾ I buddhistiske Huler i forskellige Egne af det vestlige Indien, fra de første Aarhundreder eft. Chr.⁶⁾ Paa Sanchi-Topen ved Bhilsa i Central-Indien, fra Chr. Fødsels Tid.⁷⁾ Alle Indskrifterne ere med Pali-Bogstaver; Tegnet findes foran eller bagefter Skriften.

Buddhas Fodtrin. I de to Fodspor, der ere udhuggede paa Ruinen af Topen ved Amravatti paa Østkysten, fra 4de-5te Aarh. efter Chr.; Tegnet er i begge anbragt 5 Gange tilligemed Hiul-Symbolet og endnu to hellige Tegn.⁸⁾ I Fodspor, indhuggede paa en Steen i Magada i Central-Indien, som bleve sete af den chinesiske Buddhist Hiuen Thsang paa hans Reise i den første Halvdeel af 7de Aarh. eft. Chr.; Tegnet befandt sig paa Tærne ovenover Blomster; midt i Sporet var Hiul-Symbolet.⁹⁾

Tegnets senere Forekomst i Indien og Østasien vil blive omhandlet under VII.

PERSIEN.

Under Achæmeniderne. En Darik, der har Tegnet (2) indslaaet som Contra-mærke.¹⁰⁾ Under Arsaciderne. En Sølvmynt, præget af en Konge i Persis (Pars) i det 2^{det} Aarh. eft. Chr.; paa Adv. Kongens Hoved med Tegnet (2) bagved, paa Rev. en Ring og pehlvisk Indskrift.¹¹⁾ Under Sassaniderne. Smaa Mynter prægede i det 4de Aarhundrede, af Sapor II, af Sølv¹²⁾, og af Sapor III, af Kobber (Fig. 3).¹³⁾ De have paa Adv. Kongens Hoved med Tegnet foran, paa Rev. Ildalteret mellem de to Vogtere.

3

³⁾ Wilson Ariana pl. XIV, 12, 13, 17; p. 377-378. Prinseps Ind. ant. by Thomas pl. XXII, 6.

⁴⁾ Archeological survey of India, Cunningham, I (1871) p. 45 pl. XX, 1.

⁵⁾ Samme Skr. V (1875) p. 175-176 pl. XLII, 1. Jvfr. Westergaard Om de ældste Tidsrum i den indiske Historie (Univ. Progr. 1860) S. 35.

⁶⁾ Journal of the Bombay branche of the roy. as. soc. 1853 Nr XIX: Karlé 1 og 13; Junir, 1-4, 6, 9 og 12. 1862 Nr XXI: Kanheri, 2, 12, 13, 23-25, 31, 32, 37, 44 og 57. 1865 Nr XXII: Nasik, 6, 13, 17, 24 og 26. Tegnet har i alle disse Indskrifter den normale Form, undtagen i Nr 25 fra Kanheri, hvor det er af Formen 5.

⁷⁾ Cunningham Bhilsa Topes pl. XIX, 186, 188, 192, 195. ⁸⁾ Alabaster The wheel of the law p. 249.

⁹⁾ Hist. de la vie de Hiouen Thsang p. Stan. Julien p. 138. Tegnet kaldes her med dets chinesiske Navn *Ouan (Wan)*; see nedenfor under VII.

¹⁰⁾ I det britiske Museum.

¹¹⁾ Mordtmann Persepolitische Münzen i Sallets Zeitschr. f. Numismatik IV (1876) S. 152 f. Nr 118 Taf. II, 20.

¹²⁾ Coll. de monn. sassanides de Bartholomæi p. Dorn 1873, tab. suppl. fig. 13.

¹³⁾ I det britiske Museum.

VESTASIEN, med CYPERN og RHODUS.

1. Pelasgisk, den for-græske Periode.¹⁴⁾ Forskiellige Gienstande fra de i His-

sarlik i Troas udgravede Ruiner.¹⁵⁾ I Fundamenterne af de tre nederste Lag af Bygninger, som ere at henføre til den for-græske Periode¹⁶⁾, forefandtes Tegnet paa følgende Gienstande af brændt Leer: indridset paa et Brudstykke af et sort Leerkar, fundet i de fra Stedets første Bebyggelse hidrørende Ruiner¹⁷⁾; rødmalet paa Laaget af en Daase af guult Leer¹⁸⁾; indridset paa et stort Antal Spindevægte¹⁹⁾, snart alene²⁰⁾, snart flere Gange eller sammen med andre Tegn og liniære Figurer²¹⁾, ofte skiævt eller fortegnet²²⁾; indridset een eller flere Gange paa Kugler²³⁾. — Leerkar (Vaser) fra Cypern, malede, med Ornamerter af geometrisk Art, undertiden ogsaa med Fugle, Fiske og Grene; Tegnet, der oftest er anbragt flere Gange (Fig. 4), staaer ikke i Sammenhæng med Ornamenterne eller Figurerne.²⁴⁾

¹⁴⁾ Angaaende Folket og Tiden, see nærmere under V og VII.

¹⁵⁾ Schliemann, Trojanische Alterthümer 1874, mit Atlas.

¹⁶⁾ Disse tre Lag indtog Rummet fra 4-14 (16) Metre under Høiens Overflade. De antages af Schliemann at repræsentere tre over hverandre anlagte Byer, af hvilke den nederste har optaget Dybden 16(14) - 10 Metre, den paafølgende 10-7 M., den tredie 7-4 M. under Overfladen. Den 2^{den} af disse Byer ansees af Schliemann for det homeriske Troja, hvorom nedenfor under V. Dybden er i Schliemanns Atlas angiven ved ethvert Stykke. De i disse tre Lag fundne Gienstande sammenfattes her under eet, fordi de ere af et fælles Præg og tilsammen ikke have nogen Lighed med den græske Kulturs Frembringelser, ligesom det ogsaa vilde være misligt at classificere Gienstandene under 3 Tidsperioder efter den Dybde, hvori de ere fundne; see: Conze i Preussische Jahrb. B. XXXIV S. 400 og 403; Cartailhac i Matériaux pour l'hist. prim. de l'homme T. V (1874) p. 43; Lenormant i Les antiquités de la Troade (1876) I p. 7.

¹⁷⁾ I en Dybde af 16 Metre, Atlas Taf. 27 Nr 732. Dette er formodentlig den ældste Gienstand med det her omhandlede Tegn, der er opbevaret. Jvfr. Nr 729 paa samme Tavle.

¹⁸⁾ Fra 8 M. Dybde, Atlas S. 17 Nr 1501 og 1515; S. 18 Nr 1584.

¹⁹⁾ Runde, hiulformede eller koniske Stykker, giennemborede paa Midten. Schliemann kalder dem *Caroussels* eller *Vulcane* og antager, at de have været Sol-Idoler og anvendte som *ex voto's* eller Offergaver; Troj. Alterth. S. XXXIX og 58. Brugen af disse Stykker, der ogsaa ere fundne i Italien og nord for Alperne og paa fransk sædvanlig kaldes *fusaioles*, har tidligere været omtvistet. Det tør vel ansees for nu at være tilstrækkeligt oplyst, at de have været Spinde-Hvirvler eller -Vægte til Haandtene; man har fundet nogle med et Stykke af Pinden siddende i Hullet; jvfr. Hostmann Der Urnenfriedhof bei Darzau S. 90-92.

²⁰⁾ Atlas Nr 142, 293 og 3411.

²¹⁾ Atlas Nr 160, 285, 287, 290-292, 297, 308, 397, 2377, 2385, 2971, 2982, 3341, 3466, 3468.

²²⁾ Atlas Nr 61, 270, 274, 279, 299, 361, 541, 548, 2836, 2892, 3105, 3111. — Tegnet er paa Spindevægtene anbragt paa Overdelen, ved Siden af eller omkring Hullet. Endeel af de indridsede Figurer, det findes sammen med, forestille umiskienligt Solen, Lynilden, et Alter, et Træ eller en Green, firføddede Dyr m. m. Undertiden gaee 4 buede Linier ud fra Hullet som Centrum, saaledes paa Nr 51 og 129; at disse kun ere at betragte som et Ornament, ikke som en Fremstilling af Tegnet, sees deraf, at der ogsaa findes 3, 5, 6, 7 og flere Buer, som udmunde i Hullet.

²³⁾ Een Gang paa Nr 457, 460 og 3413, flere Gange paa Nr 452 og 541.

²⁴⁾ Leret er graat eller hvidligt, Ornamenterne og Figurerne paamalede med mørke Farver. To saa-

2. Græsk. Leerkar fra Cypern, malede, af samme Slags som de foregaaende, eller umalede²⁵). Malede Leerkar (Vaser) fra Rhodus, med Ornament og Figurer i græsk-asiatisk Stil; Tegnet er anbragt i Grunden omkring Figurerne.²⁶) Forskiellige Gienstande af brændt Leer fra de i Hissarlik udgravede Levninger af det græske Ilium²⁷), nemlig: Laaget til en Daase af glindsende rødt Leer, paa hvilket Tegnet sees 4 Gange i en firdeelt Cirkel²⁸); Spindevægte med Tegnet indridset een eller flere Gange²⁹); en rund Skive med to Huller til at ophænges, og et Stempel af konisk Form.³⁰) Stad-Mynter fra forskiellige Egne. Sølvmynter fra Pantikapæum paa Krim (6-5 Aarh.): Adv. et Løvehoved; R. Tegnet (3) i en fordybet Quadrat.³¹) En Drachme fra Abydos i Troas (5 Aarh.): Adv. et Anker; R. Tegnet i en fordybet Quadrat (Fig. 5).³²) En Hemidrachme fra Lilleasiens Vestkyst (5 Aarh.): Adv. en siddende Sphinx med Tegnet under det ene hævde Forbeen; R. et Hestehoved i en fordybet Quadrat.³³) Drachmer fra Kromna i Paphlagonien (3-2 Aarh.): Adv. Zeus's Hoved; R. en Gudindes (Hera's) Hoved med en høi Stephanos, hvorover Tegnet.³⁴)

5

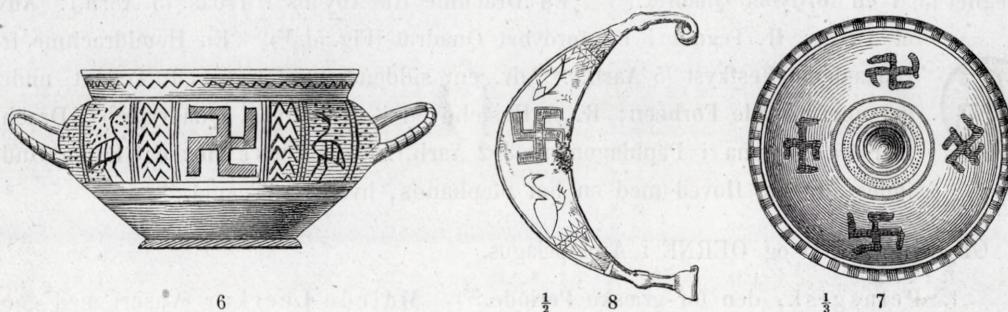
GRÆKENLAND og ØERNE i Archipelagus.

1. Pelasgisk, den for-græske Periode.³⁵) Malede Leerkar (Vaser) med geometriske Ornament, ogsaa med Afbildninger af Heste og Fugle, fra forskiellige Steder.³⁶)

danne Kar fra Cesnolas Samling ere udgivne af Doll i *Mém. de l'Académie de St. Pétersbourg* T. XIX (1873), tab. XVII, 3993 og 3997. I Museet i St. Germain findes 8, nemlig: 2 Skaale, 5 Skienkekander af Oenochoë-Form og en lille Salvevase. (Ifølge Meddelelse af Mortillet.) Museet i Berlin indeholder 3, fra Ormidia ved Salamis: 2 Skienkekander, af hvilke den ene er afbildet ovenfor Fig. 4, og et tohanket Bæger; jvfr. *Archäol. Zeitung* 1870 S. 122 Nr 110, 114 og 117. (Ifølge Meddelelse af Dr. Treu.) Der findes en Amphora i Antiksamlingen i Kiøbenhavn. Nogle af disse Vaser høre formodentlig til den følgende Periode og ere Efterligninger af ældre.

- ²⁵) En lille Vase af rødt Leer med Tegnet paa Forsiden findes i Museet i St. Germain. Jvfr. foreg. Anm.
²⁶) En saadan Vase er afbildet i Salzmanns Værk *Necropole de Camiros* pl. 37. Ornament og Border, dannede af Tegnet, forekomme oftere paa Vaserne af denne Stil fra Kamiros; see Salzmann a. St. pl. 32, 46 og 47. Jvfr. nedenfor under IV Anm.
²⁷) Denne oprindeligt æoliske By var ifølge Strabo (XIII, 1, 42) anlagt i Midten af det 6te Aarh.; den blev senere ombygget og udvidet af Lysimachus; jvfr. Bursian i *Litt. Centralblatt f. Deutschl.* 1874 Nr 10. Levningerne af denne By forefandtes i det næstøverste Lag, 4-2 Metre under Jordens Overflade.
²⁸) Schliemanns Atlas Taf. 142 Nr 2806.
²⁹) Tegnet findes alene paa Nr 270 (fortegnet) og 2515, flere Gange gientaget paa Nr 237, 242, 299, 2528, 2617 og 2892. Flere af disse sidste ere fundne i en Dybde af 4 M. og kunne saaledes høre til den foregaaende Periode. Ingen af Spindevægtene med dette Tegn synes at være fra den af Lysimachus ombyggede By, jvfr. Schliemanns Bemærkninger S. XXXVI.
³⁰) Atlas Nr 3290 og 548. Paa Skiven er Tegnet stort og regelmæssigt, i Stemplet fortognet. Disse to Gienstande, der ere fra 2 Metres Dybde, hidrøre muligt fra Lysimachus's By.
³¹) *Cat. des méd. du Bosphore Cimm. de la coll. Lemmée* n° 2-3, pl. I, 3.
³²) I det britiske Museum. ³³) Ifølge Meddelelse fra Dr. Imhoof-Blumer.
³⁴) I flere Samlinger. *Mionnet* II p. 396 n° 54. ³⁵) See under VII: Pelasgerne.
³⁶) Vaserne af denne Art bleve tidligere ansete for græske; Conze har viist, at de i deres Heelhed maae

Tegnet er paa nogle stort og fremtrædende og danner et Midtpunkt for Dekorationen (som paa Fig. 6.), paa andre lille eller gientaget flere Gange (Fig. 7).³⁷⁾ Vaser af samme Slags, der tillige indeholde Menneske-Figurer af meget primitiv Tegning og besynderlige Former, fra Gravene ved Dipylon udenfor Athen. Tegnet er anbragt paa lignende Maade; paa en høi Vase, der indeholder Fremstillingen af en Ligbegængelse, sees det 3 Gange gientaget og stort ovenover Hestene, der trække Vognen, hvorpaa den Døde ligger.³⁸⁾ Et Spænde af Bronze fra Bøotien, see Fig. 8; det er dannet af en tynd Plade og har den samme Indgravering paa begge Sider.³⁹⁾

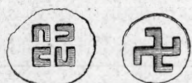
henføres til den for-græske Periode, og tillagt dem Navnet af *pelasgiske* eller *ariske*. Den sidste Benævnelse er grundet derpaa, at den i dem fremtrædende Ornamentik, for hvilken textile Mønstre ligge til Grund, findes hos de fleste oldeuropæiske Folk og kan ansees som eiendommelig for den indo-germaniske Stamme og udgaaet fra dennes asiatiske Hiemland. (Zur Geschichte der Anfänge griech. Kunst i Sitzungs-Berichte der Wiener-Academie B. LXIV 1870 S. 505 f. og B. LXXIII 1873, S. 221 f.) Dette er i det væsenlige optaget af Hirschfeld, Connestabile og Andre. Helbig har senere (i Archäol. Zeitung 1875 S. 170) herimod gjort gjældende, at nogle af disse Leerkar ogsaa ere fundne i Koyundschik og i Syrien. Det er vistnok muligt, at denne Ornamentik i den ældste Tid har været fælles for ariske og semitiske Folk. Men da dette Slags Leerkar, paa faa Undtagelser nær, hidrøre fra de af ariske Folk beboede Lande i Lilleasien og Grækenland, maa Benævnelsen arisk eller pelasgisk ansees for velbegrundet; de enkelte Stykker, der forefindes i de semitiske Lande, kunne være importerede eller Efterligninger af de ariske. *Asiatisk-græske* kaldes til Forskiel fra disse de maledede Vaser, i hvis Dekoration den babylonisk-assyriske Kunsts Indflydelse er kiendelig; Ornamenterne ere laante fra Planteriget; af Dyr træffes især Löver, Tigre og andre vilde Dyr; phantastiske Dyr-Skikkelser ere hyppige; Menneske-Figurerne ere tegnede i archaisk-græsk Stil.

³⁷⁾ Leerkar af denne Slags, paa hvilke Tegnet forekommer, ere udgivne af Conze fra Museerne i Leiden, London og Sevres, s. anf. St. B. LXIV Taf. IV, V, 4 og VI, 1, S. 510 og 512; af disse er det paa Taf. VI, 1 giengivet ovenfor Fig. 6; det paa Taf. V, 4 er ogsaa udgivet af Connestabile i Due dischi in bronzo tav. II, 5, p. 10 note. To andre fra det britiske Museum ere afbildede i Warings Værk Ceramic art in remote ages (1874) pl. 33, 24 og 41, 16. I Antiksamlingen i Kløbenhavn findes to fra Athen: en Kande med Hank (Smiths Vasekatalog Nr 6) og en stor Skaal med to Hanke. Under Fig. 7 er en Offerskaal afbildet, som forefindes i Museet i Berlin, og af hvilken Dr. Treu har sendt mig en Tegning; den er fra Athen, men Findestedet ubekjendt; den kan ogsaa henføres til den følgende Periode.

³⁸⁾ Hirschfeld Vasi arcaici atenesi i Ann. del' Inst. arch. di Roma XLIV (1872) p. 131 f., tav. d'agg. K fig. 6; Monum. Vol. IX tav. XXXIX, 1 og XL, 1-2. I vor Antiksamling findes to saadanne Kar fra denne Gravplads, der indeholde Tegnet.

³⁹⁾ Fundet i Tachi ved Theben; i Antiksamlingen.

2. Græsk. Malede Leerkar (Vaser), archaiske, meest asiatisk-græske (før 6te eller 5te Aarh.), fra Melos, Thera, Athen og andre Steder; Tegnet er anbragt paa forskiellig Maade, ofte i Grunden omkring figurlige Fremstillinger.⁴⁰⁾ Spænder, med Tegnet paa Naalskeden.⁴¹⁾ Mynter af Sølv. Fra Korinth. Flere Sorter. Adv. Pegasus; R. Tegnet i en fordybet Quadrat. (Fig. 9)⁴²⁾ (6-5 Aarh.) Triobol. Adv. Et Gudinde-Hoved med Stephane;

9

10

11

13

12

R. Tegnet fordybet. (Fig. 10)⁴³⁾ (5-4 Aarh.) Diobol. Adv. Pegasus; R. Tegnet ophævet med 4 Kugler mellem Benene. (Fig. 11)⁴⁴⁾ (4-3 Aarh.) Fra Thasos. Tetradrachme. Adv. Dionysos's Hoved; R. den bueskydende Herakles, med Tegnet foran.⁴⁵⁾ (4 Aarh.) Fra Macedonien. Drachme. Adv. Fordelen af en knælende Tyr med Tegnet over; R. en fordybet Quadrat.⁴⁶⁾ (5 Aarh.) Fra Philip II. Tetrobol. Adv. Apollos Hoved; R. en Veddeløbsrytter, med Tegnet nedenunder.⁴⁷⁾ Fra Byen Damastion i Epirus. Tetradrachme. Adv. Apollos Hoved; R. en Trefod, mellem hvis Been Tegnet er anbragt to Gange. (Fig. 12)⁴⁸⁾ (4-3 Aarh.) Drachme. Adv. Apollos Hoved; R. en Hammer; Tegnet har Plads paa Midten.⁴⁹⁾ (4-3 Aarh.) Fra ubestemte Prægesteder. Drachme. Adv. Hermes; R. Tegnet (6) i en fordybet Quadrat. (Fig. 13)⁵⁰⁾ (5 Aarh.) Obol. Adv. En Dyrefod; R. Tegnet i en fordybet Quadrat.⁵¹⁾ (5 Aarh.) Obol. Adv. En Muslingskal; R. Tegnet fordybet.⁵²⁾ (5-4 Aarh.)⁵³⁾

⁴⁰⁾ Conze Melische Thongefässe Taf. III og IV. Fragmenter af Vaser fra Thera: Raoul Rochette i Acad. d. inscr. T. XVII P. II pl. IX, 8, p. 379 note 3; Gerhard Archäol. Zeitung 1854 Taf. LXI. En Amphora fra Athen i det brit. Museum: Birch Hist. of anc. pottery (1873) p. 184. En Vase i samme Museum: Waring anf. St. pl. 27, 9. Et Balsamarium med Krigere, der have Tegnet til Skioldmærke, fra Athen: i Antiksamlingen i Kiøbenhavn. Desuden forefindes paa de græske malede Vaser flere af de Ornamenter, som ere opstaaede af Tegnet; see IV, Nr 17, 18 og 21.

⁴¹⁾ Et saadant, fra Tachi ved Theben, findes i vor Antiksamling; et andet er udgivet af Mortillet i Indicateur de l'archéol. I (1873) p. 2, fig.

⁴²⁾ Ofte forekommende.

⁴³⁾ I den danske og andre Samlinger. Mionnet Recueil pl. 38, s.

⁴⁴⁾ I brit. Museum og i Imhoof-Blumers Samling. Jvfr. Mus. Fontana I p. 52 tab. I, 13.

⁴⁵⁾ I Bunbury's Samling i London. Mionnet S. II p. 546 n° 28.

⁴⁶⁾ I den danske og andre Samlinger. Mionnet Recueil pl. 46, 1.

⁴⁷⁾ L. Müller Numism. d'Alexandre le Grand p. 383 Nr 262.

⁴⁸⁾ I det wienske Cabinet. Frølich Num. cimelii Austr. II tab. VIII, 3. Jvfr. Sallets Zeitschr. f. Num. I S. 112.

⁴⁹⁾ Sallets Zeitschr. f. Num. I S. 112 Taf. III, 18.

⁵⁰⁾ I det berlinske Cabinet; paa R. 3 Bogstaver, der muligt betegne Byen Thaliades i Arkadien.

⁵¹⁾ I samme Cabinet, af Prokesch's Samling, see Denkschr. der Wiener-Academie IX B. S. 333 Inc. Nr 1.

⁵²⁾ I Six's Samling i Amsterdam; muligt fra Italien eller Sicilien.

⁵³⁾ Man finder undertiden paa Rev. af græske Sølvmynter fra den ældste Tid Fordybninger, der svare til Tegnets fire Been, men ikke udgaae fra et Centrum og ikke danne et sammenhængende Heelt; saaledes paa Mynter fra Massilia (Leleuel Etudes num. I Type gaul. pl. VII, 24; De la Saussaye Num. de la Gaule Narb. pl. I, 5) og fra Stæder ved det sorte Hav (Musée Kotschoubej I pl. III, 6; Cat. de la

ITALIEN.

1. Pelasgisk eller old-italisk. (Den forhistoriske Periode.)⁵⁴⁾ Cylindriske, paa Midten indbugede Stykker af brændt Leer, med Tegnet (3) indridset paa Enderne, fra forskellige Steder i Øvre- og Mellem-Italien.⁵⁵⁾ Fragmenter af Leerkar fra Pælebygninger i Bourget-Søen i Savoyen.⁵⁶⁾ En Gravurne af sort Leer, med geometriske Ornamente; Tegnet er anbragt 6 Gange paa Siden i en tredobbelt Ramme; fra Cære.⁵⁷⁾ Kar af sortegraat eller rødligt graat Leer fra Gravpladsen ved Villanova og andre Steder i Nærheden af Bologna; Askeurnerne have Tegnet ophævet paa Siden, eller fordybet og gientaget i to Rækker omkring Siden⁵⁸⁾; paa andre af Karrene er det flygtigt indridset, udvendigt eller indvendigt.⁵⁹⁾ Et Fragment af et malet Leerkar fra en for-græsk Grav ved Cumæ; Tegnet

coll. Lémé pl. I, 3, 7; Imhoof-Blumer *Choix de méd. gr. pl. I, 5*). Det er ikke Tegnet, der er fremstillet paa disse Mynter; det er kun Formen af Fordybningen og Rummets Inddeling, der ere laante fra det. En Tetradrachme fra 6-5 Aarh. med den græske Indskrift *Derronikos*, formodentlig Navnet paa en Fyrste i Thracien, indeholder paa Bagsiden fordybte Linier, der give Tegnets Figur. Denne Mynt, tidligere i Hert. af Luynes's Samling, nu i det franske Myntkabinet, er afbildet i *Revue archéol. XIV* (1866) pl. XXIII; men Linierne paa Bagsiden ere her unøiagtigt giengivne. Brandis (*Das Münzwesen in Vorderasien S. 528*) kalder disse Linier «eine vierschenkelige Figur». De skulle neppe forestille det her omhandlede Tegn, hvad en Sammenligning med denne Fyrstes andre Tetradrachmer synes at vise. — Paa et Mosaikgulv i Slotshaven i Athen, der formodentlig er fra den romerske Keisertid, er Tegnet (4) anbragt mellem andre Ornamente.

⁵⁴⁾ Angaaende Folket og Tiden, see VII, Pelasgerne.

⁵⁵⁾ Fra Egnene ved Padua og Verona. Paolo Lioy, *Le abitazioni lacustri di Fimon* (1876) p. 109-110, fig. Fra en Gravplads i Nærheden af Bologna. Gozzadini *Scavi arch. di Arnoaldi Veli* (1877) p. 33, tav. IV, 9. Brugen af disse Gjenstande er ubekendt.

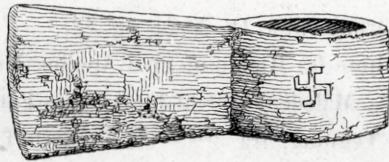
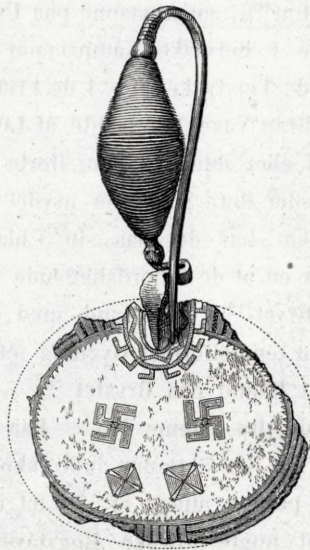
⁵⁶⁾ E. Chantre *L'âge de la pierre et l'âge du bronze* (1874) p. 19. Perrin i *Chantre's Værk Age du bronze P. II* (1876) p. 195 fig. 53-54: et Kar-Fragment og det tilhørende Stempel med Tegnet.

⁵⁷⁾ Udgiven af: Pigorini og Lubbock i *Archæol. brit. XLII* (1869) p. 109, pl. IX, 2; *Connestabile i Due dischi in bronzo* (1874) tav. V, 2, p. 29 not. 1; Al. Bertrand i *Revue archéol. XXVII* (1874) p. 218. Urnen er paa det første Sted angiven at være fra S. Marino; men *Connestabile* har a. St. oplyst, at den er funden i en Grav ved Cære. At den maa henføres til et pelasgisk Folk, uagtet Findestedet er i Etrurien, er viist af Conze i *Ber. d. Wiener-Academie 1873 S. 243* og af Al. Bertrand a. St. — Helbig (s. *Archæol. Zeitung 1875 S. 170-171*) er af den Anskuelse, at den geometriske Ornamentik paa de italiske Leerkar ikke er medbragt af Pelasgerne ved deres Indvandring, men senere er indført fra Orienten; det er de ældre, mere raue Kar, der enten ere udekorerede eller have plumpe *Stregezirater*, fra Terramarerne og andre Steder, som efter denne Lærdes Mening ere pelasgiske. Men disse henhøre formodentlig til Aboriginerne eller til de tidligst indvandrede Pelasger; de ariske Folk i Italien, der sammenfattes under Fællesnavnet Pelasger, vare ikke indvandrede paa eengang, men i flere Afdelinger med længere Mellemlum. Det er ovenfor (Anm. 36) bemærket, at denne Ornamentik i Grækenland og Lilleasien med Grund kan ansees for oprindelig arisk og kaldes pelasgisk. Men Leerkar af denne Art vedbleve vistnok længe at fabrikeres i Italien; jvfr. nedenfor Anm. 79.

⁵⁸⁾ Gozzadini *Scavi arch. di Arnoaldi Veli* (1877) p. 14 not. 3, tav. V, 1 og tav. IV, 8.

⁵⁹⁾ Gozzadini *Di un sepolceto etrusco etc.* (1855) p. 20 Nr 3-6; *Scavi arch. di Arnoaldi Veli* (1877) p. 32. — Meningerne have været deelte, om Gravene ved Villanova ere at ansee for etruske eller pelasgiske; see Gozzadini *La necropole de Villanova* (1870) p. 71-76. Det sidste er i den nyeste Tid hævdet af Al. Bertrand, i *Revue archéol. XXVI* (1873) p. 363 f., *XXVII* (1874) p. 209 f og fl. St., og er

forekommer 3 Gange paa det sammen med Ornamerter af den geometriske Art.⁶⁰⁾ — En rund Bronzeplade med Ornamerter; Tegnet er flere Gange indridset paa et bredt rundtløbende Baand.⁶¹⁾ To Øxer af Bronze, som have Tegnet øverst paa den ene Side, uden Ornamerter; paa den ene, som her er afbildet i $\frac{1}{3}$ Størrelse (Fig. 14), er Tegnet ophævet; paa den anden, der er af samme Form, men noget større, er det fordybet.⁶²⁾ — Et Guldspænde med Tegnet (5) indgraveret paa Naalskeden, afbildet under Fig. 15 i halv Størrelse; det er massivt og uden Ornamerter; fra Apulien.⁶³⁾ To sammenhørende Bronze-Spænder fra en af Gravene ved Villanova; de have Tegnet indgraveret paa Bøilens runde Underdeel, der er uden Zirater.⁶⁴⁾ Tre store Bronze-Spænder, endende i en rund Plade, hvorpaa Tegnet er indgraveret to Gange tilligemed to Kors; et af dem er her afbildet i halv Størrelse (Fig. 16); de to andre ere mindre og have ikke Bøilen paa Midten og ikke Ornamerter om Skivens Rand.⁶⁵⁾ — Desforuden findes der Ornamerter, som indeholde Tegnet, paa Gravurner af samme Art som den ovenanførte fra Cære; see IV N° 18, 20 og 22.

14 $\frac{1}{3}$ 15 $\frac{1}{2}$ 16 $\frac{1}{2}$

det sandsynligste; disse Grave indeholdt ikke Spor af etrusk Skrift eller noget af det, der er særegent for den etruske Kultur og Kunst. De ere vel neppe ældre end 9-8 Aarh.; men der er intet til Hinder for at antage, at den pelagiske Befolkning i dette Distrikt, ogsaa efter at den etruske Samfundsorden var grundlagt, har bevaret sin eiendommelige Industri.

⁶⁰⁾ Acad. d. inscr. T. XVII P. II pl. IX, 9, p. 379 note 4. Jvfr. Al. Bertrand i *Revue archéol.* XXVII p. 221.

⁶¹⁾ Pladen er af samme Slags som de, der ere udgivne af Connestabile i *Due dischi in bronzo*. I det brit. Museum, af Hert. af Blacas's Samling. (Ifølge Meddelelse af Murray.)

⁶²⁾ Begge i Museet i St. Germain (N° 19800 og 684). Den første er erhvervet i Neapel, den anden i Piemont; de antages begge at være fra det sydlige Italien. Ifølge Meddelelse fra G. Mortillet; jvfr. *Indicateur de l'archéol.* I (1872-1873) p. 313-314.

⁶³⁾ Fundet sammen med et tilsvarende i en Grav ved Armento; i Antiksamlingen i Kiøbenhavn. Da det er af massivt Guld, af plump Form og uden Zirater, kan der tillægges det en høi Ælde.

⁶⁴⁾ Gozzadini *Sep. etr.* (1855) p. 20^a tav. VIII, 3; *Necrop. de Villanova* (1870) p. 44.

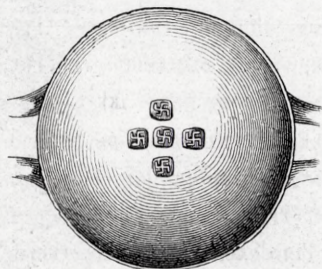
⁶⁵⁾ Alle tre i Antiksamlingen i Kiøbenhavn. Jvfr. *Congrès d'archéol. préhist. de Copenhague 1869 Compte rendu* p. 486.

2. Etrurisk. Guldsmykker af tyndt drevne Plader med Zirater af kornet Arbejde. Af saadanne findes i Vaticanets Museum et Spænde, paa hvis Bøile Tegnet er 4 Gange anbragt⁶⁶⁾, og i Samlingen i Louvre et vaseformet Hængesmykke, som har Tegnet under Bunden.⁶⁷⁾ Jvfr. de med Tegnet beslægtede Ornamente IV N° 21 og 22.

3. Græsk, fra Nedre-Italien. En Tetradrachme fra Rhegium med Apollos Hoved, foran hvilket Tegnet findes. (Fig. 17)⁶⁸⁾ (4-3 Aarh.) — Malede Vaser af forskellige Former, med røde Figurer paa sort Grund og meest af flygtig Tegning, fra 3^{die} — sidste Aarh. f. Chr. Tegnet er oftest anbragt paa Klædedragten. Geryon har det paa sin Klædning⁶⁹⁾, Phaëton, kørende Solgudens Vogn, paa Brystet af sin Chiton⁷⁰⁾, en Amazone paa Underdelen af sin

17

18 $\frac{1}{3}$

Kiortel⁷¹⁾, Krigere i heroiske Kampscener paa det foran Bæltet nedhængende Tøistykke.⁷²⁾ I de Fremstillinger, som i Malerierne paa disse Vaser ere laante af Livet, træffer man oftere Mænd, med eller uden Vaaben, iførte en kort Chiton, som paa Brystet eller flere Steder er prydet med et saadant Kors⁷³⁾; en af dem har det paa sin Chlamys.⁷⁴⁾ I en Drikkescene bærer en af de tilbordsliggende Ynglinge Tegnet paa det blottede Bryst.⁷⁵⁾ En Mand, med en Stav i Haanden, staaende i en tempelformet Bygning (et Gravkapel), har det hængende i et Baand paa Brystet.⁷⁶⁾ — Sorte ferniserede Drikkeskaale, fra samme Tid. Paa en, som her er afbildet (Fig. 18), er det 5 Gange indtrykket med et Stempel i Bunden⁷⁷⁾; paa en anden er det let indridset inden i Bunden tilligemed nogle græske Bogstaver og ubestemte Tegn.⁷⁸⁾

⁶⁶⁾ Grifi Monum. di Cere ant. tav. VI. 1; Mus. Gregor. I tav. LXVII, 6; Mortillet Signe de la croix av. le chr. p. 146 (unøjagtigt afbildet).

⁶⁷⁾ Jvfr. Waring Ceramic art in remote ages pl. 42, 4.

⁶⁸⁾ Efter et Aftryk, meddeelt mig af Dr. Imhoof-Blumer; jvfr. Sallets Zeitschr. f. Num. I S. 112-113.

⁶⁹⁾ Millingen Coll. Coghill pl. XXVII, jvfr. Acad. d. inscr. T. XVI P. II p. 321 Note 1.

⁷⁰⁾ Archäol. Zeitung 1847 Taf. VII. I Berlins Museum.

⁷¹⁾ Archäol. Zeitung 1848 Taf. XX. I Museet i Wien.

⁷²⁾ Heydemann Vasensamml. des Museo naz. in Neapel, Mus. San Angelo N° 6. Jvfr. Acad. d. inscr. T. XVI P. II p. 320 note 6.

⁷³⁾ Heydemann a. St. Mus. Borb. N° 1936, 1975, 1988, 2856, 2857, 2905; Mus. San Angelo N° 389.

⁷⁴⁾ Heydemann a. St. Mus. Borb. N° 2094; jvfr. Mus. San Angelo N° 552.

⁷⁵⁾ Heydemann a. St. Mus. Borb. N° 753. Tegnet hænger formodentlig i et Baand om Halsen, som Amulet, skøndt Baandet ikke er synligt.

⁷⁶⁾ Heydemann a. St. Mus. San Angelo N° 704.

⁷⁷⁾ Fra Nola, i Antiksamlingen i Kiøbenhavn. (Smiths Cat. N° 441.)

⁷⁸⁾ Caylus Antiquités II pl. XXII, 5.

4. Italisk og romersk. (Den historiske Periode.) Fra en tidligere Tid. Huusgeraadskar af sort Leer fra Latium; Tegnet findes paa en tohanket Krukke og paa Stativet til en Skienkepotte, anbragt paa Siden i en af Streger dannet Fiirkant.⁷⁹⁾ Nogle af de med Tegnet beslægtede Ornamente forekomme ogsaa paa en hylteformet Gravurne fra Alba Longa.⁸⁰⁾ Mynter fra et Folk i Mellem-Italien (5-4 Aarh.), af Bronze og støbte (*æs grave*); de have Tegnet (3 og 4) alene paa Adv.; Rev. er uden Typ eller har en Kugle som Unzemerke.⁸¹⁾ — Fra en senere Tid. Et Væggemaleri i en sabinsk Grav; den Afdøde, en siddende Mand med en Krands om Hovedet og en Stav i Haanden, har Tegnet paa Brystet af sin Tunica, der er uden Prydelse.⁸²⁾ En Bronze-Hjelm med Figurer af ophævet Arbejde, fra Herculanium; Tegnet er anbragt flere Gange mellem Stiernezirater.⁸³⁾ Gulv-Mosaiker i Pompeji; Tegnet findes midt i Indgangen til et Værelse⁸⁴⁾, og i et større Gulv, der indeholder Quadrater med forskellige Ornamente, iblandt hvilke det forekommer 3 Gange varieret.⁸⁵⁾ Et Fragment af en Marmorplade med en romersk Indskrift, en *tabula lusoria*, fra Forum Clodii; Tegnet er indhugget paa Midten.⁸⁶⁾ En Gravsteen med romersk Indskrift, sat over en Syrer, fra Tor Pignattara udenfor Rom; Tegnet har Plads over og under Indskriften.⁸⁷⁾

⁷⁹⁾ Archæol. brit. XXXVIII (1860) p. 189 og 193 pl. VII, 2. Mon. dell'Inst. arch. di Roma T. VIII, tav. XXXVII, 29. De Leerkar, hvortil disse høre, have almindeligt været henførte til den forhistoriske Tid; men det er nylig oplyst af Nicard (Revue arch. 1876 p. 337 f.), at de ere fundne sammen med Spydspidse af Jern og med støbte Kobbermynter (*æs grave*), som ikke kunne være ældre end Slutningen af det 5te Aarhundrede.

⁸⁰⁾ See under IV Nr 19, 20, 22 og 23.

⁸¹⁾ Mus. Arigoni III tab. XXXIV, 4 (Carelli Num. vet. It. tab. XV, 4; Mus. Kircher. Inc. tav. V, 10). Cat. of the gr. coins in the brit. museum (1873) Italy p. 59 n° 36-38.

⁸²⁾ Fra Capuas Omegn. Bull. arch. Napol. N. S. II (1854) tav. X p. 178-179.

⁸³⁾ I Hert. af Luynes Samling i Paris. Udg. i Caylus Antiquités III p. 128 pl. XXXIII.

⁸⁴⁾ I Vicolo di Eumachia n° 9, i Dør-Aabningen til det Værelse, som er ved Siden af Husets Indgang tilhøre.

⁸⁵⁾ I Vicolo del Balcone n° 4-5. (Meddeelt mig af Dr. Engelmann.) — Visconti har udgivet et, formentlig i den romerske Campagne fundet, Mosaik, paa hvilket Tegnet sees paa en Vifte, der ligger ved Siden af et Alter med en brændende Ild; see Opere T. I p. 141 tav. 13. Der er henviist til det, som et Exempel paa Tegnets Forekomst paa et hedensk romersk Monument, af G. B. de Rossi i Bull. di archeol. crist. 1868 p. 90 og i Bull. de l'Inst. archéol. Liégeois X (1870) p. 106 n° 1. Dette Mosaik er et modernt Fabrikat, hvilket allerede Marini og Köhler have gjort opmærksom paa (i Böttigers Amalthea I S. 301-302); jvfr. Engelmann i Archæol. Zeitung 1876 S. 42. — I det samme belgiske Tidsskrift (a. St. p. 106 N° 6) er der citeret et af Guattani (Not. sulle ant. di Roma II p. 49) udgivet Mosaik, paa hvilket Planeterne paa Himmelhvælvingen skulde være fremstillede under samme Form som Tegnet; dette beroer paa en Feiltagelse; see Ann. dell'Inst. arch. di Roma 1838 p. 249 tav. d'agg. O, hvor Mosaiket er afbildet.

⁸⁶⁾ Udg. af Garucci i Dissertazioni archeol. (1864) p. 23.

⁸⁷⁾ Denne nyligt i Nærheden af Helenas Mausoleum fundne Grav-Indskrift vil blive udgivet i C. I. L. VI, 3255. (Meddeelt mig af G. B. de Rossi og Henzen.) Ang. Indskriften, see nærmere under VII, Romerne.

SICILIEN.

19

1. Græsk. Mynter fra det 4de Aarh. Fra Panormos. Didrachme. Adv. Et qvindeligt Hoved, med Tegnet (3) bagved. R. En Hund.⁸⁸⁾ Fra Eryx. Obol. Adv. Aphrodite siddende med en Due paa Haanden. R. En Hund, med Tegnet (3) ovenover.⁸⁹⁾ Fra Syrakus. Kobber. Adv. Zeus's Hoved. R. Tegnet (1) alene. (Fig. 19)⁹⁰⁾

2. Phoenicisk. Mynter fra samme Periode, med en af 3 Bogstaver bestaaende phoenicisk Indskrift.⁹¹⁾ Tetradrachmer. Adv. Et qvindeligt Hoved med Axblade i Haaret, omgivet af Delphiner, med Tegnet (3) bagved eller foran. R. En Quadriga i Veddekørsel.⁹²⁾ Adv. Et qvindeligt Hoved, hvis Pandebaand er prydet med Tegnet (1), med en Delphin foran. R. Samme Quadriga.⁹³⁾ Oboler. Adv. Et qvindeligt Hoved med Tegnet (1) bagved. R. Fordelen af Menneske-Tyren.⁹⁴⁾ Adv. Et uskiægget mandligt Hoved med Tegnet (1) bagved. R. Menneske-Tyren.⁹⁵⁾

NORD-AFRIKA.

Under det romerske Herredømme. En Kobbermynt, præget af Staden Thæna i Byzacene under Augustus. Adv. Keiserens Hoved og Navn med latinsk Skrift. R. En Gudindes (Astartes) Brystbillede med Tegnet bagved,

20

og Stadens Navn med punisk Skrift. (Fig. 20).⁹⁶⁾ Gravstene med romerske Indskrifter fra to Steder i Numidien; paa den ene, der indeholder et romersk Navn, staaer Tegnet over DMS⁹⁷⁾; paa den anden, i hvis Indskrift Navnene ikke kunne læses, er det indhugget to Gange over to Hoveder. (Fig. 21)⁹⁸⁾ Søile-Capitæler af simpel Form fra Ruiner paa to forskellige Steder i Numidien.⁹⁹⁾

21

⁸⁸⁾ I brit. Museum, Catalogue (1876) Sicily p. 121 nr 2 fig. Jvfr. Leake Num. hellen. Ins. Greece p. 68 nr 1.

⁸⁹⁾ I flere Samlinger. Mus. Hunter tab. 67, 5. Brit. Mus. Cat. a. St. p. 62 nr 10 (fortegnet), 11 og 12.

⁹⁰⁾ I flere Samlinger. Mus. Hunter tab. 54, 7. Mionnet Recueil pl. XXXVIII, 10.

⁹¹⁾ Formodentlig Segeste's Navn. See ang. denne Indskrift: Num. de l'anc. Afrique Suppl. p. 50 note 3.

⁹²⁾ I brit. Museum (Cat. a. St. p. 248 nr 13), Six's og Imhoof-Blumers Samlinger. Jvfr. Ugdulena Mon. punico-sicule p. 31 nr 16.

⁹³⁾ I München. (Meddeelt mig af Dr. Imhoof-Blumer.)

⁹⁴⁾ I brit. Museum, Cat. a. St. p. 249 nr 22.

⁹⁵⁾ I flere Samlinger. Brit. Mus. Cat. a. St. p. 249 nr 29. Ugdulena a. St. tav. II, 21.

⁹⁶⁾ I det danske Myntkabinet, udgivet af mig i Num. de l'anc. Afrique II p. 40 n° 4.

⁹⁷⁾ Fra Tebessa. Annuaire de la Soc. de Constantine 1858-1859 p. 205, 87. (Ifølge Bull. di arch. crist. 1868 p. 90.)

⁹⁸⁾ Fra en Gravplads ved Cudiat-el-Batum i Bonas Distrikt. Comptes rendus de la Soc. fr. de num. et d'arch. T. II (1870) p. 193-195, pl. III, 3.

⁹⁹⁾ I Nærheden af Harakta og paa Veien mellem Setif og Rab-el-Quad; Explor. sc. de l'Algerie, par Delamare,

DONAULANDENE.

1. Nord-Thracien, 5te-4de Aarh. f. Chr. Guldmynter fra et barbarisk Folk. De høre til to Sorter, som ifølge Præget ere fra forskellige Tider.¹⁰⁰⁾ De af den ældre Sort have intet andet Præg end Tegnet, som er af den normale Form (1) undtagen paa een Mynt, som viser Formen 7 (Fig. 22); smaa Kugler eller Zirater ere tilføiede for at udfylde Rummet; paa Bagsiden findes kun Fordybninger. Mynterne af den anden senere og noget større Sort indeholde forskellige Fremstillinger, der ere af barbarisk Art og tildeels ukiendelige. Een af disse har paa den ene Side et Tyrehoved, paa den anden Tegnet (Fig. 23).¹⁰¹⁾

22

23

2. Ungarn. Fra Gravpladsen ved Pilin i Comitatus Neograd. Stempler, der have Tegnet paa Underfladen. Tegnet er i et af dem fordybet og af den normale Form, i et andet ophævet og 4 Gange gjentaget, af samme Form, i et tredje ophævet af Formen 8 (13 a); i et fjerde findes den ornamentale Form 21.¹⁰²⁾ Fra Comitatus Liptau. En rund Leer-Skive, paa hvis Midte Tegnet (1) fordybet inden i Cirkel. En lille Leer-Vase med smal Hals, som foroven har en Bord dannet af 2 horizontale og en Zigzag-Linie, og omkring Siden Tegnet 3 Gange med flygtige Strege-Zirater imellem, indridsede.¹⁰³⁾ Fra ubestemte Findsteder. Bronze-Spænder af Tegnets Form med en flad Ring omkring¹⁰⁴⁾ og uden denne¹⁰⁵⁾, som Fig. 24 og 25.

Archéol. pl. LIV og LXVII. Det vil blive viist under VIII, at disse Gravstene og Capitæler ikke ere christelige. — Der er nyligt bragt til London fra Kumassi, i Aschantiernes Land paa Guineakysten, 3 smaa flade Bronzestykker, formeentlig Vægte, der indeholde Tegnet. John Evans har havt den Velvillie at tilstille mig et Photographi af dem. De ere af forskiellig Størrelse og Form; Tegnet, der er ophævet og formet som paa Fig. 16 (S. 15), er paa det største anbragt 3 Gange, paa de to andre een Gang tilligemed to andre Tegn, der kunne være Taltegn. Det er uvist, hvilken Ælde de have, og hvorfra de stamme. De ere omtalte i Proceedings of the Soc. of Antiqu. of London VII (1876) p. 41.

¹⁰⁰⁾ Tiden lader sig bestemme ved Sammenligning med de græske Mynter, der have tient til Mønstre for Prægningen.

¹⁰¹⁾ Disse Mynter forefindes i det berlinske Museum, de af den første Sort i 8 Exemplarer. De have hørt til Prokeschs Samling, ifølge hvis Meddelelse de ere bragte fra det nordlige Thracien. (Meddeelt mig af Dr. Friedländer.)

¹⁰²⁾ I Baron Nyary Jeno's Samling. Cat. de l'exposition préhist. à Buda-Pest 1876 p. 120-121, fig. 87, 88, 91 og 103. Disse Stempler have formodentlig været brugte ved Fabrikationen af Leerkar.

¹⁰³⁾ Archæologiske Meddelelser fra det ungarske Vidensk. Academis archeol. Comité B. IX H. 1 (1873) S. 39, fig. 2-3, S. 47-48. Eierens Bela Majlath mener, at de i Liptau opgravede Oldsager, hvortil disse høre, ere fra Bronzealderen; ifølge en Bemærkning af Redaktionen (R.) S. 47 Anm., ere de at henføre til Jernalderen. Skiven, som er 4 T. Diam og 1 T. tyk, er ikke et Fragment, men et for sig udformet Stykke. Salvevasen (3½ T. h.) indeholdt Aske og havde i Munden Spor af Ild og Røg. Disse af Tidsskriftets ungarske Text uddragne Oplysninger skylder jeg Prof. V. Thomsens velvillige Meddelelse. Afbildningerne ere isig udgivne i den i foreg. Anm. citerede Katalog S. 17.

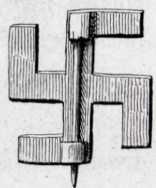
¹⁰⁴⁾ I Museet i Buda-Pest.

¹⁰⁵⁾ I Museet i Krakau, ifølge Directeurs Meddelelse fundet i Ungarn, formodentlig i Omegnen af Pest.

3. Østerrig. Fra Gravpladsen ved Kettlach, formodentlig slavisk. Et Kar af graat Leer, krukkeformet, med en Zigzag-Linie om Siden; under Bunden, Tegnet (3) ophævet indeni en Kreds.¹⁰⁶⁾

HELVETIEN.

1. Den for-romerske Periode. Et Beslagstykke af Bronze med Tegnet (5) fordybet, mellem to Ornament; fra Begyndelsen af Jernalderen, fundet i Canton Vaud.¹⁰⁷⁾

$\frac{2}{3}$ 24

$\frac{2}{3}$ 25

2. Den romerske Periode. Bronze-Spænder af Tegnets Form. Der findes 3 saadanne i Museet i Zürich, fra celtisk-romerske Anlæg; de to af dem have Tegnet indsluttet i en Ring. (Fig. 24 og 25.)¹⁰⁸⁾ En Sølvskaal, der har Tegnet (1) indgraveret indvendigt i Midten, alene, stort og regelmæssigt; under Bunden, en meningsløs Indskrift med latinske Bogstaver; fra Canton Argau.¹⁰⁹⁾

GALLIEN og BELGIEN.

1. Før den romerske Keisertid. Mynter fra forskellige Folk i det nordlige Gallien og i Belgien, efter Begyndelsen af det 3^{die} Aarh. Guld, af yderst barbarisk Præg. Adv. Et bekrandet Hoved, paa hvis Hals, bag Kinden, Tegnet (10, varieret) er anbragt. (Fig. 26.) R. En Biga.¹¹⁰⁾ Potin og Kobber, af raat Præg. Adv. Et mandligt uskiægget Hoved. R. Tegnet (8 og 9) som Typ.¹¹¹⁾ Kobber. Adv. Tegnet (11, varieret) som Typ. R. En Hest.¹¹²⁾ Sølv. Adv. Tegnet (11, varieret) som Typ. R. Forskiellige Sym-

26

¹⁰⁶⁾ Fra Egnen ved Glognitz syd for Wien. Udg. af A. v. Frank, Leichenfeld bei Kettlach, i Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen. XII (1854) S. 241; XIV Taf. II, 1. Ifølge Udgiveren hidrører denne Gravplads fra Boierne, som boede i denne Egn i de to sidste Aarh. f. Chr.; efter Hostmanns Mening er den fra det 4de Aarh. eft. Chr. (Urnfriedhof b. Darzau S. 28 Anm. 1). Voel antager, især paa Grund af Bundtegnenes Overensstemmelse med dem paa Gravurnerne fra Königsgrätz i Böhmen og fra Lithauen, at den er fra det 7de-8de Aarh. og har tilhørt et slavisk Folk; see: Berichte der Wiener-Academie XVI (1855) S. 199 og 226, og Böhmens Oldtid (1868) p. 467.

¹⁰⁷⁾ Bonstetten Ant. Suisses II Suppl. 1867 p. 5 pl. IV, 9, 12. (Tegnet er af uregelmæssig Form.)

¹⁰⁸⁾ Efter Tegninger meddeelte mig af Museums-Director Keller.

¹⁰⁹⁾ Af den i 1633 ved Wettingen opgravede Tempelskat; der fandtes i samme romerske Mynter indtil Constantinus Jun. Keller Röm. Ansiedelungen in der Ostschweiz, i Mittheilungen der ant. Gesellsch. in Zürich XV (1864) S. 133 (95) Taf. XIV, 5 a.

¹¹⁰⁾ Hucher L'art gaulois P. II (1873) p. 12-14 n° 12-17.

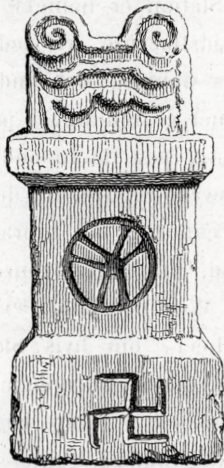
¹¹¹⁾ Lelewel Et. num. I. Type gaulois pl. VIII, 12. Lambert Num. gaul. (1844) pl. I, 4. Hucher a. St. p. 106 n° 170.

¹¹²⁾ Lelewel a. St. pl. IX, 25, 27. Mynterne af disse Typer ere almindelige og Tegnets Form meget varieret; i det franske Cabinet forefindes der et stort Antal, i det danske 3 forskiellige.

27

boler og latinsk Indskrift i et firdeelt Felt.¹¹³) Kobber. Adv. Tegnet (12, varieret) som Typ. R. En Hest og latinsk Indskrift.¹¹⁴) Kobber. Adv. Et laurbærkranset Hoved med Tegnet (1) bagved (Fig. 27). R. En Ørn med en Slange i Næbet og Lynilden i Kløerne; ved Siden, det trebuede Tegn. Paa begge Sider af Mynten, Navnet paa en belgisk Høvding, Giamilos.¹¹⁵)

28

2. Den romerske Keisertid. Smaa Steenaltre med Tegnet (1) paa Fodstykket, fra det sydlige Gallien.¹¹⁶) (Fig. 28.) Et Bronze-Stempel med Tegnet (1) fordybet; fiirkantet og forsynet med en Ring paa Bagsiden.¹¹⁷) En Leerlampe med Tegnet (1) fortegnet) under Bunden.¹¹⁸) En Skienkekande af sort Leer, flaskeformet, paa hvis runde Underdeel Tegnet (1-5 og 6) er 3 Gange malet med hvidt.¹¹⁹) To Gravstene med romerske Indskrifter, fundne ved Juslenville i Belgien paa en Gravplads, der hidrører fra de to første Aarh. eft. Chr.; Tegnet (1) er indhugget i den trekantede Overdeel, paa den ene Gravsteen, af hvilken Underdelen fattes, alene, paa den anden paa hver Side af to Fordybninger, der synes at forestille en Ædicula og en Columbarium-Nische.¹²⁰) Tøglstene stemplede med Tegnet (1), fra Belgien.¹²¹) En Kobbermynt fra Keiser Tetricus's Regeringstid (267—273). Adv. Tetricus's Hoved og Navn. R. En qvindelig Figur og romerske Bogstaver uden Mening; ved Siden af Figuren sees Tegnet (1) stort. Reversen er af meget barbarisk Præg.¹²²)

¹¹³) *Mélanges de numism.* 1874 p. 91 fig. 10-12. Ch. Robert *Num. de Languedoc* (1876) I p. 35 n° 4-6, pl. III, 13-15.

¹¹⁴) *Lelewel a. St.* pl. IX, 26-28. *Dictionnaire arch. de la Gaule Fasc. II Monnaies* n° 115.

¹¹⁵) *Duchalais Méd. gaul. de la bibl. roy.* n° 617, jvfr. p. 422 pl. IV, I, 2-3. I den kgl. danske og andre Myntsamlinger.

¹¹⁶) Især fra Egnene ved Pyrenæerne. Tre saadanne Altere findes i Museet i Toulouse (Fig. 28 er efter et Photographi af et af disse), flere i private Samlinger. Paa Midten af Forsiden sees et Hoved, et Hiul, en Palmegreen og andre Fremstillinger. (Meddelelsen heraf saavel som af de to i Anm. 118 og 119 anførte Gienstande skylder jeg G. Mortillet.)

¹¹⁷) *Descr. du musée de Lyon* p. Comarmond (1855-1857) p. 382 n° 661 pl. XVI.

¹¹⁸) Tilligemed Navnet STOBIL, uden Fremstilling paa Overdelen. Opgravet ved Amiens, i Museet i St. Germain.

¹¹⁹) I Museet i Rouen, opgravet i en af Byens Gader. Tegnets Been ende forskielligt.

¹²⁰) *Bull. de l'inst. arch. Liégeois* T. IX (1869) p. 446 pl. XII, 1; T. X (1870) p. 51 f. pl. XIII. Disse Gravstene kunne ikke antages for christelige; see under VIII.

¹²¹) Samme Tidsskrift T. X p. 106 n° 2.

¹²²) *J. de Witte Empereurs des Gaules* (1868) pl. XLIX, 99. Paa R. er der paa den anden Side af Figuren et regelmæssigt Kors; see under VIII.

BRITANNIEN.

1. Den celtiske Periode. Et i Themsen fundet Bronze-Skiold, der synes at være fra den for-romerske Tid, indeholder et Ornament, der er beslægtet med Tegnet (see IV N° 25); men der haves, saavidt bekiendt, ikke noget Exempel paa Tegnets Forekomst i den celtiske Periode under nogen af Formerne 1—15.

2. Den romerske Periode. Tre Votivaltre med latinske Indskrifter fra de to befæstede Pladse ved den romerske Vold: Amboglanna (Birdoswald) og Bremenium (High-

29

Rochester).¹²³⁾ Altret fra den første Station er helliget til Jupiter O. M. (Fig. 29); de to fra den sidstnævnte ere viede, det ene til Minerva og et Collegiums Genius, det andet til en Cohorts Genius og Signa; Tegnet er indbugget paa Overdelen, paa Jupiters-Altret een Gang, paa de to andre to Gange. Et rødt Leerkar med ophævede Figurer fra den romerske Gravplads ved Colchester; Tegnet er her anbragt som Mærke paa en Gladiators Skiold.¹²⁴⁾ Et Bronze-Spænde af Tegnets Form, fra Brough i Westmoreland.¹²⁵⁾

3. Den angelsachsiske Periode. En Gravurne af sort Leer, om hvis Side Tegnet, indtrykket mange Gange i en Række, danner en Bord; funden ved Shropham i Norfolk.¹²⁶⁾ Et andet Leerkar, paa hvilket Tegnet sees i Midten af forskellige andre Tegn og Zirater; fra Kent.¹²⁷⁾ En rund Ziratplade af Bronze, hvis Midte er dannet af Tegnet (5) i giennembrudt Arbeide; fra en Gravplads i Cambridge-Shire.¹²⁸⁾ Bronze-Spænder med en rund Plade, der indeholder forskellige med Tegnet beslægtede Ornament, haves fra flere Steder; see IV N° 26-28. Sølvmynter (*sceattæ*) uden Indskrift (5-7 Aarh.). Adv. En Centaur med en Green i Haanden. R. Tegnet (7), omgivet af 4 ubestemte Dyrefigurer.¹²⁹⁾

SKOTLAND og IRLAND.

Fra Skotland haves der to Exempler paa Forekomsten af denne Korsfigur.¹³⁰⁾ En til et Jernsværd hørende Bronzeskede, der nærmest ved Haandtaget har et ophævet Ornament

¹²³⁾ C. Bruce: The roman wall (1867) p. 263, 319 og 395; Lapidarium septentrionale (1875) p. 184 n° 366, p. 281 n° 546 og p. 287 n° 553. Ifølge Dutens skulde Tegnet ogsaa forefindes paa romerske Bygningsværker ved Bamborough Castle i Northumberland (Explic. de médailles 1775 p. 115-116); Bruce har oplyst (i Lap. sept. p. 287), at disse Bygninger hidrøre fra et normannisk Castel.

¹²⁴⁾ Collectanea ant. IV (1855) pl. XXI, p. 84.

¹²⁵⁾ I det brit. Museum. (Meddeelt mig af Franks.)

¹²⁶⁾ I samme Museum. Kemble Horæ ferales ed. by Latham and Franks pl. XXX, 19. Udg. fl. St.

¹²⁷⁾ I Cambridge. Waring Ceramic art in rem. ages (1874) pl. 44, 22, p. 89 og 92.

¹²⁸⁾ Neville, Saxon obsequies (1852) pl. III, 116; Collectanea ant. VI (1864) pl. XXXIII, 4.

¹²⁹⁾ Ruding Coin. of Britain, Sceattæ Pl. I, 21-22. Hawkins Silvercoins of England pl. III, 39. Dirks Sceattas (1870) pl. E, p. Tegnets Been ere sammensatte af Kugler.

¹³⁰⁾ Fra Directeuren for Antiquitets-Museet i Edinburg, Jos. Anderson, har jeg gennem Prof. Engelhardt modtaget Meddelelse om, at der ikke kiendes flere Exempler paa Tegnets Forekomst i Skotland.

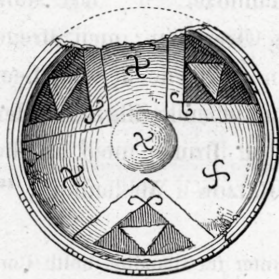
svarende til Tegnets Form 2; fra den celtiske Periode, funden i Omegnen af Edinburg.¹³¹⁾ En Gravsteen, den saakaldte Newton-Steen, der indeholder to Indskrifter, den ene med Ogham-Tegn, den anden med ubestemte Charakterer; Korset (1) har Plads midt i den sidste Indskrift.¹³²⁾ I Irland har man, saavidt vides, kun fundet dette Kors paa en Gravsteen med Ogham-Indskrift og det christelige Kors; den er afbildet og omhandlet nedenfor under VIII. Ornamenter beslægtede med Tegnet, fra den ældste christelige Tid i Skotland og Irland, ere ligeledes omtalte under VIII.

BURGUND.

Fra Grave i Bourgogne, hidrørende fra den barbariske Befolkning af germanisk Stamme, 5te-6te Aarh. Et med Sølv belagt Beslagstykke af Bronze med Tegnet (1) ophævet. Et forsølvet Bronze-Spænde med en Plade, hvorpaa der er afbildet 3 phantastiske Dyrfigurer, der have Tegnet (2) punkteret paa Bagdelen.¹³³⁾

GERMANIEN.

1. Det østlige Tydskland, Slutningen af Bronzealderen. (Før Chr. F.)

$\frac{1}{3}$ 30

Schlesien. En Skaal af gulagtigt Leer med sorte malede Ornamenter af primitiv Art; Tegnet (2) er anbragt indvendigt, midt paa Bunden i en Runddeel og 3 Gange omkring samme.¹³⁴⁾ (Fig. 30.) Den er funden ved Wohlau i en af de mellem Breslau og Glo-gau opdagede Grave, som ifølge deres Indhold ere fra Bronzealderen¹³⁵⁾ og formodenlig hidrøre fra et af de germaniske Folk, af hvilke Schlesien var beboet før Slavernes Indtrængen. Pommern. Et Bronze-Hængekar, rigt ornamenteret, med Tegnet (14) under Bunden; fundet ved Loitz.¹³⁶⁾

2. Rhinlandene, i Keisertiden. Et Bronze-Spænde, der har Tegnets Form (1); fundet i en af Gravene ved Heddernheim i Egnen af Frankfurt.¹³⁷⁾ Et Spænde

¹³¹⁾ Wilson Arch. and prehist. annals of Scotland p. 441 fig.

¹³²⁾ Oftere udgivet: Stuart Sculpt. stones of Scotland (1856) pl. I; G. Moore Anc. pillar-stones of Scotland (1865) fig.; Hübner Inscr. Britannicæ chr. (1876) nr 213; fl. St.

¹³³⁾ Baudot Sculptures des Barbares en Bourgogne (Mém. de la comm. d. ant. du dep. de la Côte d'or T.V) pl. X, 20 og p. 226 fig. Hertil kan endnu føies en Bæltering (p. 195, antagen for en Prydelse paa Hestetøi), hvis indvendige Udziring er laant fra Tegnet (5); seé pl. XIX, 14. At Tegnet paa disse Gienstande ikke er at ansee for et christeligt Symbol, vil blive viist under VIII.

¹³⁴⁾ Büsching Schlesiens Alterth. Taf. I, 1. Schlesiens Vorzeit in Bild. u. Schr. II (1870-1871) S. 7 Taf. IX fig. γ.

¹³⁵⁾ Disse Grave indeholdt (foruden endeel Vaaben og Redskaber af Steen) Leerkar, Bronze-Vaaben og -Redskaber samt Smykker, af de Former og med de Ornamenter, der ere karakteristiske for Bronzealderen, men intet af Jern.

¹³⁶⁾ Giesebrecht Baltische Studien B. XI H. 1, Taf. Fig. 1a, S. 22-23.

¹³⁷⁾ I Samlingen i Ulm. Udg. af Haszler i Verh. d. Vereins f. Alterth. in Ulm u. Oberschwaben XVIII (1868) S. 6 Taf. II, 7.

af samme Form med indlagt blaa Emaille, fra romerske Ruiner ved Wichelshof i Nærheden af Bonn.¹³⁸⁾

3. Rhinlandene, efter det vestromerske Riges Undergang, 5te-6te Aarh. Fra alemaniske og frankiske Grave. Et Bronze-Spænde af Tegnets Form (1), fundet ved Weisenthurm i Egnen af Coblenz.¹³⁹⁾ En Fingerring af Sølv med Tegnet (3) indgraveret paa Pladen, fra samme Sted.¹⁴⁰⁾ Et rundt Hængesmykke af Bronze (en Amuletkapsel) med Tegnet (3) paa den ene Side, fra en Grav ved Meckenheim i det Cöllnske.¹⁴¹⁾ Runde Ziratskiver, som indeholde Tegnet (2) udsmykket og med Tilsætninger, fra Gravene ved Worms og Kanstatt.¹⁴²⁾ Et rundt Spænde med Tegnet (4) paa Midten, af Sølv, med Indlægning af rød Emaille; fra Gravpladsen ved Selzen i Rhinhessen.¹⁴³⁾ — Som Gienstande, der hidrøre fra Frankerne og ere fra samme Tid, skulle her endnu anføres: et rundt Hængesmykke af Guld, som har Tegnets Figur (7) indlagt med Stene¹⁴⁴⁾, og en Sværdskede, paa hvilken Tegnet (6) er 4 Gange indlagt.¹⁴⁵⁾

4. Nord-Tydskland, fra Chr. Fødsel til Folkevandringen. (1ste-4de Aarh., den ældre Jernalder.) Et smukt udformet Kar af sortegraat Leer, under hvis Bund Tegnet er indskaaret, stort og regelmæssigt; fra Gravpladsen ved Darzau i Hannover.¹⁴⁶⁾ Tre store udbugede Gravurner, som have Tegnet flere Gange indridset omkring Overdelen, med Streger imellem, iøvrigt uden Zirater; fra Elblandet ved Nordsøen.¹⁴⁷⁾ En Gravurne af sort Leer, paa hvis Side Tegnet sees tre Gange fordybet; ovenfor er der rundtløbende Zigzagborder; funden ved Kothendorf i Nærheden af Schwerin.¹⁴⁸⁾ Et Spænde af Bronze med en firkantet Naalskede, paa hvilken Tegnet er indgraveret, stort; fra Bützow i Meklenburg.¹⁴⁹⁾

¹³⁸⁾ Dorow Denkmäler I B. S. 29 Taf. XIII, 3. Der fandtes i disse Ruiner Mynter fra Claudius indtil Constantin d. Store.

¹³⁹⁾ I Museet i Mainz. Münz Bem. über das Kreuz etc. (i Ann. d. Vereins f. Nassauische Alterthumsk. B. VIII) Taf. IV, 1, S. 26 (sep. Aftr.).

¹⁴⁰⁾ I Museet i Bonn. Lindenschmit Alterthümer B. I Heft XI Taf. VIII, 1.

¹⁴¹⁾ Denne Amuletkapsel fandtes paa den Dødes Bryst og indesluttede et Stykke Lærred. Schaafhausen i Jahrb. d. Vereins f. Alt. im Rheinlande XLIV-XLV (1868) S. 140 og 148-149, Taf. VI-VII, 3. — Spørgsmaalet, om Tegnet paa nogen af Gienstandene fra disse Grave er at ansee for christeligt, vil blive omhandlet under VIII.

¹⁴²⁾ I Museerne i Mainz og Stuttgart. Lindenschmit Alterthümer B. I H. X Taf. VII, 3. B. III H. V Taf. VI, 2. Benene synes at ende i Fugle- eller Slange-Hoveder.

¹⁴³⁾ Lindenschmit Germ. Todtenlager bei Selzen Taf. Nr 11.

¹⁴⁴⁾ Fra Wieuwerd-Fundet ved Leeuwarden. Eeckhoff Friesche Oudheden (1875) pl. 30, 6.

¹⁴⁵⁾ Viollet le Duc Mobilier français II p. 232 pl. L.

¹⁴⁶⁾ Hostmann Der Urnenfriedhof bei Darzau Taf. VI, 53. Forf. antager det 2^{det} Aarh. eft. Chr. som Middeltiden for disse Grave (S 31).

¹⁴⁷⁾ I Museet i Hamborg. Den største af dem, af gulagtigt Leer, hidrører fra den store Gravplads ved Issendorf og Stade, der blev udgravet af Mushardt i 1725-1730 og er beskrevet af ham i Hamburger Museum. (Ifølge Meddelelse af Rektor Bendixen.) Jvfr. Lisch i Meklenb. Jahrb. XIII (1848) S. 384.

¹⁴⁸⁾ Lisch Frederico-Francisceum Taf. 34, 2. Meklenb. Jahrb. XII S. 434.

¹⁴⁹⁾ Lisch s. St. Taf. 34, 2, b. Meklenb. Jahrb. IX S. 393 og XXVII S. 179, fig.

Der haves ogsaa fra Meklenburg et Sølvspænde, hvis Form er laant af Tegnet (2) med Til-sætninger i Midten og paa Enderne.¹⁵⁰⁾

5. Nord-Tydskland, fra Folkevandringen til Hedenskabets Slutning. (5te-8de Aarh., den yngre Jernalder.) To Guldbrakteater: den ene, funden i Meklenburg, af meget raat Arbeide, indeholder et Hoved over en Hest samt flere ubestemte Gienstande og Tegn¹⁵¹⁾; paa den anden, fra Dannenberg-Fundet i Hannover, sees Figuren af en Mand med stort Hoved og usammenhængende Lemmer, som fører den h. Haand op til Ansigtet, med en Rune-Omskrift¹⁵²⁾; Tegnet findes foran Figurerne. En Fingerring af Guld, bred, med trekantede Flader, i hvilke der er indgraveret Zirater, Dyrehoveder og Runer; eet af Felterne indeholder Tegnet (3); funden ved Köslin i Pommern.¹⁵³⁾ Et Spydblade af Bronze, som indeholder dette og det trebuede Tegn samt flere Symboler og en Rune-Indskrift, indlagte med Sølv; fundet ved Müncheberg i Mark Brandenburg.¹⁵⁴⁾

6. Brandenburg, formodentlig fra et slavisk Folk, 7de-9de Aarh. Bunde af graa-sorte Leerkar, med Tegnet (2-4) udvendigt, fundne paa forskjellige Steder paa den østlige Side af Oderen.¹⁵⁵⁾

SKANDINAVIEN.

1. Bronzealderen. Før Chr. Fødsel.

Danmark. Bronze-Hængekar med fordybede liniære Ornamente og Tegnet 13^b midt under Bunden; fra Mosefund i Sielland og paa Lolland.¹⁵⁶⁾ En stor Dobbelt-Knap af Bronze med Tegnet af samme Form; fra Lolland.¹⁵⁷⁾

Sverrig. Et Hængekar af Bronze, svarende til de danske, som indeholder det samme Tegn; fra en Mose i Vestgothland.¹⁵⁸⁾ Desuden forefindes Tegnet i Indhugninger paa Klipper (Helleristninger) forskellige Steder i Bahuslehn.¹⁵⁹⁾ Paa et Sted er det indhugget

¹⁵⁰⁾ Meklenb. Jahrb. XXXVII S. 212.

¹⁵¹⁾ Annaler f. nord. Oldk. 1855 S. 313 Nr 115; Atlas Tab. VI, 115; Aarbøger 1870 Tavle 17, 4.

¹⁵²⁾ Zeitschr. d. hist. Vereins f. Niedersachsen 1860 Taf. I, 2. Stephens Runic monuments p. 524 nr 8. Aarb. f. nord. Oldk. 1870 Tavle 16, 4. En Brakteat i Museet i Berlin, rimeligviis funden i Tydskland, indeholder et af Tegnet (5) dannet Ornament; see IV under Nr 24.

¹⁵³⁾ Stephens Runic mon. p. 600-603 fig. Fl. St.

¹⁵⁴⁾ Anz. f. Kunde der d. Vorzeit 1867 S. 33-41 Taf. Stephens Runic mon. p. 880.

¹⁵⁵⁾ Fundne ved Königsberg i Neumark og paa Biskops-Øen ved Königswalde. Paa Fragmentet fra det sidste Sted er Tegnet forenet med et simpelt Kors (Fig.). Virchow i: Zeitschr. f. Ethnologie II B. Sitz. 9 Juli 1870 S. 470 f.; Verh. der Berliner-Gesellschaft f. Anthropologie 1870-71 Sitz. 10 Dec. 1870 S. 27 f. Taf. VI, 1; 15 Juli 1871 S. 118 f.

¹⁵⁶⁾ I det oldnordiske Museum, Nr 11663 fra Aarby-Fundet i Sielland og Nr 20753 fra Laagerup-Fundet paa Lolland.

¹⁵⁷⁾ I Samlingen paa Pederstrup ved Nakskov.

¹⁵⁸⁾ I Museet i Stockholm. Montelius Sv. fornsakar I p. 76 nr 251.

¹⁵⁹⁾ At de Helleristninger i Sverrig, til hvilke disse henhøre, ere fra Bronzealderen, er viist af Bror E. Hilde-

under Formen 15^a i Forbindelse med nogle ubestemte Tegn, paa et andet Sted under en lignende Form (15^b), med et Hul i Midten og i Hjørnerne, høit oppe paa en Klippeside og alene, paa et tredie Sted under Formen 13^a ovenover et Skib.¹⁶⁰)

2. Den ældre Jernalder. Fra Chr. Fødsel til Folkevandringen. (1—5 Aarh.)

Danmark. En Gravurne af sort Leer; Tegnet indtager en Hovedplads paa Siden af Karret, hvis Overdeel er prydet med forskellige indridsede Ornamerter (Fig. 31); fra en Gravplads ved Broholm i Fyen.¹⁶¹) Et Huuskar af sortebrunt Leer med en Bord af Stregezirater øverst om Siden; Tegnet (3) er indridset under Bunden, lille og fiint; fra Thorsbjerg Mosen i Slesvig.¹⁶²) Et Sværdfæste; Tegnet (1-3) er indridset paa en om Midten lagt Sølvplade ovenpaa de oprindelige Ornamerter; fra Vimosen i Fyen. (Fig. 32.)¹⁶³) En Dupsko af Elfenbeen med Sølvbeslag til en Sværdskede (Fig. 33),

$\frac{1}{6}$ 31

og et aflangt Bronzebeslag, ligeledes til en Sværdskede; Tegnet (1) er paa begge fiint indridset; fra samme Mose.¹⁶⁴) Et rundt Bronzebeslag til en Sværdrem, af giennembrudt Arbeide, med Tegnet (1) i Midten; fra Thorsbjerg Mosen.¹⁶⁵) Et Beslagstykke til en Rem, af sølvbelagt Bronze, med Tegnet (6) to Gange indridset; fra samme Mose.¹⁶⁶) En lang Pilespids af Been, paa hvis nederste Deel Tegnet (1) er indgraveret tilligemed et andet Tegn; fra Vimosen.¹⁶⁷) Been-Kamme med Tegnet (1 og 3) indgraveret paa Overdelen, tre, fra samme Mose¹⁶⁸) og fra Nydam-Mosen i Slesvig.¹⁶⁹) Jvfr. IV Ornamerterne N° 23 og 24.

$\frac{1}{4}$ 32

$\frac{1}{4}$ 33

brand i Antiqu. Tidsskrift f. Sverige II p. 417 f., og af Montelius i Revue archéol. 1875 p. 140 og 205. Jvfr. Comptes rendus du Congrès préhist. de Stockholm 1874 p. 453 f. og 475 f.

¹⁶⁰) Holmberg Hällristningar (1848) pl. 32, 102 og 107; p. 140 og 205. Holmboe Om Hällristningar i det norske Vidensk. Selsk. Forh. 1865 S. 217. Brunius Hällristningar (1868) p. 91 pl. I fig. 9. Det er formentlig ogsaa Tegnet af Formen 13, der forekommer paa et flerdelt Sted (Brunius a. St. pl. I, 10 p. 92), men fortegnet, idet to af Benene ere vendte til den urigtige Side (jvfr. ovenfor S. 5 Anm. 6).

¹⁶¹) I Hofjægermester Sehesteds Samling. Udg. af H. Petersen Om Nordboernes Gudsdyrkelse S. 111.

¹⁶²) Engelhardt Thorsbjerg Mosefund, Pl. 17, 11 og 11 a.

¹⁶³) Engelhardt Vimose Fundet, pl. 6, 2.

¹⁶⁴) Samme anf. St. Pl. 9, 74 og 85.

¹⁶⁵) Samme Thorsbjerg Mosefund Pl. 11, 55.

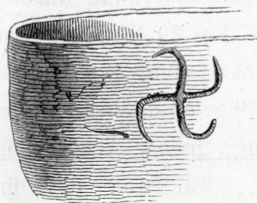
¹⁶⁶) Samme anf. St. Pl. 13, 11.

¹⁶⁷) Samme Vimose Fundet S. 23, fig.

¹⁶⁸) Samme anf. St. Pl. 2, 5, 15.

¹⁶⁹) Samme Nydam Mosefund Pl. 5, 9.

Sverrig. En Gravurne af sortegraat Leer, plump og uden Udziring; Tegnet (2) er indskaaret stort og alene paa Siden (Fig. 34); fra en Gravhøi i Södermanland.¹⁷⁰⁾ En

34

Hank af et Leerkar med Tegnet (1) indridset forneden; funden paa Gotthland.¹⁷¹⁾ En Stigbøile af Bronze, fra hvis Plade der hænger en rund Skive ned, paa hvilken Tegnet (1-3) er indgrave-ret; fra Skaane.¹⁷²⁾

Fra den ældre Jernalder i Danmark og Sverrig haves der desforuden Spænder af Sølv, der repræsenterer Tegnets Form 2, med forskellige Udsmykninger og Tilsætninger, svarende til det fra det nordlige Tydskland (S. 25 Anm. 150).¹⁷³⁾

Norge. Stykker af en Leerurne med Strege-Zirater, under hvis Bund Tegnet (2) er indridset (Fig. 35); fra en Gravhøi i Lister Amt.¹⁷⁴⁾ To

35

36

smaa Sølvplader, Fragmenter af et Beslag, med Tegnet (1) indgraveret (Fig. 36); fra en Grav i Nordre Bergenhuus Amt.¹⁷⁵⁾ Et Bronze-Spænde, korsformet, med en firkantet forgyldt Plade, hvorpaa Tegnet (5) findes ophævet; fra Jarlsberg Amt.¹⁷⁶⁾ Jvfr. IV Ornamentet 23.

3. Den yngre Jernalder. Fra Folkevandringen til Hedenskabets Slutning. (5—9 Aarh.)

Danmark. Guldbrakteater med efterfølgende Forestillinger. Et Hoved med et Baand om Haaret, som bagtil er omslynget; imellem to store Slinger. (Fig. 37.)¹⁷⁷⁾ Et Hoved med en fugledannet Hielm; fra Munden udgaaer en Piil eller et Spyd; paa

¹⁷⁰⁾ Dybeck Fornsakur H. I p. 8 pl. 4, 3. Stråle a. St. (følg. Anm.) p. 124 fig. 125.

¹⁷¹⁾ Stråle Grafkerl funna i svensk jord (1873) pl. VII, 9 a.

¹⁷²⁾ Bruzelius Sv. fornlemningar H. II p. 95 pl. VIII, 1.

¹⁷³⁾ Det oldnordiske Museum indeholder endeel saadanne Spænder; see Worsaae Afbildninger 1859 Nr 395. Et svensk er udgivet af Montelius, Atlas II p. 102 nr 338. I Norge er der fundet et lignende Spænde med 5 Grene; see Foren. f. norske Oldtidsminders Bev. 1872 S. 77.

¹⁷⁴⁾ Holmboe Helleristninger i N. Vidsk. Selsk. Forh. 1865 S. 217. Lorange Bergens Museum S. 52; den her i Anmærkningen nævnte brakteatlignende Sølvprydelse indeholder ikke et Hagekors, men et simpelt Kors. Denne Oplysning og Tegninger af Bunden og af Sølvpladerne ere mig velvilligt meddeelte af Rektor Bendixen.

¹⁷⁵⁾ De have muligt hørt til en Træspand. Holmboe og Lorange anf. St.

¹⁷⁶⁾ Foren. f. norske Oldtidsminders Bevaring 1872 S. 104, e, Pl. I, 6.

¹⁷⁷⁾ Fra Nørre-Jylland. Atlas f. nord. Oldk. Nr 130. I Annaler f. nord. Oldk. 1855 S. 280 f. indeholdes forskellige Oplysninger om de i dette Atlas afbildede Brakteater. Fig. 37 og 39 ere Aftryk af Træsnittene i Aarb. f. nord. Oldk. 1870 S. 415 og Stephens Run. mon. n° 39, som ere overladte til Afbenyttelse her.

37

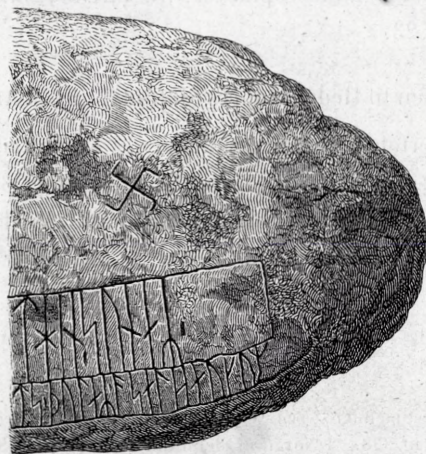
38

39

40

41

hver Side, et Dyr. (Fig. 38.)¹⁷⁸⁾ Et Hoved eller Brystbillede ovenover et Dyr; Hovedet er bedækket eller prydet paa forskellig Maade; Dyret er snart en Hest (Fig. 39)¹⁷⁹⁾, snart en Tyr (Fig. 40)¹⁸⁰⁾; en enkelt Gang sees endnu et Dyr foran Hovedet¹⁸¹⁾; forskellige Rune-Indskrifter ere tilføiede, meest ved Fremstillingerne med Tyren. En Drage med opspilet Gab; paa Siderne, Runer.¹⁸²⁾ En Figur, som hæver den høire Haand op foran Ansigtet, med en Hest og en Fugl ved Siden, eller uden disse; forskellige Rune-Indskrifter.¹⁸³⁾ En løbende Figur med et Sværd (?) i Haanden; foran, en mindre Figur, ligeledes løbende; med en Rune-Indskrift.¹⁸⁴⁾ Et Brystbillede med Diadem og Kappe; med en Omskrift af romerske og ubestemte Bogstaver.¹⁸⁵⁾ Tegnet er paa disse og de efterfølgende Brakteater i Almindelighed stort og befinder sig paa en fremtrædende Plads. Det har Formerne 1, 3 og 5, som vexe ved den samme Forestilling; kun eet Sted træffes Formen 2.¹⁸⁶⁾ Paa 4 Stykker er Tegnet to Gange gientaget.¹⁸⁷⁾ — En Perle af Glasmosaik, i hvis sammensmeltede Masse Tegnet er kiendeligt.¹⁸⁸⁾ — En Gravsteen med en Rune-Indskrift, over hvilken Tegnet (1) er indhugget, tilligemed tre i hverandre slyngede Horn. (Fig. 41.)¹⁸⁹⁾

¹⁷⁸⁾ To Exemplarer i det oldnord. Museum, fra et ubekendt, formodentlig dansk Findested. Atlas Nr 98.

¹⁷⁹⁾ Fra Sieland og Jylland. Atlas Nr 93, 124, 230 og 231. Stephens Runic Mon. II Nr 39.

¹⁸⁰⁾ Fra Sieland, Fyen og Jylland. Atlas Nr 123 (giengivet ovenfor). Stephens Nr 30-32, 36-38, 56, 63 og 68.

¹⁸¹⁾ Atlas Nr 93. ¹⁸²⁾ Stephens Nr 50. Findestedet ubekendt.

¹⁸³⁾ Fra Sieland og Fyen. Stephens Nr 20, 51, 52 og 67. Aarb. f. n. Oldk. 1870 Tavle 16, 1, 5, 6 og 8.

¹⁸⁴⁾ Stephens Nr 17. Aarb. f. n. Oldk. 1870 Tavle 20, 2.

¹⁸⁵⁾ Efterligning af en romersk Keisermynt. Fra Slesvig; i privat Eie. (Ifølge Meddelelse af Stud. Undset.)

¹⁸⁶⁾ Anf. St. Anm. 184. ¹⁸⁷⁾ Stephens Nr 17, 42 og 68. Den Anm. 185 anførte Brakteat.

¹⁸⁸⁾ Fra Bekkegaards Gravplads paa Bornholm, i Museet f. n. Olds. Formodentlig indbragt fra Udlandet.

¹⁸⁹⁾ Fra Snoldelev i Sieland. Stephens p. 345. Fl. St.

Sverrig. Guldbrakteater med efterfølgende Forestillinger. Et Hoved med et Baand (Diadem) om Haaret.¹⁹⁰ Et stort Hoved ovenover et Dyr, som paa de foregaaende Brakteater; Dyret er eet Sted en Hest¹⁹¹, ellers, en Tyr¹⁹²; paa to er det samme Dyr gjentaget mindre foran Hovedet, og paa een er der ved Siden af Tyren en Fugl¹⁹³; ved 3 af Forestillingerne findes Runebogstaver. Figuren, der hæver Haanden op foran Ansigtet, med Hesten og Fuglen, som ovenfor.¹⁹⁴ Overdelen af en Figur med oprakte Arme; en Omskrift af efterlignede latinske og Rune-Bogstaver.¹⁹⁵ — Et rundt Bronzespænde med Tegnet (13) ophævet.¹⁹⁶ — De svenske Gravstene med Rune-Indskrifter fra den christelige Tid ere omhandlede under VIII.

42

Norge. En Guldbrakteat, paa hvilken et Hoved med en høi Krone og et Baand (Diadem), meget ufuldkomment udført. (Fig. 42.)¹⁹⁷ Et stort forgyldt Sølvspænde, rigt ornamenteret, paa hvis Underdeel Tegnet (2-13) er indlagt to Gange smaat i en rund Glasflus.¹⁹⁸ Et stort udziret Bronzespænde, paa hvis Midte Tegnet er anbragt, lille og ophævet.¹⁹⁹

Finland. Den yngre Jernalder eller den finske Periode. Et rundt hvælvet Bronzespænde med ophævede Ornamerter, i hvilke Tegnets Figur (2) er kiendelig; fra det sydlige Finland.²⁰⁰

¹⁹⁰) Fra Gothland. Montelius Från Jernalderen pl. 1, 3.

¹⁹¹) Fra Skaane. Stephens Nr 42.

¹⁹²) Fra Skaane, Bleking og Vestergothland. Atlas Nr 128 og 222. Stephens Nr 33 og 34. Montelius Från Jernalderen pl. 2, 9.

¹⁹³) Atlas Nr 222. Stephens Nr 42.

¹⁹⁴) Fra Skaane. Stephens Nr 19. Aarb. f. n. Oldk. 1870 Tavle 16, 2.

¹⁹⁵) Fra Skaane. Atlas Nr 33. Som Sidestykke til Tegnet, der findes nederst til venstre, er til høire, som det synes, det trebuede Tegn anbragt; Afbildningen i Atlaset er her unøjagtig.

¹⁹⁶) Fra Gothland. Montelius Sv. fornsakar II Nr 437.

¹⁹⁷) Fra Hitterdal i Bratsberg Amt. Atlas Nr 131. Aarb. f. n. Oldk. 1870 S. 389 Fig. 3. Omkring Runddelen med Brystbilledet er en meget bred udziret Indfatning.

¹⁹⁸) Fra Dalum i Nordre Trondhiems Amt. Norske Aarsberetning 1868 Tavle IV, 24. Montelius Från Jernalderen pl. 5, 2.

¹⁹⁹) Fra Romsdalen. Norske Aarsberetning 1871 S. 88 Nr 120. De ovenanførte Gjenstande findes i Universitetets Samling i Christiania. Jeg skylder Prof. Rygh Meddelelsen om Spænderne. — I Neumans Efterretninger om Oldtidsminder i Bergens Stift, i Nord. Tidskr. f. Oldk. III B. (1836) S. 274, er anført, at der paa Gierde Kirkegaard i Etne Præstegjæld staaer en høi Bautasteen uden Indskrift med et Kors eller Thors-Hammertegn oppe ved Toppen. Fra Oldforskeren Nicolaysen, der har seet denne Steen, har jeg, igiennem Stud. Undset, erholdt Underretning om, at det er et christeligt Kors, der er indhugget paa den.

²⁰⁰) Efter Aspalins Meddelelser, see Congrès d'archéol. préhist. de Bologne 1871 p. 432-433 pl. IV, 21.

DE SLAVISKE LANDE.²⁰¹⁾

1. Den ældre Jernalder. (1—5 Aarh.)

Posen. En lille Vase af sort Leer med Tegnet (3) anbragt paa Siden; den er rundt udbuget og har en smal Munding; øverst om Bugen er en Bølgerand. Funden ved Gnesen.²⁰²⁾

Polen. Leerkar med Tegnet (5, 5-6) under Bunden. En høi Urne af sort Leer, med en bred Munding, der er omgivet af en Mæanderbord, iøvrigt udekoreret. En Skaal af guult Leer med Strege-Zirater under den runde Bund. Bunden af et Kar af guult Leer. Fra en Gravhøi i Egnen ved Floden Pilica.²⁰³⁾

Volhynien. Et Spydblade af Jern, som paa den ene Side har Tegnet to Gange af Formerne 1 og 6, desforuden en Rune-Indskrift og flere Ornamentter eller Symboler, alt indlagt med Sølv. Fundet ved Kovel i det nordlige af Provindsen.²⁰⁴⁾

2. Den yngre Jernalder. (5—9 Aarh.)

Det østlige Rusland. Et rundt Bronzespænde med Tegnet 13. Fra en af de i 1851-1854 i Gouvernementerne Wladimir og Jaroslaw aabnede Grave, som antages at hidrøre fra Merierne, et Folk af den finske Stamme.²⁰⁵⁾

3. Hedenskabets sidste Tid. (9—13 Aarh.)²⁰⁶⁾ Slaviske Folk.

Böhmen. Bunde af Askeurner af graat Leer, som udvendigt have Tegnet (3) ophævet, undertiden omgivet af en Kreds. En Leer-Lampe med Tegnet under Bunden. Fra Gravpladsen ved Königsgrätz og andre Steder.²⁰⁷⁾

²⁰¹⁾ De i det følgende anførte Gjenstande ere for Størstedelen ikkun udgivne og omhandlede i Skrifter, der ere affattede i det polske, russiske og czechiske Sprog; Professor Vilh. Thomsen har havt den Velvillie, af Texten i disse Skrifter at meddele mig det, der kunde tiene til Oplysning om Gjenstandene.

²⁰²⁾ I Grev Skorzewski's Samling i Czerniejewo. Udg. af Tyszkiewicz i Kurhanach na Litwie (Gravhøie i Lithauen) 1868 Tab. VIII, 2, p. 104-105.

²⁰³⁾ De to Kar fandtes ved Siden af hinanden tilligemed et sammenrustet Lag af Jern og Sand, Bundfragmentet paa et andet Sted. Findestedet er ved Landsbyen Lengonice, paa en Ø, dannet af Bifloder til Pilica, der løber ud i Weichselen. Tegnet paa Fragmentet er uregelmæssigt og har Linier tilsatte til de 3 af Benene. K. Jagmin i Wiadomosci archeologiczne (Arch. Meddelelser) III (1876 Warschau) p. 85-86 fig.

²⁰⁴⁾ Al. Szumowski i det samme Hefte af det polske Tidsskrift p. 49 f. tab. I. Indskriften er ifølge Dr. Wimmers der meddeelte Oplysning et gothisk Navn og fra den ældre Jernalder.

²⁰⁵⁾ Ouvaroff Les Meriens (1875) pl. VIII, 37.

²⁰⁶⁾ At Tegnet paa de efterfølgende Gjenstande ikke er at ansee for christeligt, vil fremgaae af VIII.

²⁰⁷⁾ For Størstedelen i Museet i Prag. Vocol i: Ber. d. Wiener-Academie XVI (1855) Urnenzeichen von Königsgrätz S. 209 f. og S. 221 Nr 11-12 (6 Stykker); Pravek zeme ceske (Böhmens Oldtid, 1868, Prag) p. 462-463, Nr 14, 17 og 23 (en Lampe), Fig. 134 og 135. Tyszkiewicz i: det Moskause arch. Selskabs Skrifter (i det russiske Sprog) 1867 Tab. XI, 38 og 44; Kurgane i Lithauen a. St. Tab. XII, 4 og 6.

Lithauen. Plumpe Urner af graat Leer, som have Tegnet (3) ophævet under Bunden; de ere krukkeformede og for Størstedelen ganske uden Zirater. Fra Grave ved Borysow i Gouvernementet Minsk.²⁰⁸⁾

Podlachien. Smaa runde Blyplader (Handelsplumber), der indeholde Tegnet (3) tilligemed andre Tegn og Fremstillinger, ophævede. Fundne 1864 i Floden Bug ved Dro-gitschin, der var Jatzwingernes (Jatzvægernes) Hovedstad.²⁰⁹⁾

III.

Tegnets Betydning og Anvendelse i Almindelighed.

Som det sees af det foregaaende Afsnit, er det paa Gienstande af høist ulige Art, denne Korsfigur forekommer, og paa meget forskellige Maader den er anbragt. Den viser sig ofte som et Ornament. Undertiden har den heller ikke været andét, saaledes paa de ældre malede Vaser, hvor den tilligemed andre Zirater tiener til at udfylde Rummet omkring Figurene, paa de Spindevægte fra Hissarlik og i de romerske Mosaiker, hvor den veksler med andre Zirater, paa endeel Smykkesager m. m. Men i mangfoldige Tilfælde kan den ikke opfattes saaledes, og selv der, hvor den tiener til Prydelse, fremtræder den hyppigt paa en saadan Maade, at der maa tillægges den en egen Betydning.

Dette Kors er i vor Tid i Indien og Østasien et religiøst eller helligt Symbol, og har i Indien ogsaa i Oldtiden været brugt som saadant, saalænge vi kunne forfølge det tilbage. At det samme har været Tilfældet hos andre Oldtidsfolk, sees af dets Anbringelse paa Mynter, Altre, Askeurner, Gravstene og Klippevægge. Paa galliske Mynter forekommer det som et Gude-Attribut (Fig. 26-27), ligeledes paa en græsk og paa en phoenicisk Mynt (Fig. 17 og 20). I Præget paa indiske, græske, italiske, galliske og andre barbariske Folks Mynter udgør det ikke sielden Typen d. e. den eneste eller principale Fremstilling (s. Fig. 2, 11, 13, 19, 22, 23 o. s. v.); anvendt saaledes, kan det ikke betragtes som en betydningsløs Figur eller en Zirater. Paa de simple galliske Altre er det anbragt stort og alene paa Fodstykket (Fig. 28); hos forskellige barbariske Folk findes det paa Askeurner, der ere af plump Form og uden Udziring (s. f. Ex. Fig. 34); i Danmark er det indhugget paa en Gravsteen, der er en raa eller kun lidet tildannet Steen (Fig. 41). I alle disse Tilfælde

²⁰⁸⁾ Tyszkiewicz i anf. Bind af det Moskauske Selskabs Skr. Tab. IX, 16 og 19; Kurgane a. St. Tab. X, 2, 4 og 10. I Sammes Samling. Jvfr. Grewink Heidn. Gräber russ. Lithauens i Verh. d. estnischen Gesellsch. zu Dorpat VI (1870) S. 109-110 og 193.

²⁰⁹⁾ I Museet i Wilna. Tyszkiewicz i: det anf. Bind af det Moskauske Selskabs Skr. p. 115—122 Tab. VI-VII, 6-8 og 10; Kurgane a. St. p. 117—130 Tab. XVI, 6-8 og 10. See nærmere nedenfor under VII og VIII.

kan det ikke være et Ornament, men maa have havt en særegen eller symbolsk Betydning, der har staaet i Forbindelse med religiøse Forestillinger. Dette fører naturligt til at opfatte Tegnet paa samme Maade paa Gienstande henhørende til Gudsdyrkelsen og Begravelsen, hvor det, naar man vilde see bort fra deres Brug og Bestemmelse, kunde betragtes som et Ornament, saaledes paa Altre og Gravstene i romersk Stil, paa Kar, der synes at have været til hellig Brug og hvor det er stærkt fremtrædende eller anbragt alene, paa Askeurner, hvor det indtager en fremragende Plads i Ornamenteringen.¹⁾ Det ophører ikke her at være et Symbol, ligesaa lidt som det christelige Kors, naar det paa en ornamental Maade er anbragt paa Kirkekar, Gravmonumenter og Ligkister. Paa en af Klippevæggene i Sverrig er Tegnet indhugget høit oppe og alene.

Denne Korsfigur har desforuden været et prophylaktisk Tegn og er bleven brugt som et Middel, der troedes at kunne beskytte mod Ondt. Fremstillingerne paa de malede Vaser fra Nedre-Italien vise, at den der blev baaren af Mænd paa Brystet. Man finder den paa forskellige til det daglige Liv henhørende Brugsgienstande anbragt paa en saadan Maade, at det er aabenbart, at den ikke er en Zirat, men et Phylakterium. Dette gælder f. Ex. om det apuliske Guldspænde (S. 15 Fig. 15); dette Spænde er uden nogensomhelst Udzing, og Tegnet er indgraveret lille og alene paa dets glatte Flade.²⁾ Tegnet maa opfattes paa den samme Maade i endeel Tilfælde, hvor det enten er flygtigt indridset, eller er anbragt paa Udkanten af en Gienstand, eller ovenpaa de oprindelige Ornamenter, saaledes: paa Spindevægte fra Ruinerne i Hissarlik³⁾, paa Spænder fra Gravpladsen ved Villanova⁴⁾, paa et Leerkar fra Thorsbjerg-Mosen (S. 26 Anm. 162) og paa et Sværdfæste fra Vi-Mosen (S. 26 Fig. 32). Men naar Figuren, som disse Exempler vise, i prophylaktisk Øiemed er bleven anbragt paa Spænder, Huusgeraadskar, Redskaber og Vaaben, er det at formode, at den ogsaa paa de Gienstande af samme Art, hvor den viser sig som en Zirat, har faaet Plads, ikke alene for at tjene til Prydelse, men tillige, og maaske fornemmelig, af den Grund, at der tillagdes den en magisk Kraft som et beskiermende eller heldbringende Tegn. Det var, som bekiendt, almindeligt i Oldtiden, ikke blot at bære Amuletter paa Legemet, men overhovedet at anbringe Beskyttelsesmidler mod Ondt og Trylleri paa Gienstande af alle Slags. De græske malede Vaser, der tjente til Huuskar, ere ofte dekorerede med et Gorgone-Ansigt og to Øine, som rimeligviis havde denne Bestemmelse. Hos Grækerne og Romerne blev især Phallus-Figuren brugt i dette Øiemed, men desforuden ogsaa mange andre Fremstillinger, som troedes at kunne modvirke den skadelige Indflydelse, der tillagdes

¹⁾ Med Hensyn til Gravurnerne og Gravstenene, jvfr. nedenfor Anm. 6.

²⁾ Det samme er Tilfældet med Bronze-Øxerne fra Italien (S. 15); men dersom disse have været til Offerbrug, er Tegnet snarere et religiøst Symbol.

³⁾ Schliemann Troj. Alterth. Atlas Nr 142, 270, 293, 2515, 3411.

⁴⁾ Gozzadini Di un sepolcreto etr. (1855) tav. VIII, 3.

det onde Blik, og saadanne Beskyttelsesmidler bleve anvendte i den videste Udstrækning.⁵⁾ I Norden finde vi runelignende Tegn og en Runeformel anbragte i samme Hensigt paa Gienstande af forskiellig Art, saaledes paa Spænder, Guldrakteater, en Fingerring, en Hovedprydelse, en Pilespids.⁶⁾ Ogsaa hvor Tegnet er flere Gange gientaget, kan det være anbragt af denne Grund; Gientagelsen tiende til at forøge Virkningen; man finder saaledes paa Pladen af et Bronzespænde fra Sverrig Runen eller et Tegn, som ligner samme, indridset 10 Gange i en Række paa Bagsiden langs Yderkanten.⁷⁾ Undertiden synes af den samme Grund flere Tegn at være sammensatte til een Figur (jvfr. S. 6, 25 og 36-37).

Dette Kors har ogsaa i Almindelighed været betragtet saaledes, som en hieroglyphisk Figur, et religiøst Symbol, et helligt eller et magisk Tegn. Lige til den nyeste Tid have alle de Archæologer, der have udtalt sig om det, uagtet de have opfattet det meget forskielligt, været enige i at sætte det i Forbindelse med de religiøse Forestillinger.⁸⁾

Figuren har ofte været brugt som et personligt Emblem eller Mærke. Paa adskillige af de græske Stadmynter, hvor den er anbragt lille ved Siden af Hovedfremstillingen (som Bityp), er den en Øvrighedspersons Vaabenbillede (Seglmærke) eller Myntmesterens Mærke.⁹⁾ Den kan opfattes som Eierens Signetmærke paa Fingerringen fra den germaniske Grav ved Rhinen (S. 24 Anm. 140). Den er muligviis et Fabrikmærke paa den sorte Leerskaal fra Nedre-Italien, hvor den er indtrykket med et Stempel i Bunden (S. 16 Fig. 18), paa Leerlamperne fra Gallien (S. 21) og Böhmen (S. 30), og paa Teglstenene fra Belgien (S. 21).¹⁰⁾ Paa Handels-Plumberne fra Podlachien (S. 31) maa den betragtes som Kiøbmandens eller Fabrikantens Mærke. Man kiender en Mangfoldighed af personlige Emblemer fra Landene ved Middelhavet og saavidt, som den græske og romerske Kultur strakte sig; de forekomme i stort Antal paa de græske Stæders og den romerske Republiks Mynter, i Seglstene og Fingerringe, i Stemplerne paa Leerkar eller Hanke af Leerkar m. m. De fleste af dem staae i Forbindelse med den religiøse Tro og Gudsdyrkelsen; Seglstenene

⁵⁾ Man anbragte dem paa Rustnings-Gienstande, Smykker, Seglstene, Lamper, Leerkar, Skibe, Bygninger, Stadmure o. s. v.; see især Jahn i *Berichte der sächs. Gesellsch. d. Wiss.* 1854 S. 46-49; 1855 S. 63 f. og S. 74.

⁶⁾ Bugge i *Aarb. f. n. Oldk.* 1871 S. 182-185. Runeformelen findes ogsaa paa Gravstene, hvor den er anbragt for at beskyærme den Afdødes Levninger, see Bugge a. St. S. 219-221. Man kunde da spørge, om ikke Hagekorset ogsaa paa Ossuarierne og Gravstenene har været et i denne Hensigt anbragt Tegn. Dette er dog mindre sandsynligt. Naar det var et Tegn af religiøs Betydning og, som nedenfor vil blive viist, en Guds Symbol, ligger det nærmere at antage, at det er anbragt paa Grund af den religiøse Tro og i den Hensigt at stille Graven og dens Indhold under Gudens Beskyttelse.

⁷⁾ Bruzelius Sv. fornlemningar p. 116 pl. IX (XI), 1, b.

⁸⁾ See Citaterne under VI S. 43-45. Foruden de der anførte Forfattere, maa endnu nævnes: Mortillet (*Le signe de la croix* p. 146), Connestabile (*Due dischi in br.* p. 30) og Brunius (*Hällristningar* p. 86).

⁹⁾ See under VII, Grækerne.

¹⁰⁾ Ogsaa Stemplerne af brændt Leer og Bronze kunne have været til at paatrykke Fabrikmærker; jvfr. dog S. 14 Anm. 56 og S. 34 Anm. 13.

indeholde ogsaa Fremstillinger af reent prophylaktisk Art¹¹); men der træffes yderst sielden noget, som kun kan ansees for en betydningsløs Zirat. En geometrisk Figur som Hagekorset vilde ikke have været andet, dersom den ikke havde havt en symbolsk Betydning eller man havde tillagt den en magisk Kraft. Det har altsaa Sandsynlighed for sig, at det er af den ene eller den anden af disse Grunde, at Figuren er valgt til et personligt Emblem eller privat Mærke, og at den hos det Folk, hvor vi finde den anvendt saaledes, blev, eller tidligere var bleven, betragtet som et religiøst Symbol eller som et Phylakterium.

Det er i mange Tilfælde tvivlsomt, hvorledes Figuren er at opfatte, om den skal ansees for et religiøst Symbol, et prophylaktisk Tegn, et personligt Emblem eller et Ornament. Spørgsmaalet, om den er et religiøst Symbol, afhænger især deraf, om Gienstanden, den findes paa, har staaet i Forbindelse med Gudsdyrkelsen eller med Graven, og dette lader sig ofte ikke afgjøre. Det er saaledes uvist, med Hensyn til endeel af Karrene, om de have været benyttede ved Gudstienesten eller bestemte til Gravurner, eller om de have været til Brug i det daglige Liv, ligesaa, om Øxerne fra Italien have været Offer-Øxer eller almindelige Hugge-Redskaber, om Sølle-Capitælerne i Numidien have hørt til Helligdomme eller til profane Bygninger. Hvad det Tegn angaaer, der paa de græske Stadmynter er tilføjet som Bityp, er det undertiden vanskeligt at bestemme, om det staaer i Forbindelse med Forestillingen (Typen), eller om det er et Mærke alene vedkommende Udmyntningen eller den Person, der har forestaaet samme; i det første Tilfælde har det en med Forestillingen sammenhængende symbolsk Betydning, i det sidste er det et personligt Emblem. Naar Figuren forefindes under Bunden af Leerkar, som det er Tilfældet i de nordiske og slaviske Lande, kan det ligeledes være Tvivl underkastet, paa hvilken Maade den skal opfattes. Udfylder den Bunden paa et vel udformet og paa Siden dekoreret Kar, kan den være et Ornament¹²); er Karret derimod af plump Form og uden Dekoration, lader den sig ikke betragte saaledes; naar man kun vil sætte een Zirat paa et Kar, anbringer man den ikke paa det Sted af Karret, som ikke sees. Een af de andre Forklaringer maa da vælges; Figuren kan have været et Phylakterium, som det sees af det ovenanførte Exempel fra Thorsbjerg-Mosen (S. 32); men den kan ogsaa have været Pottemagerens eller Eierens Mærke eller et religiøst Symbol.¹³) Hvilken Forklaring her skal gives Fortrinet, beroer paa, om der fra samme Lokalitet eller tilgrændsende Egne havs andre Bundtegn, og af hvilken Art disse ere, om det kun er paa et enkelt Sted eller i eet og samme Land Figuren er

¹¹) Seglstenene vare saaledes tillige Amuletter, og ved Seglet overførtes den beskyttende Kraft til den Gienstand, det blev paatrykket.

¹²) F. Ex. paa Karret fra Hannover (S. 24 Anm. 146) og fra Norge (S. 27 Fig. 35).

¹³) De koniske Leerstempler fra Hissarlik og fra Ungarn og Bronzestemplet fra Gallien have uden tvivl været brugte ved Fabrikationen af Leerkar; men, om det er Fabrikantens Mærke, de indeholde, eller om de have været bestemte til at paatrykke Karret et Ornament, et Phylakterium eller et Tegn af religiøs Betydning, lader sig ikke bestemme.

anbragt under Bunden af Kar, eller om den ogsaa findes anvendt saaledes i andre Lande og til andre Tider, om Karret har hørt til Huusgeraadet eller kan antages ifølge dets Form at have været bestemt til Gravbrug. Der udkræves saaledes ved forskellige Gienstande i mange Tilfælde en nærmere Undersøgelse, for at det kan afgjøres, hvorledes Figuren skal opfattes.

At Figuren er bleven brugt som et prophylaktisk Tegn, har naturligt havt sit Udspring derfra, at den var et religiøst Symbol; men heraf følger ikke, at man overalt, hvor den blev brugt som et Beskyttelsesmiddel, har knyttet det Begreb til den, som laa i Symbolet, eller overhovedet tillagt den en religiøs Betydning. Hvor Symbolet var optaget i Gudsdyrkelsen, maatte dets Indhold være almindelig bekiendt; naar altsaa Tegnet hos et Folk findes anvendt samtidigt som et religiøst Symbol og som et Phylakterium, maa der i det sidste Tilfælde tillægges det samme Betydning som i det første.¹⁴⁾ Men i Tidens Løb, især naar Symbolet ikke benyttedes i den offentlige Cultus, kunde dets Betydning gaae tabt og kun Troen paa dets magiske Kraft blive tilbage; hvor man altsaa finder Figuren brugt alene som et prophylaktisk Tegn, er det meget muligt, at der ikke har været forbundet nogen religiøs Forestilling med det.¹⁵⁾

Da den samme liniære Figur baade var et Symbol og et Ornament, frembyder det Spørgsmaal sig, om Ornamentet har havt en selvstændig Oprindelse eller er opstaaet af Symbolet. Figuren kan vel være dannet af Elementerne i den primitive Ornamentik. Paa de ældste dekorerede Leerkar, baade fra Middelhavslandene og det nordlige Europa, ere korte Linier (eller Stave), brudte under een eller under to rette Vinkler, anvendte paa forskiellig Maade til Ornamenter og Border; ved S sammensætning af 4 af de første eller ved Krydsning af 2 af de sidste, fremkommer der en Figur, som svarer til Symbolets. Men det er dog lidet sandsynligt, at der hos de samme Folk paa een og samme Tid har existeret et Ornament og et Tegn af eens Form, uden at de have staaet i Forbindelse med hinanden. Det ene maa være opstaaet af det andet. At Ornamentet ikke ligger til Grund for Tegnet, er utvivlsomt; en betydningsløs Zirat kan ikke blive til et religiøst Symbol. Det maa altsaa være Tegnet, der er brugt paa en ornamental Maade.

¹⁴⁾ Saaledes hos barbariske Folk i Gallien, Germanien og Skandinavien. Dr. Hostmann (i *Der Urnenfriedhof bei Darzau* S. 114) ytrer med Hensyn til Hagekorsset, hvor det er brugt som et magisk Tegn: *Auch dann gelingt es nicht, für dasselbe eine Auslegung zu finden, die seiner Stellung z. B. an einem schützenden Helme ebenso gut entspräche, wie an einer zum Tödten bestimmten Pfeilspitze oder an einer zum Schmucke dienenden Spange; und es folgt daraus, dass auch der diesem Zeichen etwa zugeschriebene magische Gehalt kein allgemein geltender, sondern lediglich ein dem individuellen Aberglauben entsprechender sein könnte.* Hertil er at bemærke: naar Tegnet, som i det følgende vil blive viist, var et Symbol paa Guddommen eller en bestemt Gud, kunde det anvendes paa Gienstande af alle Slags; det var den samme guddommelige Magt, der beskyttede den Person, som bar Hiemen og Smykket, og lod Lykken følge ham, naar han brugte sine Vaaben i Kampen.

¹⁵⁾ Dette var formodentlig Tilfældet i Italien i en senere Tid; see under VII.

Resultatet er altsaa, at denne Figur i Oldtiden har været et religiøst Symbol, der ogsaa er blevet brugt som et Phylakterium og som et Ornament. Det skal i VI undersøges, hvilken Symbolets oprindelige Betydning har været, i VII, hvilken Betydning det til forskellige Tider har havt hos de enkelte Folkeslag.

IV.

Ornamenter opstaaede af eller beslægtede med Tegnet.

Ornamenter, som alene forekomme i Middelhavslandene.

16

Sammensat af to Tegn af Formen 3. Paa et pelagisk malet Leerkar, fra Gravpladsen ved Dipylon udenfor Athen.¹⁾

17

Paa: asiatisk-græske malede Vaser²⁾; en græsk malet Vase med lyse Figurer paa sort Grund³⁾; en Spindevægt fra det græske Ilium⁴⁾; en Guld-Fingerring med en figurlig Fremstilling i græsk-asiatisk Stil paa Pladen, fra Melle-Italien.⁵⁾

18

Paa: asiatisk-græske malede Vaser⁶⁾; en græsk malet Vase med lyse Figurer paa sort Grund⁷⁾; en sort old-italisk Gravurne fra Poggio Renzo⁸⁾.

19

Paa Laaget (Taget) af en sort hytteformet Gravurne, old-italisk, funden i Albano (Alba Longa).⁹⁾

20

Paa Laaget af den samme Gravurne fra Alba Longa, og paa en anden old-italisk sort Gravurne¹⁰⁾.

1) Paa Hankene af Karret. I Antiksamlingen i Kiøbenhavn.

2) Fra Kamiros paa Rhodos: Musée Napoleon III Expl. p. Adr. de Longpérier pl. 54, 57, 58; Salzmann Necrop. de Camiros (1875) pl. 32, 42-44, 51, 53, 55. Fra Thera: Monum. dell' Inst. arch. di Roma Vol. IX tav. V, 2. Det er i Rummet omkring Figurerne, Ornamentet er anbragt.

3) Paa Dionysos's Chiton. Tischbein Coll. Hamilton IV pl. 38.

4) Schliemann Trojan. Alterth. Atlas Nr 2514.

5) I Grunden mellem Figurerne, tilligemed andre Zirater. Abeken Mittel-Italien Taf. VII, 6. — Hos de barbariske Folk forekommer Symbolet undertiden under Former, der ligne dette Ornament; see Fig. 8 og 13.

6) Fra Kamiros paa Rhodos: en stor Kumme (*Lebes*), 4 Skienkekander (*Oenochoë*) og 4 Skaale (*Kylix*) i det britiske Museum (ifølge Meddelelse fra Murray). Fra Ruinerne af det æoliske Ilium, et Fragment i Schliemanns Trojan. Alterth. Atlas Nr 2976. Fra Krim, Stephani Compte rendu de la comm. arch. St. Pétersbourg 1870-1871 Atlas pl. IV. Fra Melos, Conze Mel. Thongefässe Taf. I, II, IV. Fra Athen, Birch Hist. of. anc. pottery (1873) p. 184 fig. I Grunden omkring Figurerne.

7) Paa Athena's Chiton, Gerhard Trinkschalen u. Gef. im Berl. Museum (1848-1850) Taf. XIX.

8) I en firkantet Indfatning, gientaget omkring Siden. Revue archéol. 1874 p. 212 pl. VI, 1.

9) Visconti Lett. sopra alcuni vasi sep. di Alba Longa (1817) tav. III.

10) Gientaget 5 Gange omkring Siden, i en firkantet Ramme. Lindenschmit Alterth. B. I H. X Taf. III, 5; jvfr. Meklenb. Jahrb. XXVI S. 177.

Ornamenter fra Middelhavslandene, som ogsaa træffes i de nordeuropæiske Lande.

Paa: asiatisk-græske malede Vaser¹¹); en archaisk-græsk malet Vase med sorte Figurer¹²); en old-italisk sort Gravurne fra Poggio Renzo¹³); en Træskaal fra en old-italisk Grav ved Corneto¹⁴); en Ziratplade af drevet Guld fra en etrusk Grav ved Cære¹⁵); et Leerstempel fra Ungarn.¹⁶)

Paa: en old-italisk sort Gravurne fra Clusium¹⁷); Laaget af Hytteurnen fra Alba Longa (Anm. 9); etruske Ziratplader af Guld, tyndt drevne¹⁸); en Armrings af drevet Kobber fra et Fund ved Rhinen.¹⁹)

Paa: Laaget af Hytteurnen fra Alba Longa; en Gravurne af sort Leer fra Hannover²⁰); et Beslagstykke til Ridetøj fra Thorsbjerg-Mosen i Slesvig²¹); et uldent Tøistykke fra en Grav i Norge.²²)

Ornamenter, som alene forefindes hos de barbariske Folk idet nordlige Europa.

Sammensat af Fig. 3 og 5, vendte til forskellige Sider. Paa et Sværdfæste fra Thorsbjerg-Mosen i Slesvig.²³) En Figur, sammensat paa en noget lignende Maade af to Tegn af Formen 5, forekommer paa en Guldbrakteat fra Nord-Tydskland.²⁴)

I en rund Plade af rød Emaille, flere Gange anbragt paa et Bronze-Skiold, fundet i Themsen.²⁵)

¹¹) Fra Kamiros paa Rhodos, 3 Skaale i det britiske Museum. (Meddeelt af Murray.)

¹²) Paa en Discus i en gymnastisk Fremstilling, Gerhard Griech. Vasenbilder Taf. CCLIX.

¹³) Paa Laaget af den i Anmærkning 8 anførte Gravurne.

¹⁴) Monum. dell' Inst. arch. X (1874) tav. Xd, 1.

¹⁵) Grifi Monum. di Cere ant. tav. IX.

¹⁶) Cat. de l'exposition préhist. à Budapest 1876 p. 120 fig. 88.

¹⁷) I en firkantet Indfatning, gientaget 6 Gange paa Siden, Connestabile Due dischi in bronzo tav. V, 1, p. 28 note 3. En Bord, sammensat af dette Ornament, findes paa Leerurner fra en old-italisk Gravplads i Nærheden af Bologna, see Gozzadini Scavi arch. di Arnoaldo Veli (1877) tav. II, 8 og IV, 2.

¹⁸) Paa en Guld kapsel, indesluttende et lille ægyptisk Idol (*Bes*), Micali Ant. Monum. (1832) tav. XLVI, 2. Paa en Plade fra det Anm. 15 citerede Fund ved Cære.

¹⁹) E. aus'm Weerth, Fund von Wald-Algesheim (1870) Taf. II, 2a, S. 16. Dette Fund indeholdt Guld- og Kobber-Smykker, dels af etrusk Arbejde, dels germaniske Efterligninger.

²⁰) Gientaget 4 Gange paa Overdelen Hostmann, Der Urnenfriedhof bei Darzau Taf. I, 5.

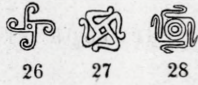
²¹) Med Tilsætninger til de yderste Linier. Engelhardt Pl. 13, 11.

²²) Holmboe, Om Helleristninger i Christiania Vidsk. Selsk. Forh. 1865 S. 218. Tøiet er muligt indført fra Middelhavslandene.

²³) Indgraveret paa Sølvbeklædningen til Midtstykket af Fæstet. Engelhardt Pl. 9, 6.

²⁴) Atlas f. n. Oldk. Pl. XII Nr 247 b. Aarb. f. n. Oldk. 1855 S. 344.

²⁵) Journal of the brit. arch. assoc. XIV (1858) p. 330 pl. 24, 4. Kemble Horæ ferales pl. 15 p. 190.

Paa skiveformede Bronze-Spænder fra angelsachsiske Grave i Berk-Shire og Oxford-Shire.²⁶⁾

Burgundiske Guldsmykker indeholde undertiden et Ornament, der slutter sig til det galliske Tegn Fig. 8, men afvige fra dette deri, at Linierne ligesom i Fig. 26-28 ikke udgaae fra et fælles Midtpunkt.²⁷⁾

Det er fornemmelig paa Grund af Anvendelsen, at de foregaaende Figurer ere skilte fra dem, der ere anførte under I som varierende Former af et symbolsk Tegn. De fremtræde overalt som Ornamentter og findes ofte sammen med andre Zirater. Man træffer dem ikke paa Mynter, Altre, Gravstene eller Klippevægge²⁸⁾, og der er ingen af dem bleven anvendt som Gude-Attribut eller som Amulet. De afvige ogsaa i Henseende til Formerne paa en væsenlig Maade fra N^r 1-15. Det vil nedenfor (under VI) blive viist, at Kredsbælgelse er den Forestilling, der ligger til Grund for det her omhandlede Tegns Figur, og som dets symbolske Betydning beroer paa; den træder klart frem i de ældste simple Former 1-5. Men N^r 17-22 have Ombøininger og Tilsætninger, ved hvilke det aabne Rum imellem Benene meer eller mindre fyldes, og udtrykke saaledes ikke den tilgrundliggende Idee; de danne sammensluttede geometriske Figurer, der ganske have Charakteren af Ornamentter. De alene i Britannien forekommende Figurer 25-28 skille sig fra de udartede og udsmykkede Former af Tegnet i de barbariske Lande, N^r 7-15, derved, at Benene ikke udgaae fra et Centrum, hvorved de ganske fierne sig fra den oprindelige Idee. De af to Tegn sammensatte Figurer 16 og 24 have, saavel som Fig. 23, aldeles Udseende af Zirater. Alle disse Figurer ere altsaa at ansee for Ornamentter og repræsentere ikke i og for sig Symbolet.

Paa den anden Side findes der en betydelig Overensstemmelse og en nøie Sammenhæng mellem disse ornamentale Figurer og Tegnet. Kiernen eller Hovedbestanddelen er den samme. De forekomme overhovedet i de samme Lande som Tegnet og samtidigt med dette. En stor Deel af dem træffes ogsaa paa Askeurner (N^r 18-23) og paa Gravprydelser (N^r 21-23), altsaa paa Gienstande, hvor de kunne have en religiøs Betydning. I disse Tilfælde er det tilladt at antage, at det er Symbolet, vi have for os, omdannet til et Ornament, eller at Ornamentet er anvendt, fordi det indeholdt Symbolet.

²⁶⁾ Fig. 26 og 27 fra Long-Wittenham i Berk-Shire, Archæol. brit. XXXVIII (1860) p. 327 f. pl. XIX, 3 og 11. Fig. 28 fra Broughton-Poggs i Oxford-Shire, Proceedings of the Soc. of Antiqu. of London IV (1857) p. 73.

²⁷⁾ Baudot Sep. des Barb. en Bourgogne pl. XII, 2, 6; pl. XIII, 10.

²⁸⁾ Figurer, der ligne N^r 17, forekomme vel paa galliske Mynter (see Fig. 8) og paa en Klippe i Sverrig (see Fig. 13); men i Middelhavslændene findes Fig. 17 kun brugt som et Ornament.

Det er muligt, at disse Ornament er bleve til ad den ornamentale Vei; men det turde dog have Sandsynlighed for sig, at de skylde Symbolet deres Oprindelse (jvfr. S. 35); dette giælder ogsaa om Fig. 23, der ligner et Stykke af en Mæander.²⁹⁾

V.

Tegnets Ælde og Herkomst.

De ældste af de Gienstande, paa hvilke Tegnet er os opbevaret, ere de, der fandtes i Fundamenterne af de nederste i Hissarlik udgravede Bygninger, og de Leerkar fra Middelhavslandene, man har tillagt Navnet af ariske eller pelagiske. De af disse Leerkar, der hidrøre fra Grækenland og de østlige Middelhavs-Øer, vidne, ved de paamalede primitive Ornament og Figurer, om en Tid, der har ligget forud for den græske Kulturs Udvikling og den babylonisk-assyriske Kulturs Indflydelse; de gaae formodentlig op over det 1ste Aartusinde f. Chr.¹⁾ De umalede Leerkar fra Italien, der indeholde tilsvarende Ornament, kunne for en Deel antages at have samme Ælde. De Gienstande, der hidrøre fra de nederste Ruinlag i Hissarlik, føre os endnu høiere op i Tiden. Hvad der forefandtes i disse, tyder paa et lavt Kulturtrin: Redskaber af Steen og Been i stor Mængde, Leerkar af plumpe Former, usmykkede eller med Zirater af primitiv Art, yderst raae eller uformelige Idoler, Vaaben og Redskaber af Bronze²⁾, intet Spor af Jern, Bygninger af ældgammel Construction; det er Begyndelsen af Bronzealderen, vi her have for

²⁹⁾ Der maa skielnes mellem to Slags Mæandre. Den Mæander, som er dannet af een eller to parallelle fortløbende Linier, er enten opstaaet ved Sættning af Elementer i den primitive Ornamentik, eller det er Bølger, som have afgivet Motivet til den, ligesom til den tilsvarende Bord med afrundede Linier og den saakaldte Bølgerand. Men den Mæander, i hvilken Linierne krydse hinanden, er rimeligviis fremkommen ved en Række af , forbundne ved Linier. Der er andre med Mæanderen beslægtede Border, der ere opstaaede paa denne Maade, nemlig ved at sammenstille i Række den Tegnet Nr 13 lignende Figur a og det trebuede Tegn (det liniære Triskele, see nedenfor under VI og VII) Fig. b; den første Bord træffes paa en malet pelagisk Vase fra Rhodos (Salzmann Necrop. de Camiros pl. XXV), den sidste paa den galliske Bronzehjelm fra Amfreville (Revue arch. 1862 p. 225 pl. V; Ch. de Linas Les casques de Falaise et d'Amfr. 1869). Det er forsaauidt vel begrundet, naar Hagekorset (1 og 3) paa de græske Mynter fra Italien og Sicilien i det britiske Museums nyligt udgivne Katalog kaldes *mæander pattern*.

¹⁾ Conze i Berichte der Wiener-Academie 1870 S. 533-534; 1873 S. 239. Connestabile Due dischi in br. p. 47 f., 60 og 63.

²⁾ Ifølge Schliemanns Meddelelse i Indledningen til Troj. Alterthümer skulde disse være af Kobber; men det er senere ved en nøagtigere Analyse af Metallet oplyst, at det er Bronze, men for Størstedelen med en ringere Tilsætning af Tin end senere brugtes; see: Carteilhac i Matériaux pour l'hist. prim. de l'homme 1874 p. 40 og 48-50; E. Chantre L'âge du bronze en Troade (1874) p. 12-13; Fr. Lenormant Antiqu. de la Troade (1876) I p. 10.

os. Denne Kultur-Tilstand maa være gaaet langt forud for det 12te Aarhundrede, den trojanske Krigs Tid; Troas's Befolkning befandt sig da paa et høiere Kulturtrin. Der fandtes heller ikke i disse Ruinlag Spor til nogen Paavirkning af den assyrisk-babyloniske eller af den phoenicisk-ægyptiske Industri og Kunst, hvis Indflydelse maa antages i det 12te Aarh. at have strakt sig over Lilleasien.³⁾ Vi have ogsaa en ægyptisk Kilde, som kan benyttes til at vise den høie Ælde af disse Ruiners Indhold. I den Beretning om Rameses II's Felttog mod Khetiterne i det nordlige Syrien, som indeholdes i Pentiaurs digteriske Skildring, hvoraf et Stykke er opbevaret i en hieratisk Papyrus, og i de paa Tempelmurene i Luxor og Karnak indhuggede Hieroglyph-Indskrifter, meddeles det, at Khetiterne havde Folkene *fra de yderste Egne ved Havet* til Forbundne, og der anføres endeel Navne, som ligne de græske Navne paa Folk og Stæder i Lilleasien; iblandt disse findes *Dardani* og *Iluna*, som upaatvivlelig betegne Troerne og deres Hovedstad Ilion.⁴⁾ Et Folk, der tog Deel i en Krig i et saa langt bortliggende Land, kan ikke antages at have staaet paa et saa lavt Kulturtrin, som det, hvorom Indholdet af de nederste Bygningslag i Hissarlik vidner. Tiden maa altsaa sættes længere tilbage end Rameses II's Regering, der hører til det 15de Aarh. Vi føres saaledes op til det 16de eller 17de Aarh.⁵⁾

De Folk, der i denne Periode, 2000—1000 f. Chr., beboede Lilleasien, de østlige Middelhavs-Øer, Grækenland og Italien⁶⁾ — de kunne sammenfattes under Fællesnavnet Pelasger⁷⁾ — vare af den ariske Stamme. At navnlig Indbyggerne i den i Hissarlik udgravede By, hvor Tegnet tidligst fremtræder, have været Ariere, sees af de fundne Gien-

³⁾ Dersom den næstunderste By, som Schliemann har søgt at vise, har været det homeriske Troja, føres vi med Hensyn til Tegnets Ælde op til Tiden før dettes Anlæggelse, da det forefandtes i de nederste fra Stedets ældste Bebyggelse hidrørende Ruiner (S. 10 Anm. 17). Men, at denne By har været det historiske Troja, kan ikke tages til Udgangspunkt for en Undersøgelse af Tegnets Ælde. Schliemanns Mening er forkastet af de fleste Archæologer, og lader sig ikke antage, fornemmelig af de oven anførte Grunde. Om man ogsaa indrømmer, at Homer har givet en Skildring af Troja fra sit Folks og sin Tids Standpunkt, og tillægger Traditionens Udsmykkelse og den digteriske Indklædning nok saa meget, maa dog, saafremt de græske Fyrsters Tog til Troja og en langvarig Kamp om denne By ansees for en historisk Begivenhed, Staden have været af større Omfang og dens Indbyggere været videre fremskredne i Kultur.

⁴⁾ V. Schmidt Omrids af Syriens Historie S. 39 f. og 56-57. Chabas Etudes de l'antiquité hist. p. 88. Fl. St. I den Indskrift, som en følgende Konge Rameses III (i Slutningen af det 14de Aarh.) lod indhugge paa en Pylon i Medinet Abu til Erindring om hans Felttog mod det samme Folk i Syrien, anføres iblandt Navnene paa de Folk, der kom Khetiterne tilhielp, et, der antages at være Teukrernes, som Troerne ogsaa kaldtes. Chabas anf. St.

⁵⁾ En nærmere Udvikling og Begrundelse af det ovenfor anførte ere givne af Fr. Lenormant i: The Academy 1874 p. 314 f. og p. 343 f., Revue archéol. 1874 p. 207 f., og senest i Antiquités de la Troade, hvoraf 1ste Deel er udkommen i 1876.

⁶⁾ Med Undtagelse af Etrurien.

⁷⁾ Jvfr. VII, Pelasgerne. At ogsaa Befolkningen paa Cypern, før Phoeniciernes Nedsættelse paa denne Ø, var af arisk Oprindelse, sees af det i de cypriske Indskrifter os opbevarede Sprog, som er beslægtet med det græske; jvfr. Fr. Lenormant Antiquités de la Troade (1876) p. 34.

stande, der svare til dem, der ere os opbevarede fra de ariske Folk i Europa, men ere ganske forskellige fra dem, der tilhøre den babylonisk-assyriske Kultur. Til den samme Hovedstamme hørte Inderne og Perserne saavel som alle de europæiske Folkeslag, hos hvilke Tegnet forekommer. Ægypterne havde ikke dette Tegn, heller ikke Assyrerne.⁸⁾ Udenfor den ariske Folkestamme forefinde vi det hos Phoenicierne i Occidenten og hos Folkeslag af den mongolske Race i Asien; men de erholdt det fra de ariske Folk, de første fra Grækerne, de sidste fra Inderne, og ikke før i en senere Tid (see VII).⁹⁾ Tegnet kan saaledes med Grund ansees for arisk.

Men hos hvilket af de ariske Folk og i hvilket Land er Tegnet opstaaet? Hvor høit gaaer det op i Tiden?

De ariske Folk i Europa ere, som bekjendt, udvandrede fra Asien. De linguistiske og ethnologiske Undersøgelser have ført til det Resultat, at Udvandringen er skeet fra de Lande, der ligge syd for det kaspiske Hav, Middasiens Ørkener og Hindukusch-Biergene, og at den nordøstlige Deel af Afganistan, det nuværende Kabul og Peschaver, har været den ariske eller saakaldte indogermaniske Races Midtpunkt. Efter at det der boende Folk havde hævet sig til et vist Kulturtrin, deelte det sig; den østlige Deel skilte sig fra den vestlige. Af den første fremgik igien to Folk, af hvilke det ene bemægtigede sig det senere Persien, det andet indvandrede i Induslandet og derefter erobrede hele Indien. Fra de af de vestlige Arier beboede Landstrækninger droge efterhaanden de forskellige Stammer ud, der i Tidens Løb bleve til Folk, som udbredte sig over Europa.

Det er hos Pelasgerne, Tegnet tidligst forekommer; dette kunde lede til at formode, at det var hos dem, det er blevet til. De øvrige ariske Folk i Europa havde da modtaget det fra Pelasgerne, det være sig paa deres Indvandring fra Asien, enten under et længere Ophold i Lilleasien eller i Landene paa Grækenlands og Italiens Grændser, det være sig i en senere Periode ved Forbindelser med Middelhavslandene. Men Tegnet forefindes ogsaa hos Perserne og Inderne.¹⁰⁾ Det lader sig ikke vel antage, at disse Folk have havt noget Samqvem med Pelasgerne og erholdt Tegnet fra dem. Man kunde tænke sig, at det fra Grækerne var forplantet til Persien og Indien. Det kan ikke bevises, at Tegnet har været tilstede i noget af disse Lande før Alexander den Stores Tid. Persien stod i lang Tid under Seleucidernes Herredømme, og det sees af de baktriske Kongers Mynter og

⁸⁾ Mortillet anfører i sit Skrift *Le signe de la croix* av. le christ. p. 146, at Garucci har sagt ham, at han havde seet dette Kors paa Brystet af en assyriske Statue. Den italienske Lærde har, paa min Forespørgsel herom, meddeelt mig, at dette beroer paa en Misforstaaelse, og at han ikke kiender nogen assyriske Statue med et saadant Kors. Det træffes ikke i noget af de store Værker over de assyriske Antiquiteter, ligesaa lidt som paa nogen af de assyriske Gjenstande i det britiske Museum.

⁹⁾ Etrurterne, hos hvilke Tegnet kun blev brugt som en Zirat paa Smykker, optog det fra de italiske Folk; see VII.

¹⁰⁾ Det kan ikke have havt en særskilt Oprindelse hos disse Folk, see VI.

af de græciserende Skulpturer, der ere fundne i Induslandet¹¹⁾, at Alexanders Indtrængen i Asien havde tilfølg, at græsk Kultur, Kunst og Gudsdyrkelse udbredtes til Indien. Men hertil er at bemærke, at Tegnet ikke træffes paa nogen af de Mynter med græske Typer og Indskrifter, der i stort Antal ere os opbevarede fra de aracidiske og de baktriske Konger, og at det overhovedet kun var lidet i Brug og af ringe Betydning hos Grækerne. Skjøndt det ikke lader sig bevise, er der ingen Grund til at drage i Tvivl, at det har eksisteret i Indien før det 4de Aarh.¹²⁾ At Tegnet tidligere er kommet til Indien fra Grækenland, kan heller ikke antages. Før Alexanders Tid fandt der ikke nogensinde en saadan Forbindelse Sted mellem disse Lande, der kunde have medført, at Tegnet fra Grækerne var gaaet over til Inderne¹³⁾, og det er ikke rimeligt, at Inderne have optaget et religiøst Symbol som dette fra Grækerne, da det Gudesystem og den Kultus, der i Tidens Løb udviklede sig hos hvert af disse Folk, vare saa væsenlig forskellige. Vi føres saaledes til at søge Tegnets Hiem længere mod Øst og dets Oprindelse høiere oppe i Tiden. Det turde være mindre sandsynligt, at det er opstaaet, efter at Østarierne havde skilt sig fra Vestarierne. Der dannede sig da baade hos Perserne og Inderne en særegen Religion, der meer og meer fiernede sig fra den oprindelige og vestariske; under en saadan Religionsforskellighed lader det sig vanskeligere tænke, at Tegnet er gaaet over fra et af disse Folk til de to andre. Saavel Perserne, efter at de havde taget de Landstrækninger i Besiddelse, der fik Navn efter dem, som Inderne efter deres Nedsættelse i Hindostan synes at have ført en isoleret Tilværelse og ikke modtaget nogen Paavirkning udenfra. Man kommer saaledes til den Slutning, at det ariske Symbol stammer fra Tiden før Folkenes Adskillelse¹⁴⁾, og at disse fra det fælles Hiemland have bragt det med sig til de Lande, hvor de senere toge Boliger.¹⁵⁾

¹¹⁾ Curtius i Archäologische Zeitung 1875 S. 90 f.

¹²⁾ See under VII: Inderne.

¹³⁾ Waring (i Ceramic art in rem. ages p. 15) mener, at Pythagoras, der ifølge Traditionen paa sine Reiser skulde være kommen til Indien, har medbragt Tegnet, som derefter visse Sekter havde beholdt. Men Pythagoras's Ophold i Indien er ikke historisk begrundet.

¹⁴⁾ Det vil sees af den Forklaring, Burnouf har givet af Tegnets Oprindelse (følg. Side), at denne Lærde anseer det for opstaaet hos de ariske Folk i den ældste Tid.

¹⁵⁾ Ariernes Erobring af Indien henføres til det 15de Aarh. Pictet Les origines indo-europ. II p. 727. Burnouf Essai sur le Veda ch. I. Wurm Gesch. d. ind. Religion S. 11. Pictet antager, at Tiden, da Vestarierne skiltes fra Østarierne og deres Udvandringer til Europa toge deres Begyndelse, kan sættes til omtrent 3000 f. Chr.; anf. St. Hypothèses chronologiques p. 721 f.

VI.

Tegnets Oprindelse og Betydning som religiøst Symbol.

Der har været fremsat meget forskellige Meninger med Hensyn til Opfattelsen af Tegnets Figur og dets Betydning som Symbol.

Hvad først det asiatiske, navnlig det i Indien forekommende Tegn angaaer, har Cunningham anset det for et Monogram, sammensat af de Bogstaver, dets indiske Navn Svastika indeholder; det vil fremgaae af det følgende (see VII, Inderne), at dette ikke lader sig antage. Ifølge J. Hoffmanns Anskuelse¹⁾ have de to hinanden krydsende Linier betegnet en Forening af de to Verdens-Faktorer, det mandlige og kvindelige Princip, en Forklaring, der svarer til den, nogle Archæologer have givet af det asiatiske Symbol af den simple Korsform og af det ægyptiske Hankekors, og hvorved Tegnet bliver eensbetydende med det indiske Linga-Symbol; Liniernes Ombøining skulde antyde en bestandig Omsvingning. Men den omdreieude Bevægelse, som Figuren udtrykker, staaer ikke i nogen Sammenhæng med det Begreb, der skulde være betegnet ved Liniernes Krydsning; den viser, at dette Tegn har en anden Oprindelse og Betydning end de anførte Symboler. Senest har Orientalisten Burnouf fremsat den Mening, at Tegnet er opstaaet af det Ildgjøringens-Redskab, der i den ældste Tid var i Brug hos Inderne.²⁾ Det bestod af to paa hinanden lagte Træstykker (*arani*), som i Forbindelsespunktet havde et Hul, i hvilket man fremkaldte Ild ved hurtig Omdreining af en tilspidset Stok eller Pind af Træ. I Vedaerne, hvor Ildens Tilveiebringelse til den forestaaende Offring skildres, bliver den ved Gnidningen i Træet fremkomne Ild identificeret med Guden Agni, der var Ildens og Livets Princip og snart lovprises som den altomfattende Guddom, snart betragtes som Offrets Frembærer og en Midler mellem Menneskene og Guddommen.³⁾ Denne Mening er optagen af Schliemann⁴⁾, Paolo Liroy⁵⁾, og Fr. Lenormant.⁶⁾ Men Tegnets Form er uforenelig med denne Forklaring. Figuren kan kun fremstille den ene af de to til Ildens Frembringelse og Agni's Fødsel nødvendige Faktorer, de krydslagte Træstykker; den anden Faktor, Stokken, der omdreiedes i Midten, fattes; der maatte endnu en Linie være tilføiet, for at betegne denne, dersom Tegnet skulde være en liniær Giengivelse af Ildgjøringens-Redskabet. De vinkeldannede Been passe heller

¹⁾ Fremsat i Siebolds Værk *Nippon*, T. V. Buddha-Pantheon, Anhang S. 174.

²⁾ *La science des religions* 2de ed. 1872 p. 256.

³⁾ Burnouf *Essai sur le Veda* chap. XIII.

⁴⁾ *Trojan. Alterth.* S. 51-57. Schliemann henviser til flere Steder i Vedaerne, der indeholde en Skildring af Offerildens Frembringelse med de dertil hørende Forberedelser; de to Træstykker sammenlignes med et udstrakt kvindeligt Legeme og Ildgjøringen med den menneskelige Avlings-Proces.

⁵⁾ *Le abitazioni lacustri di Fimon* (1876) p. 110.

⁶⁾ *Les antiquités de la Troade* (1876) p. 26.

ikke til Forklaringen. Burnouf mener, at Træstykkerne have været ombøiede i Enderne for at fastholdes ved 4 Nagler.⁷⁾ Men dette kan ikke uddrages af noget Sted i Vedaerne, uagtet der gives nøiagtige Bestemmelser, indtil de mindste Enkeltheder, med Hensyn til Træsarten, Træstykkernes Længde og Brede, Stedet hvor Gnidningen skulde foretages o. s. v.; der sees ingen Grund til, at Træstykkerne skulde være ombøiede i Enderne for at fastnagles, og Tegnet i sin ældste Form, som ogsaa er den indiske, frembyder ingen Lighed med Trægrene krummede i Enderne.

Det Tegn, som var i Brug i Middelhavslændene, hvor den klassiske Kultur udviklede sig, er blevet sammenblandet med forskellige andre Symboler, navnlig med det phoeniciske Tau og Hankekorset, som man tillagde Betydningen af Liv (guddommeligt eller evigt Liv) og Frelse, med Henviisning til Bibelstedet Ezechiel IX, 4.⁸⁾ Man har antaget, at Tegnet var en varieret Form af disse Symboler, og underlagt det samme Betydning. Men det er i Formen, især i den ældste Form, aldeles forskielligt fra dem. En saadan Betydning passer heller ikke til Tegnets Anvendelse som Typ paa Mynter.⁹⁾

Ogsaa med Hensyn til Betydningen af det i de andre europæiske Lande forekommende Tegn har der været meget forskiellige Anskuelser. Nogle have meent, at det var sammensat af to mystiske eller symbolske Bogstaver.¹⁰⁾ En anden Forklaring gaaer ud paa, at det er opstaaet af det flammende Solhiul, i hvilket det havde dannet Egerne, og har været Solens Tegn.¹¹⁾ Men Kredsen er det væsentlige ved Hiulet, det, hvorpaa Hiulets Anvendelse som Sol-Symbol beroer; uden Kredsen er der ikke nogen Lighed med Hiulet eller Solen tilstede; de vinkelformede Linier kunne heller ikke forestille Hiuleger. Ifølge Andre skulde Tegnet være dannet af to Lynstraaler og have været Tordengudens Symbol.¹²⁾ Det i Nord-Tydskland og Skandinavien forekommende Tegn har i Almindelighed været

7) Anf. St. p. 256: *deux pièces de bois qui composaient l'arani, dont les extrémités étaient recourbées ou renflées pour être solidement retenues avec quatre clous.* Schliemann troer, at de 4 Punkter, der undertiden sees inden i Tegnet paa Spindevægtene fra Hissarlik, forestille disse Nagler. Det er vanskeligt at begribe, hvorledes de kunne have havt denne Betydning, da de befinde sig midt imellem Benene; de ere kun satte der til Prydelse, for at udfylde Rummet, jvfr. ovenfor Fig. 11 og 22.

8) Raoul Rochette Acad. des inscr. T. XVI P. II (1846) p. 362; T. XVII P. II (1848) p. 379 f. Garucci Revue archéol. 1866 p. 90. Münz Ueber das Kreuz etc. i Ann. d. Vereins f. nassauische Alterth. VIII (1866), Sep. Abdr. S. 25-26.

9) Det Tegn, som findes paa Spindevægtene fra Hissarlik, er af Max Müller opfattet paa en besynderlig Maade, nemlig som en Forkortelse af den menneskelige Figur, see The Academy V (1874) p. 231. Sayce har i et paafølgende Nummer af samme Tidsskrift p. 258 viist Uantageligheden heraf.

10) Wolanski Briefe üb. slavische Alterth. I (1846) S. 34. Haupt i Schlesiens Vorzeit II (1871) S. 83.

11) Haupt anf. St. S. 81. Hucher havde tidligere opfattet Korsset uden de ombøiede Ender paa denne Maade (Revue num. 1850 p. 388), men igjen opgivet denne Forklaring (Revue num. 1855 p. 157-158).

12) Abrahamson i Skand. Litt. Selsk. Skr. 1810 S. 241. Wolanski a. St. Tyszkiewicz i Verh. der estnischen Gesellschaft zu Dorpat VI (1870) S. 110.

anseet for Thors Hammertegn, idet man har meent, at det forestillede Gudens Hammer¹³⁾; men denne havde Formen af en sædvanlig Hammer (see nærmere nedenfor under VII).¹⁴⁾

Det lader sig ikke antage, at Tegnet har haft en forskiellig Oprindelse i forskiellige Lande. De Folkeslag, hos hvilke det i den ældre Tid forefindes, hørte alle til een og samme Familie, vare dragne ud fra et fælles Moderland og beboede Lande, der grændsede til hverandre. Det er hos mange af dem anvendt paa eens Maade. Der er ikke Grund til at tvivle om, at det er et og det samme Tegn, vi under varierende Former gienfinde hos de forskiellige Folk, uagtet det ikke lader sig forfølge tilbage til sit Udspring og hos flere Folk først kan paavises i en senere Tid.

Andre Symboler af asiatisk Oprindelse vise, hvorledes Hagekorsets Figur er at opfatte, og hvilken Betydning det oprindeligt har haft, nemlig det saakaldte Triskele, sammensat af tre Menneskebeen, og de med dette i Formen beslægtede liniære Tegn. De rundtløbende Menneskebeen, af hvilke Triskele er dannet (Fig. 43), betyde øiensynligt et Omløb uden Ophør.¹⁵⁾ I det sydlige Lilleasien, i Provindserne Pamphylien, Pisidien og Isaurien, hvor dette Symbol, fra Midten af det 5te Aarh. af, findes som Typ paa de græske Stæders Mynter, var det et Emblem paa den øverste Gud, en med Baal sammenblandet Zeus. Dette kan udledes af Aspendus's Mynter, hvor det er anbragt paa en Ørn (Fig. 44)¹⁶⁾ og paa en Løve (Fig. 45)¹⁷⁾, der ligesom ere dets Bærere, eller har

43

44

45

et Hiul i Midten eller Ax imellem Benene. Hos Phoenicierne blev det anvendt paa Baal som Solens Gud, som det sees af en punisk Votivsteen, der ifølge Indskriften er viet til denne Gud, og paa hvilken det er udhugget med et Ansigt i Midten af Benene¹⁸⁾; paa en celtiberisk Mynt fra det sydlige Spanien danner Solskiven Baggrunden for

¹³⁾ See Citaterne under VII, Skandinaverne.

¹⁴⁾ For Fuldstændigheds Skyld skal her endnu anføres, at Waring i det i 1874 udgivne Værk *Ceramic art in remote ages*, hvor Hagekorset er omhandlet p. 10-16 og 81-97, med Afbildninger paa pl. XLI-XLIV, med Hensyn til dets Betydning har fremsat den Mening, at det oprindeligt, i Indien, har betegnet de rensende Elementer, Vandet og Ilden, eller deres Guddomme, og at det hos Grækerne har været et Symbol for Zeus, i Norden for Thor (p. 15, 82-83, 92-93 og 116). Grunde findes ikke anførte, som det overhovedet er en uvidenskabelig Behandling, der er bleven Tegnet til Deel i dette Værk.

¹⁵⁾ Triskele er i den seneste Tid opfattet saaledes af Ad. Holm (*Rivista Sicula* III, 1871, p. 492) og af Gammurrini (*Strozzi Periodico di numism.* 1872 p. 5).

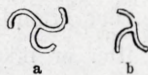
¹⁶⁾ *Mus. Hunter.* tab. 7, 15 og *Luynes Types relatifs au culte d'Hécate* p. 103.

¹⁷⁾ I det brit. Museum. — At Løven var et Symbol for Baal, saavel som for Zeus, fremgaaer af mange Mynter fra Cilicien og Cypern og vides ogsaa andetstedsfra; see *Rel. Symb.* S. 82 Anm. 30. Paa en Mynt fra Aspendus sees ogsaa Symbolet over en Hane, der hos Perserne var en af de 4 hellige Himmelfugle og et af Ormuzd's Attributer, hos Grækerne helliget til Solen og hos Lycierne formodentlig til den høieste Gud, der tillige var Solens Gud; see *Rel. Symb.* S. 141 Anm. 28-33.

¹⁸⁾ *Gesenius Monum. phoen.* tab. 21.

46

47

Symbolet. (Fig. 46)¹⁹⁾ Baal var baade Jordens og Solens Gud, den, fra hvem saavel Kredsløbet i Naturen som det store Himmellegemes Kredsbevægelse udgik.²⁰⁾ I Persien og Cilicien brugtes et trebuet Tegn, der havde en analog Betydning; see Fig. 47, a-b. Fig. a findes paa Dariker²¹⁾, paa Sølvmynter fra Konger i Persis²²⁾, i persiske Seglstene af Conusform²³⁾ og paa Mynter prægede af Dynasterne i Olba i Cilicien²⁴⁾; Fig. b er indhugget i en Klippevæg ved Ruinerne af denne Oldtidsby.²⁵⁾ Dets Anvendelse paa Mynterne fra Olba, hvor Zeus, Stadens Hovedguddom, havde et gammelt og berømt Tempel, hvis Ypperstepræst Dynasten var, viser, at det der var et Symbol for Zeus (Baal-Zeus)²⁶⁾, og da det i Formen svarer til det foregaaende, kan det ikke betvivles, at det ligeledes er Kredsbevægelse, der er udtrykt ved dets Figur. Det kaldes ogsaa sædvanligt Triskele ligesom det andet. De Tegn, der almindelig brugtes til Typer paa Lyciens Mynter før Alexander den Stores Tid (Fig. 48-49), vare ligeledes, derom kan ikke tvivles, Emblemer paa Guddommen. De slutte

48

49

¹⁹⁾ Lorichs Recherches num. sur les médailles celtib. pl. LXXVI, 12. Jvfr. Heiss Monnaies ant. de l'Espagne p. 322 pl. XLVII, 3-5 og 10. Symbolet paa disse Mynter er uden Tvivl optaget fra Phoenicierne i Afrika.

²⁰⁾ Hvad her er fremsat om Triskele, er nærmere udviklet og begrundet i min Afhandling om Oldtidens religiøse Symboler § 11 S. 128-132, hvor der tillige er givet en Oversigt over de Mynter og andre Gjenstande, paa hvilke det forefindes, saavel som over de forskellige Forklaringer, det har været underkastet. Senere har Adr. Holm udgivet en Afhandling om dette Symbol under Titelen La Triquetra i Rivista Sicula (1871 p. 473 f.). Denne Archæolog slutter sig til den af Hert. af Luyne's givne Forklaring og søger at vise, at det hos Grækerne overalt har betegnet Selene og Hekate, indtil det paa Agathokles's Tid blev et geographisk Emblem for Sicilien. Hvor de tre Been have et Gorgone-Ansigt i Midten, er det vistnok Maanen, der er betegnet ved dette Emblem, og det er sandsynligt, at det i Grækenland og Italien har været knyttet til Maanens Guddom. Men i Lilleasien maa det, ifølge Fremstillingerne paa Apendus's Mynter, ligesom hos Phoenicierne i Occidenten, henføres til den Gud, der repræsenterede Solen. Befolkningen paa Lilleasiens Sydkyst øst for Lycien var blandet asiatisk-græsk og stærkt paavirket af Phoenicierne.

²¹⁾ Som Contramærke. I det britiske Museum, i det franske og det danske Kabinet. Jvfr. Fellow Anc. coins of Lycia pl. VIII, 1-2.

²²⁾ Med pelvisk Indskrift, fra den aracidiske Periode; see Mordtmann i Sallets Zeitschr. f. Num. IV (1876) S. 152 f. N° 109, 113 og 142, Taf. II, 18 og 25. Paa nogle af disse Mynter er Tegnet anbragt bag Kongens Hoved, paa andre som Typ paa R.; af disse sidste er der en større i det britiske Museum og en mindre i det danske Kabinet, med forskellige Indskrifter, som ikke findes blandt dem, der ere udgivne af Mordtmann.

²³⁾ I det britiske Museum (udg. af Lajard Culte de Mithra pl. XLIX, 1) og i det franske Myntkabinetets Samling (Chabouillet Cat. des pierres gravées n° 1313).

²⁴⁾ Mionnet III p. 597 n° 273 og p. 598 n° 276. Revue num. 1854 p. 20 n° 24 og 25.

²⁵⁾ Revue num. anf. St. Langlois Voyage dans la Cilicie (1861) p. 237.

²⁶⁾ Det udgjør enten Hovedtypen, afvexlende med Lynilden, eller har Plads ved Siden af en Thronstol. At den i Cilicien dyrkede øverste Gud var en med Baal identificeret Zeus, sees af Tarsus's Tetradrachmer fra det 4de Aarh., paa hvilke den thronende Zeus ved den tilføiede phoeniciske Indskrift er betegnet som *Baal-Tars*. See udførligere om dette Tegn i Rel. Symb. S. 133-134.

sig til de foregaaende i Henseende til Formen; den samme Idee maa derfor ogsaa antages at have ligget til Grund for denne; Ringen, der er tilsat i Midten, betegner Evigheden og Universet.²⁷⁾ Imellem det Tegn, der er Gjenstand for nærværende Undersøgelse, og alle disse Symboler er der i Henseende til Formen en Overensstemmelse tilstede, som er umiskendelig. De vinkeldannede Linier i Tegnets ældste Former, 1 og 5, svare til Menneskebenene med de bøiede Knæ; i Formen 5 repræsenterer de disse fuldstændigt, idet de smaa til Enderne fœiede Linier kunne forestille Fødderne. Tegnets Form 2 afviger ikkun ved Liniernes Antal fra det trebuede Tegn Fig. 47^a, en Afvigelse, som ikke kan komme i Betragtning, da det lyciske Symbol er fremstillet baade med 4 og 3 Been. Den i Midten af Triskele ofte anbragte Skive eller Kugle, der formodentlig betegner Solen eller Jorden, gienfindes i de Former, som Tegnet antog hos de barbariske Folk i Europa; see 7, 9, 10 og 11.²⁸⁾ Man har ogsaa i den seneste Tid begyndt at opfatte Hagekorsets Figur paa denne Maade og, i Analogi med Benævnelserne Triskele, kaldt det *Tetrasketele*.²⁹⁾ Det er altsaa et bestandigt Kredsløb, der er udtrykt ved Tegnets Figur, og da det blev brugt i Lilleasien paa den samme Tid som de andre Symboler og ligesom disse blev anvendt til Typ paa Mynter, er der al Grund til at antage, at det har haft en tilsvarende Betydning, og ligeledes været et Gudesymbol. De kunne alle tilsammen betragtes som eet og det samme Symbol, der fremtræder under forskellige Skikkelser i forskellige Egne af Lilleasien, det her foreliggende i det nordlige, de andre i det sydlige; hiint viser os formodentlig Symbolets ældste Form, da det kan paavises i en langt tidligere Tid end de andre. At 4 Been ere det oprindelige, bekræftes ved de lyciske Mynter, idet de, paa hvilke Symbolet er firbenet, ifølge Præget ere ældre end de, hvor det har tre Been, og ved Formerne Fig. 47^b og 49^a, hvor den større Afstand mellem to af Benene tyder paa, at eet er udeladt. I den sydlige Deel af Lilleasien var Befolkningen blandet, arisk-semitisk, og asiatiske Gudeforestillinger sammen-smeltede med græske; heri maa Grunden søges til Figurens Forandringer og Tilsætninger. Benene bleve muligt reducerede fra 4 til 3, fordi Guddommen tænkte at indeholde en Triade og den phoeniciske Baal var en trefoldig Gud; Ringen i de lyciske Tegn blev optagen fra de assyriske og persiske Gude-Emblemer, i hvilke den betegnede Tidens og Rummets Uende-

²⁷⁾ Ringens Størrelse saavel som Benenes indbyrdes Afstand og Bøining variere. Disse Tegn ere almindeligt opfattede som Gudesymboler, men som saadanne forklarede paa forskiellig Maade. De ere udførligt omhandlede af mig i Rel. Symb. § 12, hvor jeg har søgt at vise, at de betegne den høieste af Lycierne dyrkede Gud.

²⁸⁾ I nogle af disse have ogsaa Benene en vis Lighed med Menneskeben, see Fig. 12 og Ornamenterne 27 og 28.

²⁹⁾ Saaledes Hucher i *L'art Ganlois II* (1873) p. 4 og 65; jvfr. F. de Sauley *Mél. de numism.* I p. 91. Brunius, i *Hällristningar* (1868) S. 86 f., har tiltraadt denne Opfattelse af Tegnet med Henviisning til min Afhandling om Rel. Symboler.

lighed³⁰⁾; Solskiven blev anbragt i Midten af det pamphyiske Triskele, fordi Baal fornemmelig var Solens Gud.

Hvad Sammenligningen med de andre Symboler leder til at antage, at Tegnet har været Symbolet paa en Guddom, bekræftes ved de Mynter, paa hvilke det findes anbragt som et Gude-Attribut (Fig. 17, 20, 26 og 27).³¹⁾ Det passer overhovedet til Tegnets Anvendelse overalt, hvor det er noget andet end et Ornament, baade der, hvor der er Grund til at tillægge det en religiøs Betydning, som paa de Mynter, hvor det udgjør Typen, paa Votivaltrene, Offerkarrene, Gravstenene og Klippevæggene, og der, hvor det er anbragt som et Phylakterium, paa Brugs-Gienstande af forskiellig Art.

Denne Opfattelse bliver endelig ogsaa støttet ved den Analogi, som de religiøse Tegn afgive, der fra en fiern Tid af vare i Brug i det vestlige Asien, nemlig: $\oplus$, $\opl�$ og $\ominus$.³²⁾ Disse Tegn danne ligeledes geometriske Figurer og vare Symboler paa Guddomme. De forefindes i Asien især hos de semitiske Folk; det sidste synes at have været phoenicisk. Hagekorset er det ariske Symbol, der svarer til dem; det blev først senere optaget af Phoenicierne i Vesten.

Det her omhandlede Tegn har altsaa været et Gudesymbol og et evigt Kredsløb den for Figuren tilgrundsiggende Idee. I Overensstemmelse med de tilsvarende Symboler lader det sig opfatte paa to Maader. Det kan betegne Kredsbewægelsen i hele Verden og være et Emblem paa Guddommen som Verdens bewægende Kraft, enten tænkt som Universets Gud efter den monotheistiske eller pantheistiske Idee, eller som den høieste af Guderne i Polytheismen. Opfattet saaledes svarer det nærmest til de lyciske Symboler, hvor Ringen i Midten betegner det Væsens Uendelighed, fra hvem Bewægelsen i Verden udgaar. Men det i Figuren udtrykte Kredsløb kan ogsaa henføres til Solen alene, saa at Tegnet bliver et Emblem for Solens Gud; Triskele synes hos Grækerne i Pamphylien og hos Phoenicierne i Occidenten fornemmelig at have været et Symbol for den høieste Gud som den, der repræsenterede Solen.

Det vil i det følgende Afsnit blive en Gienstand for Undersøgelse, hvilket Gudebegreb der har været knyttet til Symbolet hos det ariske Stamfolk, og hvilken Gud det senere har betegnet hos de Folk, der bevarede det som et Gudesymbol.

³⁰⁾ Ringen er Cirklen uden Begyndelse og Ende. I de assyriske og persiske saakaldte anthropornithiske Gude-Emblemer staaer Guden i en Ring eller holder en Ring i Haanden. See Rel. Symboler S. 79-80 og 85-88, Tavlen Fig. 1-5.

³¹⁾ See nedenfor under VII, Grækerne, Phoenicierne og Celterne.

³²⁾ See Rel. Symboler § 2, § 4 og § 9.

VII.

Tegnets Betydning og Brug hos de enkelte Folk.

DET ARISKE STAMFOLK.

Vi lære den ældste ariske Religion at kiende af de indiske Hymner, Vedaerne.¹⁾ Den var en Blanding af Naturalisme og primitiv Pantheisme, der grændsede nær til Monotheisme. Man tænkte sig en Guddom, ubegrændset af Tiden, og som indeholdt Betingelsen for alt eksisterende i sig. Himlens Phænomener og Naturens Kræfter bleve personificerede og betragtede som Guder; men man tillagde de vigtigste af disse hver for sig den hele Guddomsagt og identificerede dem med det høieste Væsen. Det var een og den samme Gud, der blev tilbedt under forskellige Navne. Flere af Rigveda's Hymner forkynde een Gud og Verdens Skaber, og denne Forestilling træder meer eller mindre tydeligt frem i alle de ældste Vedaer.²⁾ Dette høieste Væsen eller Guddommen *in abstracto* benævnes forskielligt. De tidligste Benævnelser, hidrørende fra den Tid, da Vestarierne endnu boede sammen med Iranierne og Inderne, ere *Asura (Asu)* og *Deva*; det første Ord betyder det store Væsen, Aanden, det andet, den Lysende, Himmelske, Herskeren i Himlen; de bevarede sig i Navnene paa Guddommen hos mange ariske Folk.³⁾ Solen var en af Guddommens vigtigste Manifestationer. Den Gud, der repræsenterede Solen, kaldes i Vedaerne *Savitar* og *Suruya (Sura)* og bliver snart identificeret med det høieste Væsen og lovpriist under samme Tilnavne som dette, snart betragtet som en særskilt og afhængig Gud, den personificerede Sol, der kører over Himmelhvelvingen i en gylden Vogn med straalende Heste.⁴⁾ Navnene, som stamme fra Ord, der betegne at lyse og at frembringe, ligge til Grund for Benævnelserne paa Solen i de fleste indo-germaniske Sprog, ligesom ogsaa Forestillingen om den kørende Solgud

¹⁾ Det antages, at Rigveda og de ældste af Vedaerne ere blevne til før Indvandringen i Induslandet, eller at dog de religiøse Forestillinger og Tilstande, som fremtræde i dem, i det væsenlige ere de samme, som tidligere vare tilstede.

²⁾ Max Müller Hist. of anc. Sanscrit-litt. (1859) p. 558-559, 568. Pictet Orig. indo-europ. II (1863) p. 707-715. Roget de Belloguet Ethnogenie gauloise III (1868) sect. XI p. 120-124. Cox Mythology of the aryan nations I (1870) p. 332 f. Werner Die Religionen des vorchr. Heidenthums (1871) S. 547 f.

³⁾ *Asura*, af *asu*, Liv, Aand (formodenlig af Roden *as*, være), er det samme Ord som *Ahura*, hvilket Iranierne bevarede i det Navn, hvormed de betegnede det høieste Væsen, *Ahura mazda*, den vise Aand (Ormuzd). *Ahu* anvendes i Zend som eensbetydende med *Ahura*, hvoraf kan sluttes, at *Asu* ogsaa har været brugt ved Siden af *Asura*. Man gienfinder det i *Esus*, Navnet paa den første af Guderne i den galliske Triade, sandsynligviis ogsaa i det nordiske *As*, og hos flere Folk. Benævnelsen *Deva* (af *div*, lyse) vedligeholdt sig hos de Ariere, der befolkede Grækenland og Italien, og findes endnu hos Lithauerne. Pictet anf. St. p. 652-655, 663-664.

⁴⁾ Angaaende den ældste ariske Solgud see: Burnouf Essai sur le Veda (1863) p. 383 f.; Pictet anf. St. p. 658 og 667 f.; Lassen Indische Alt. I (2te Aufl. 1866) S. 898-899; Cox anf. St. I p. 384 f. og II p. 102 f.

gik over til flere af de ariske Folk i Europa. Et tredje Navn, under hvilket Solguden fremtræder i Vedaerne, er *Vishnu*; da Regelmæssigheden i Naturens Gang og Naturens Opholdelse afhænger af Solen, betragtedes han tillige som den Gud, der vedligeholder Verden, og sammenblandedes med det højeste Væsen.⁵⁾ I den begyndende Polytheisme blev Solens Gud fortrinsviis Gienstand for Dyrkelse.

Det, vi have at gaae ud fra og kunne støtte os til, for at besvare Spørgsmaalet om, hvilken Guddom det her omhandlede Symbol har betegnet hos de ariske Folk i den ældste Tid, er følgende: den Idee, der er udtrykt ved dets Figur, den Anvendelse, der senere giordes af det som et Gudesymbol hos flere ariske Folk i Europa, og den Betydning, som de i Formen beslægtede asiatiske Symboler havde. Det er ovenfor viist (S. 45-48), at Figuren udtrykker et bestandigt, fra et Centrum udgaaende, Kredsløb, og passer til at betegne baade Guddommen, der har fremkaldt og vedligeholder Bevægelsen i Verden, og Solens Gud, hvem i Særdeleshed Omløbet i Naturen skyldes, og som uophørligt gientager sit Løb over Firmamentet. Det vil sees af det følgende, at Tegnet hos Folk af den celtiske Stamme var et Symbol for Solens Gud og hos Folk af den germaniske Stamme, efter al Sandsynlighed, et Symbol for den højeste Gud.⁶⁾ Triskele, det ciliciske og det lyciske Symbol betegnede de samme Guddomme (S. 45-47). Man ledes saaledes til den Slutning, at Tegnet hos Stamfolket har været et Symbol paa den Guddom, der svarede til den øverste af Guderne i de senere polytheistiske Religioner, altsaa den Guddom, der i sig indbefattede alle Guderne og tænktes som et almægtigt Væsen og Ophav til Verden, og derefter, da det fornemmelig var i det store Himmellegames Indvirkning paa Jorden, at Guddommen synligt fremtraadte, særligt paa Solens Gud.

INDERNE.

Tegnet kan ikke i Indien forfølges saa høit op i Tiden som i Middelhavslandene. I det gamle Heltedigt Ramayana, der indeholder en poetisk Skildring af Kong Rama's Erobring af Indien, siges det vel, at han havde Svastika anbragt paa Forstavnen af sine Skibe, da han satte over Gangesfloden⁷⁾; men dette Digts Affattelsestid er ubestemt. Medens det af Nogle føres op til det 8de Aarh., sættes det af Andre ned til de sidste Aarhundreder f. Chr.⁸⁾; den nuværende Text kan ikke være bleven til før efter at den græske Indflydelse havde giort sig giældende i Indien.⁹⁾ Svastika findes omtalt som et Tegn hos Grammatikeren Panini;

⁵⁾ Denne Gud siges at gennemfare Verden i tre Skridt. Rigveda-Sanhita overs. af Wilson I, 22, 17-18, p. 53. Muir Sanskrit texts IV p. 57 og 84. Wurm Gesch. d. ind. Rel. S. 34 og 124-125.

⁶⁾ Celterne i Gallien, Folk i det østlige Germanien og Skandinavien i Bronzealderen, og i det nordlige Germanien og Skandinavien i Jernalderen.

⁷⁾ Ramayana, Ayodhya Kanda c. 97, 17.

⁸⁾ Schliemann Troj. Alterthümer S. 50-51. Wurm Gesch. d. ind. Religion S. 20.

⁹⁾ Weber Ueber das Ramayana i Berl. Acad. Skr. 1870 S. 58.

ifølge Nogle levede denne indiske Lærde i det 7de Aarh., før Buddha; men hans Levetid henføres sædvanligt til det 4de Aarh.¹⁰⁾ Det ældste sikre Vidnesbyrd om Tegnets Existens i Indien er den daterede Steen Indskrift i Bahar, der er fra Kong Asokas Regeringstid, Midten af det 3de Aarh. f. Chr. (S. 9). Det er uvist, til hvilken Tid de ældste af de Mynter henhøre, paa hvilke Tegnet forekommer. Nogle antage, at Inderne have præget Mynter før Alexander d. Stores Tid, medens Andre ere af den Mening, at de først efter Alexanders Erobringstog have lært Myntprægningen af Grækerne.¹¹⁾ Men om man ogsaa vil antage, at ingen af de prægede Mynter naaer op over Alexanders Tid, er det dog sandsynligt, at de stemplede Metalstykker, hvis Brug gik forud for Myntprægningen¹²⁾, have en høiere Ælde, og paa disse forefindes Tegnet.

Svastika blev brugt som et religiøst Symbol af Buddhisterne, formodentlig allerede meget tidligt¹³⁾, og kan betragtes som deres Hoved-Emblem. Det sees paa de ældste Mynter (s. Fig. 1) ved Siden af en buddhistisk Helligdom (Tope, *chaitya*, *stupa*)¹⁴⁾ og det hellige Figentræ, der hos Buddhisterne var et Symbol paa Intelligents (*bodhi*)¹⁵⁾, tilligemed andre Tegn af religiøs Betydning. Det er formodentlig som et Symbol paa den buddhistiske Lære, at det fik Plads paa de indoskythiske Kongers Mynter (S. 8 Anm. 3)¹⁶⁾. I de ældste Udhugninger af Buddhas Fodtrin¹⁷⁾ er det anbragt sammen med Hiulet (*chakra*), der var en Betegnelse af Buddhas Lære og aandelige Magt.¹⁸⁾ Man finder Tegnet paa Billederne af Buddha selv (*Çakya-muni*); de have det paa Brystet¹⁹⁾ eller paa Foden²⁰⁾. Hos Sekten

¹⁰⁾ Panini VI. 3, 115. See Weber Indische Studien V S. 1 f.

¹¹⁾ Prinsep's Essays of Ind. antiqu. ed. Thomas I (1858) p. 53, 208 og 220-223. Num. Chron. 1864, Thomas The earliest indian coinage p. 274-287. Lassen Ind. Alterth. II (1874) S. 47-48 og 819-822. Den nyeste Udgave af Marsdens Numismata orient. P. I (1874) ch. 2 og 3.

¹²⁾ Lassen Ind. Alterth. II (1874) S. 577-580. Thomas i Prinsep's Ind. Antiqu. I p. 217-218.

¹³⁾ Thomas, der lader Tegnets Oprindelse ubestemt, antager, at det er valgt til Emblem af Buddhisterne *in the initial stage of the belief of Sakya-muni*. Num. Chron. 1864 p. 283 note 44.

¹⁴⁾ Lassen Indische Alterthumskunde II (1874) S. 279 Anm. 2 og S. 819 Anm.

¹⁵⁾ Lassen Ind. Alterth. I (1867) S. 306-307. Holmboe Traces de Buddhisme en Norvège (1857) XIII.

¹⁶⁾ Fremstillingerne paa Mynterne vise, som det synes, at disse Konger havde optaget eller beskyttede baade den persiske Ildtilbedelse, den brahmanske Siva-Dyrkelse og den buddhistiske Lære; see Lassen Ind. Alterth. II (1874) S. 810-811.

¹⁷⁾ Buddha's Fodspor, der vises paa mange forskellige Steder i Indien, kom senere til at indeholde et stort Antal Symboler. I det Fodspor, hvis Indhold er forklæret af Burnouf i *Le Lotus de la bonne loi* (App. VIII p. 625-626), er der 65 Figurer, blandt hvilke Tegnet forekommer to Gange. Det ene, der er sat i Spidsen som det vigtigste af alle Symbolerne, har Benene vendte til højre (som Fig. 1 S. 5) og kaldes *Svastikaya*; det andet, som er N° 4 i Rækken, har Benene vendte til den modsatte Side og benævnes *Sovastikaya*. Det første er det almindelige paa Mynterne saavel som paa Buddha-Billederne.

¹⁸⁾ Ang. Hiulets Betydning, see: Cunningham Bhilsa Topes p. 352 f.; Alabaster The wheel of the law p. XIII og 169.

¹⁹⁾ Jvfr. Hoffmann i Siebolds Nippon T. V Anh. S. 174, og nedenfor, de mongolske Folk, S. 53.

²⁰⁾ Hardy Manuel of Buddhisme (1860) p. 367. I *Revue d'anthropologie* IV (1875) N° 4 pl. VI har Mortillet givet en Afbildning af en Statue af en buddhistisk Hellig, paa hvis Fodstykke Svastika er anbragt.

Jaina, hvis Lære er en Sammenblanding af Brahmanismen og Buddhismen, er det et Emblem paa *Suparçva*, denne Verdens 7de forgudede Lærer, den 7de menneskelige Buddha²¹); denne Sekts Religion var fremherskende paa den forindiske Halvø før det 12te Aarh. og lader sig føre tilbage til det 2^{det} Aarh. eft. Chr.²²) Vaishnava'erne, en brahmansk med Buddhisterne nær beslægtet Sekt, der anseer Buddha for Vishnu's 9de Incorporation²³), have Tegnet paa deres hellige Kar²⁴); ogsaa denne Sekt er af gammel Oprindelse. De unge Buddhister mærkes paa Panden med dette Kors ved deres Indvielse.²⁵) Desforuden bruges det ogsaa i det daglige Liv, baade af Brahmanerne og Buddhisterne, som et Tegn, der bringer Lykke og betyder Velsignelse eller et godt Forvarsel.²⁶) Det har formodentlig ogsaa i Oldtiden været anvendt saaledes, som Benævnelsen Svastika lader formode, et Sanskritord, dannet af *su asti*, som betyder *det er vel*.²⁷)

Ifølge det, der er udviklet i det foregaaende (S. 50), var Tegnet hos Inderne i Vedatiden et Symbol paa det høieste Væsen, den altomfattende Guddom, og særligt paa Solens Gud. Der foreligger intet, hvoraf vi kunne slutte os til, hvilken Betydning det havde i den brahmanske Periode, da de gamle Gudeforestillinger undergik en væsenlig Forandring. Det er imidlertid sandsynligt, at Begrebet af det Guddommelige vedblivende har været knyttet til Tegnet, og enkelte Sekter have muligviis bevaret det som et Gudesymbol. Man vil saaledes kunne forklare sig, at det senere blev anvendt paa Buddha og de hellige Buddhalærere; thi disse traadte hos Buddhisterne istedetfor de brahmanske Guder og vare ligeledes Gienstande for Tilbedelse. Sekten Vaishnava, der især betiente sig af dette Symbol, betragtede Buddha som en Incarnation af Vishnu, der i den ældste Tid var bleven tilbedt baade som den høieste Gud og som Solens Gud (S. 50).

FOLKESLAG AF DEN MONGOLSKE RACE.

I Thibet var et Kors af samme Form Hovedemblem i den Religion, som der var den herskende før Buddhismen. Denne Religions Bekiendere, der paa thibetansk

²¹) Wilson Dictionary s. v. Colebrooke Essays II p. 209 n° 7.

²²) Lassen Ind. Alterth. IV S. 755. Wurm Gesch. d. ind. Religion (1874) S. 286.

²³) Lassen Ind. Alterth. IV S. 588 f.

²⁴) Moor Hindu Pantheon p. 401.

²⁵) Jvfr. Notes and queries Vol. VI (1864) p. 253.

²⁶) Burnouf anf. St. foran Anm. 17.

²⁷) Cunningham (i The Bhilsa tope p. 356 note) har fremsat den Mening, at Tegnet er et Monogram, sammensat af de Pali-Bogstaver, som udtrykke disse to Ord. Men Tegnets Form passer ikke dertil. Det skulde saaledes ikke have været ældre end Paliskriften; men det lader sig ikke løsrive fra det Tegn af samme Form, der i en langt tidligere Tid forefindes i det vestlige Asien (S. 40); det kan ikke have haft anden Oprindelse end dette. — Ifølge G. Moore skulde Tegnet have været et Monogram, der udtrykte Navnet paa det Distrikt, i hvis Huletempler nogle af de ældste Indskrifter med Tegnet findes: *Puna*. Notes and queries VI (1864) p. 314. Ancient pillar stones of Scotland (1865) p. 20, 38-41 og 179.

hed *Bon-bo*, paa chinesisisk *Tao-szu*, førte efter dette Emblem Navnet af det mystiske Kors's Tilhængere. De omtales ofte af den chinesiske Buddhist Fa-Hian, der i Slutningen af det 4de Aarhundrede eft. Chr. gjorde en Pilegrimsreise giennem Tartariet til Indien²⁸⁾, og udgiøre endnu en talrig Sekt i det sydlige Thibet. Det kan ikke betvivles, at dette Kors er det gamle ariske Symbol, der er forplantet til Thibet, og det er saaledes sandsynligt, at det ogsaa hos Thibetanerne har været et Symbol paa Guddommen; Benævnelsen Korsets Tilhængere passer fuldkomment hertil.²⁹⁾

Buddhismen blev i det 1ste Aarhundrede eft. Chr. udbredt til China, i det 6te Aarh. til Japan og i det 7de Aarh. til Thibet³⁰⁾; derved blev Svastika forplantet fra Indien til disse Lande. Det har vedligeholdt sig lige til vor Tid.³¹⁾ I Thibet, hvor Buddhas Religion er bleven den herskende, har det den samme Betydning og anvendes paa den samme Maade som i Indien. Det er Gienstand for den høieste Ærefrygt og bæres paa Brystet af Buddha-lærerne (*Bodisattva*) og de buddhistiske Hellige.³²⁾ I China, hvor Tegnet kaldes *Uan* (*Van*), udtrykker det Begrebet Alt ($\tau\omicron\ \pi\acute{\alpha}\nu$), i Særdeleshed Alt, hvad der er velsignet og fortræffeligt, Indbegrebet af alle gode Kræfter og Egenskaber. Der meddeles i et chinesisisk buddhistisk Værk, at det er opfundet af en Gudinde og heftet paa Himmelpolen.³³⁾ Det bruges ogsaa som et lykkebringende Tegn og som et Ornament.³⁴⁾ Paa Japan er det optaget i den buddhistiske Cultus. Iblandt de Gudebilleder, der især tilbedes af de lavere Folkeklasser, er der flere, som have dette Kors til Attribut. Et af dem forestiller en Gud ved Navn Mandarano-Mida, som har det paa det blottede Bryst, et andet Solgudens Ledsagerinde, som holder en Stav, der paa Enden har en rund Skive med Tegnet paa Midten.³⁵⁾

²⁸⁾ Foe Koueki, Voyage de Fa-Hian, trad. p. Remusat p. 230-231 note 6. Jvfr. Thomas i Num. Chron. 1864 p. 283 note 44.

²⁹⁾ Dette Tegn bruges ogsaa som et religiøst Symbol hos Mongolerne; det hører til de Ceremonier, der finde Sted ved Begravelsen, at lægge et Papir, hvorpaa Korset er tegnet, paa den Dødes Bryst. Pallas Samml. hist. Nachr. über die mongolischen Völkersch. II S. 277.

³⁰⁾ Lassen Ind. Alterth. IV S. 741, 744 og 747.

³¹⁾ Tegnet er i disse Lande i Almindelighed vendt i den modsatte Retning af den, som var den sædvanlige i Indien og som er given ovenfor S. 5 under N° 1. Jvfr. S. 51 Anm. 17.

³²⁾ Georgii Alphabetum thibetanum (1762) p. 460. Nouv. Journ. asiat. I (1818) p. 415; XIV (1834) p. 427 (Or. d. Penna di Billi's Beretning fra 1730). — Jvfr. Holmboe Traces de Bouddhisme en Norvège (p. 34-36) og Nord. Guldrakteater i Christiania Vidsk. Selsk. Skr. 1858.

³³⁾ See nærmere J. Hoffmann i Siebolds Nippon. V. S. 174.

³⁴⁾ Dette Kors betegner desforuden Tallet 10,000 og overhovedet et meget stort ubestemt Tal. Morrisons Chinees and engl. Dictionary P. II. Vol. I. 11583.

³⁵⁾ Siebolds Nippon. T. V. Buddha-Pantheon S. 51 Taf. VIII, 16 og S. 118 Taf. XXIX, 419. Jvfr. Kaempfer Hist. of Japan transl. by Scheuchzer (1728) pl. XXXVII, hvor den øverst siddende Gud har Tegnet paa Brystet. — I vort ethnographiske Museums japanesiske Afdeling (N° 283 c) findes en stor til Tempel-tienesten hørende Bronze-Kandelaber, paa hvis Overdeel Tegnet er anbragt.

PERSERNE.

Der er S. 9 anført Exempler paa Tegnets Forekomst paa persiske Mynter saavel fra den achæmenidiske, som fra den arsacidiske og sassanidiske Periode.³⁶⁾ Præget paa disse Mynter giver ikke nogen Veiledning til at bestemme dets Betydning; men det fremtræder saaledes paa de sassanidiske Mynter (s. Fig. 3), at der er Grund til at formode, at det har været et helligt eller betydningsfuldt Symbol. Det tør da vel antages, at dette Tegn har vedligeholdt sig hos Perserne fra den Tid, de boede sammen med de andre ariske Folk, og at det har haft en Betydning, der stammede fra den oprindelige. Det kan være blevet overført paa Ormuzd, som den høieste Guddom³⁷⁾; men det er ogsaa muligt, at det har betegnet Solens Gud, hvis Dyrkelse var af stor Betydning hos Perserne.

PELASGERNE.

I Lilleasien, Grækenland og paa de omliggende Øer. De Gienstande med Tegnet, der med meer eller mindre Sikkerhed lade sig henføre til Pelasgerne³⁸⁾ eller den forgræske Periode i disse Lande, ere anførte ovenfor S. 10 og 11-12; de bestaae i malede Leerkar, Spindevægte, et Bronze-Spænde m. m. Paa nogle af Spindevægtene og paa Spændet synes Tegnet at være et Phylakterium.³⁹⁾ Paa endeel af Leerkarrene er det saaledes anbragt, at man modtager Indtrykket af, at det ikke er et Ornament, men et Symbol; det er ikke usandsynligt, at disse Kar have været til hellig Brug⁴⁰⁾ og anvendte ved Offeringer eller ved de til Begravelsen knyttede Ceremonier. Den S. 12 Fig. 7 afbildede Skaal er en Offerskaal⁴¹⁾, og Kanden S. 10 Fig. 4 en Offerkande, af den Slags, som sædvanligt brugtes ved Libationer.⁴²⁾

³⁶⁾ Det er muligt, at det Tegn, der er indslaaet paa Dariken, er en græsk Stads Contramærke, da denne Myntsort var meget udbredt i Lilleasien og i Grækenland. Ogsaa Tegnet paa de sassanidiske Mynter kunde antages ikke at være persisk; Sapor II gjorde Erobringer og anlagde Byer i Hindostan, hvorfra disse Mynter kunne være udgaaede. Men Tegnets Anbringelse paa Mynten fra den arsacidiske Periode viser, at det har været optaget af Perserne; thi denne Mynt er præget af en af Kongerne i Persis, det persiske Riges Stamland, formodentlig i Hovedstaden Isstach; alle disse Kongers Mynter have nationale Typer, der for Størstedelen ere laante fra den persiske Cultus. (S. 9 Anm. 11 a. St.)

³⁷⁾ Ringen, der er anbragt som Typ paa Reversen af den i Persis prægede Mynt, er sandsynligviis Ormuzds Attribut som et Symbol paa Evigheden; denne Guddom er paa Persepolis's Ruiner og paa Klippevæggene over de gamle persiske Kongegrave ved Nakschi-Rustan afbildet staaende i en Ring eller med en Ring i Haanden; see min Afhandling Rel. Symboler S. 85-86, Anm. 51-52, Tavlen Fig. 4-5.

³⁸⁾ Ved Pelasger forstaaes her de indvandrede ariske Folk, som beboede disse Lande i den forhistoriske Tid, forinden den græske Kultur og det olympiske Gudesystem udviklede sig hos dem. Angaaende Navnets Berettigelse see Welcker Griech. Götterlehre (1857) S. 23-24.

³⁹⁾ S. 12 Fig. 8 og S. 32 Anm. 3.

⁴⁰⁾ Det er ovenfor S. 52 (Anm. 24) bemærket, at en indisk Religionssekt har dette Kors anbragt paa sine hellige Kar.

⁴¹⁾ Den kaldtes af Grækerne paa Grund af den opstaaende Bule i Midten *φιάλη ὀμφαλωτός* eller *μεσομφάλος*.

⁴²⁾ Ifølge Fremstillingerne paa de malede Vaser.

Paa den store fra Gravpladsen ved Athen hidrørende Vase, der indeholder Fremstillingen af en Ligbegængelse (S. 12), er Tegnet anbragt saaledes, at det synes at staae i Forbindelse med Scenen.⁴³⁾ Men hvad der her især kommer i Betragtning, er det, at Tegnet hos Grækerne var et helligt Symbol (s. S. 57-59); man vilde ikke kunne forklare sig dette, dersom de ikke havde modtaget det som saadant fra deres Forfædre. Pelasgerne antages at have været det af de ariske Folk, der tidligst udvandrede fra Asien, og Tegnets Anvendelse som et Symbol eller Phylakterium kan forfølges langt tilbage hos dem (S. 40); det er saaledes at formode, at det har bevaret sin Betydning og været et Gudesymbol ligesom i Stamlandet. At det ikke kan paavises som saadant paa de os levnedes Gienstande, følger naturligt deraf, at der ikke er afbildet Guder paa nogen af disse; Pelasgerne, ligesom de stambeslægtede Folk i de asiatiske Lande, dyrkede ikke Guderne under Billeder. Deres Gudeforestillinger vare, som det vel tør antages, ikke væsenlig forskellige fra Indernes i den ældste Tid, som disse fremtræde i Vedaerne, hvad der ogsaa bekræftes ved det, der hist og her meddeles hos de græske Forfattere med Hensyn til de religiøse Begreber og Gudsdyrkelsen hos Grækenlands ældste Indbyggere.⁴⁴⁾ De havde deres Udspring fra en monotheistisk Naturalisme (s. S. 49), der gik over til en Polytheisme, som udviklede sig i anthropomorphistisk Retning. De personificerede Naturkræfter bleve til Guder, der dyrkedes særskilt; men Eenheden i Guddommen kan vel have vedligeholdt sig paa Bunden af de religiøse Forestillinger⁴⁵⁾, hvad enten man har tænkt sig, at der var en Guddom udenfor Verden og Ophav til denne, der stod over alle de i Verden og i Tiden fremtrædende Guder, eller man har identificeret det uendelige Væsen med Himlens Gud, der hævdedes over de andre. Tegnet kan da hos Pelasgerne have været et Emblem paa denne Guddom. Men det er ogsaa muligt, at det har været tilegnet Solens Gud. At denne særligt var Gienstand for Dyrkelse hos Pelasgerne, kan sluttet deraf, at Helios i den ældste Tid hos Grækerne fremtræder som en Gud, der staaer udenfor den olympiske Gudekreds⁴⁶⁾; Pelasgerne havde formodentlig medbragt denne Gud fra deres asiatiske Hiemland, hvor han tænktes kørende over Himmelhvælvingen i en Vogn trukket af skinnende Heste, ligesom senere hos Grækerne. Muligviis har Symbolet, efter forskiellig Tid og Sted, været opfattet baade i den ene og den anden Betydning.

Ogsaa hos Pelasgerne i Italien⁴⁷⁾ er der Grund til at antage, at Tegnet har været et religiøst Symbol. Iblant de S. 14-15 anførte Gienstande høre det i en italisk Grav ved

⁴³⁾ Tegnet har Plads foran det paa en Seng hvilende Lig, der trækkes paa en Vogn, og er gientaget 3 Gange meget stort. Linier adskille disse Vinkelkors tilligemed Ligprocessionen fra de reent ornamentale Partier af Vasens Dekoration.

⁴⁴⁾ Maury Hist. des religions de la Grèce I p. 1 f. og 50 f.

⁴⁵⁾ Pictet Origines indo-europ. II p. 717. Roger de Belloguet Ethnogénie gauloise III p. 124-126.

⁴⁶⁾ See især Welckers Griech. Götterlehre § 73 Helios.

⁴⁷⁾ D. e. de Folk af arisk Herkomst, der beboede Italien før Etrurernes Indvandring og de græske Coloniers Anlæggelse.

Cære fundne Leerkar og Bronze-Øxerne til dem, der kunne antages at naae op til den pelagiske Tid; det første har rimeligviis, at dømme efter Formen, været bestemt til Grayurne, og Tegnet er stærkt fremhævet paa det; Øxerne have muligt været til Brug ved Offeringer. Paa det Fig. 15 afbildede Guldspænde, der synes at have samme Ælde, er Tegnet prophylaktisk, ligeledes paa et Spænde fra den, noget senere, italiske Gravplads ved Viianova.⁴⁸⁾ I den følgende Tid træffe vi det som Typ paa Mynter (S. 17 Anm. 81); dette lader sig kun fyldestgørende forklare deraf, at det var et fra en ældre Tid overleveret helligt Symbol. Det tør vel saaledes antages, at de Pelasger, der droge ned i Italien, ligesom deres Stambeslægtede, der nedsatte sig i Grækenland, have medbragt Tegnet som et Gudesymbol fra Asien, skiondt dette ikke med Sikkerhed kan udledes af bestemte Gienstande.

GRÆKERNE.

Tegnet gik fra Pelasgerne i Arv til deres Efterkommere. Det forefindes paa de ældste af de græske malede Vaser, de saakaldte asiatiske-græske, hvis Fabrikation formodentlig er begyndt før det 7de Aarh., og paa Mynter fra Korinth, der naae op til det 6te Aarh. Vi finde det anvendt som et Ornament paa Leervaser, Spindevægte, Bronzespænder og den mandlige Klædedragt, som et personligt Mærke i Fabrikant-Stempler⁴⁹⁾, som en Amulet, der blev baaren paa Brystet⁵⁰⁾, og som et Phylakterium, der blev anbragt paa Gienstande af forskiellig Slags.⁵¹⁾ Paa Mynterne har det ikke overalt een og samme Betydning; hvorledes det skal opfattes paa disse, udkræver en nærmere Undersøgelse.

Vi ville først betragte de Mynter, paa hvilke Tegnet er anbragt lille (som Bityp) ved Siden af Hovedfremstillingen (Typen). Det staaer paa endeel af disse ikke i Forbindelse med Typen. Paa de to macedoniske Mynter, baade paa den autonome og den kongelige, er det tilføiet for at betegne, i hvilken By de ere slaaede, og har formodentlig været Byens Emblem.⁵²⁾ Paa andre er det et Mærke, som enten har været den Persons Vaabenbillede (eller Seglmærke), der har forestaaet Myntningen, eller af anden Grund er valgt til at betegne en ny Udmyntning⁵³⁾, saaledes paa Mynterne fra Kromna, Thasos, Panormos og Eryx.⁵⁴⁾

⁴⁸⁾ Det er ovenfor S. 31-32 viist, at Tegnet paa alle disse Gienstande ikke kan ansees for et Ornament.

⁴⁹⁾ I Leerstemplet fra det senere Ilium (S. 11 Anm. 30) og muligt paa Skaalen fra Nedreitalien (Fig. 18).

⁵⁰⁾ I Nedreitalien, see S. 16.

⁵¹⁾ Det maa betragtes som saadant paa de Spindevægte, hvor det er indridset een Gang, og paa Leer-skiven fra Hissarlik, som synes at have været bestemt til Ophængning (S. 11 Anm. 29-30). Det er ogsaa muligt, at det er i prophylaktisk Øiemed, at det har været anbragt paa Spænder, saavel som paa den mandlige Chiton og Chlamys (S. 16 og 32).

⁵²⁾ See Numism. d'Alexandre le Grand p. 108 note 6 og p. 383 n° 262.

⁵³⁾ See angaaende Bitypernes Forklaring: Numism. de l'anc. Afrique Vol. I Cyrenaica p. 109 § 4 not. 3; Vol. II Carthago p. 121-122.

⁵⁴⁾ At Tegnet paa disse Stæders Mynter maa opfattes saaledes, sees deraf, at der paa andre Mynter fra den samme Stad og med samme Typer findes forskiellige andre Smaabilleder paa den tilsvarende Plads,

Men paa de to Mynter fra den epirotiske By Damastion kan Tegnet ikke opfattes saaledes; paa den ene er det anbragt to Gange mellem Benene af den apollinske Trefod (Fig. 12), paa den anden indtager det Hovedpladsen paa Midten; det er efter al Sandsynlighed paa disse Mynter at henføre til Apollo, hvis Hoved sees paa Adversen. Ogsaa paa Mynten fra Rhegium, hvor det har Plads foran Apollos Hoved, har det formodenlig Hensyn til denne Gud.⁵⁵⁾ Tegnet synes altsaa i disse to Stæder at have været et Symbol for Apollo. Det er ovenfor (S. 55) bemærket, at det i den forgræske Tid muligviis havde været et Symbol paa den Solgud, hvis Dyrkelse Pelasgerne havde medbragt fra Asien. Denne Gud, som Grækerne kaldte Helios, blev efterhaanden sammenblandet med Zeus's og Leto's Søn og med de andre Apolloner, der under forskellige Navne tilbades i de græske Lande⁵⁶⁾ og formodenlig ligeledes vare af pelagisk Oprindelse⁵⁷⁾, og hans Dyrkelse smeltede sammen med disses; det er saaledes ikke usandsynligt, at Tegnet som den pelagiske Solguds Symbol er overført paa Apollo.

Vi vende os til de Mynter, der have Tegnet til Typ paa Reversen, nemlig fra Korinth, to ubekjendte Prægesteder i Grækenland, Abydos og Syrakus. Paa de ældste af disse Mynter er Tegnet ophævet i en fordybet Quadrat. Da der paa de ældste græske Mynter undertiden træffes Fordybninger eller fordybede Linier, der have en vis Overensstemmelse med Tegnet⁵⁸⁾, og der i den indslaaede Quadrat, der var en Levning fra den tidligste Prægemaade, af og til findes Stierner eller Rosetter, der kunne ansees for Ornament⁵⁹⁾, kunde man tænke, at Korsfiguren paa Myntens Bagside havde sin Oprindelse fra hine Fordybninger eller var laant fra Ornamentiken. Men dette lader sig ikke antage. Den findes ophævet paa Mynter fra den følgende Tid, der ikke have den fordybede Quadrat⁶⁰⁾, og paa disse kan den ikke ansees for en geometrisk Figur eller Zirat uden Betydning⁶¹⁾; en saadan findes intetsteds anvendt som Mynt-Typ efter det 5te Aarh., da Quadraten var

---

som heller ikke vedkomme Hovedfremstillingen. — Hvad Kromna's Mynt angaaer, har jeg tidligere antaget, at Tegnet var et Attribut for den Gudinde, over hvis Hoved det sees, og at dette havde forestillet en med Hera sammensmeltet Astarte, der havde været dyrket i denne oprindelig phoeniciske By (Rel. Symboler S. 121-122); men jeg har senere paa andre Exemplarer af denne Mynt truffet en Halvmaane og et Ax istedetfor Tegnet.

⁵⁵⁾ Paa denne og andre Myntsorter fra Rhegium med Apollos Hoved er der bagved Hovedet anbragt forskellige til Udmyntningen henhørende Symboler eller Billeder, men intet foran det; paa denne Plads forefindes alene Tegnet.

⁵⁶⁾ See især Welckers Griech. Götterlehre I § 73 og § 78.

⁵⁷⁾ Gerhards Griech. Mythologie I S. 285. Maury Hist. des religions de la Grèce I p. 125-130 og p. 142.

⁵⁸⁾ See S. 13 Anm. 53.

⁵⁹⁾ Saaledes paa Mynter fra Korcyra, Dyrrhachium, Erythræ og Cyrenaica.

⁶⁰⁾ Saaledes paa Mynterne fra Korinth og Syrakus; jvfr. de italiske Mynter S. 17 Anm. 81.

⁶¹⁾ Dersom denne Figur ikke er et Symbol, er den betydningsløs; den kan intetsomhelst forestille. Man maa ikke stille den sammen med de beslægtede Figurer paa Knossos's Mynter. Disse ere ikke Ornament, men symbolske Fremstillinger af Labyrinthen: see Rel. Symboler S. 123-124 Anm. 37-39.

forsvunden fra Myntens Bagside og den græske Myntprægning havde naaet sin fuldstændige Udvikling. Hvor denne Korsfigur udgjør Hovedfremstillingen, er den upaatvivlelig at opfatte som et hieratisk Symbol i Overeensstemmelse med de Tegn af beslægtet Form, der figurere som Typer paa de ældste Mynter fra Lycien og de senere fra Cilicien (S. 46), Tegn, der ikke træffes som Ornamenters paa nogen Gienstand fra Middelhavslandene.⁶²⁾ Det er uvist, om dette Symbol er at henføre til den Gud, der er afbildet paa Adversen, da der ofte ikke finder nogen Sammenhæng Sted mellem Typerne paa de to Sider af de græske Mynter; men det er dog det sædvanlige, at de Mynter, der paa Adv. have et Gudebillede, paa Rev. indeholde et af Gudens Attributer eller en Forestilling, der paa en eller anden Maade staaer i Forbindelse med Gudens Dyrkelse. Paa Forsiden af disse Mynter ere forskiellige Guddomme fremstillede, nemlig: Zeus, Hermes og en Gudinde, formodentlig Aphrodite. Dette kan lede til at antage, at Tegnet har været brugt som et Symbol for de græske Guder i Almindelighed, at det har betegnet det, der var fælles for dem, det Guddommelige. Det har i saa Fald i Betydning svaret til Hankekorset hos Ægypterne ♀, hvilket, som et Symbol paa guddommelig Væren (Liv), var et Attribut for alle Guder og Gudinder i det ægyptiske Pantheon, saavel som til det saakaldte asiatiske Hankekors ♀, der paa Mynter fra Cypern og det sydlige Lilleasien er anbragt som et Attribut for forskiellige mandlige og kvindelige Guddomme⁶³⁾, og til det stjerne- eller kors-formede Ideogram, ✱, ✚, der i Kile-Indskrifterne er sat foran alle Guddommes Navne.⁶⁴⁾ Efter dette har Symbolet været en figurlig Betegnelse af det i θεός eller τὸ θεῖον liggende Begreb. Ordet θεός stammede fra og svarede i Betydning til *Deva*⁶⁵⁾, der hos de ældste Arier var en Benævnelse paa Guddommen, hvis Symbol Tegnet var.⁶⁶⁾

⁶²⁾ De lyciske Tegn ere intetsteds anvendte som Ornamenters; det trebuede Tegn blev kun hos de barbariske Folk nordfor Alperne brugt paa en ornamental Maade, ikke i Middelhavslandene.

⁶³⁾ Zeus-Baal, Herakles-Melkart, en Krigs-Gud, Aphrodite-Astarte og flere Gudinder. Disse Guders Billeder have ganske det samme Udseende som de græske, medens Indskrifterne paa Mynterne ere phoeniciske; Symbolet betegnede, at de vare den asiatiske Befolknings egne, ikke græske Guder. Dette er nærmere udviklet i Rel. Symboler § 4 S. 81-83.

⁶⁴⁾ Rel. Symboler § 1.

⁶⁵⁾ Sanskrit-Ordet *Deva* blev hos Grækerne og de italiske Folk til θεός og *deus*, medens det beslægtede *Div*, *Dyaus*, der var en Personification af den lysende Himmel, gik over til Navnene Zeus og Jupiter. Pictet Orig. indo-eur. II p. 652-655 og 663-664.

⁶⁶⁾ Grækerne udledte θεός af θέω. Sokrates siger hos Plato, at deres Forfædre, fordi de saae, at de Guder, de dyrkede, Solen, Maanen, Jorden, Stierne og Himlen, vare i et bestandigt Løb (ἀεὶ ἰόντα δρόμῳ καὶ θεόντα), af denne deres Natur (ἀπὸ ταύτης τῆς φύσεως τῆς τοῦ θεῖου) havde kaldt dem θεοί. (Kratylos p. 397 D.) Den samme Derivation af θεοί findes hos Macrobius (Saturn. I, 23). Det er et saadant Løb, et Kredsløb, som er sandseliggjort ved det af Menneskebeen sammensatte Triskele, der hos Grækerne var et Emblem paa Solens og Maanens Guddomme (S. 45-46) og allerede forefindes paa græske Mynter fra det 6te Aarh., og det er det samme, som er udtrykt ved Linierne i det her omhandlede Tegn. Det er saaledes vel muligt, at disse Symboler have været en medvirkende Grund til Derivationen. — Ifølge denne Afledelse af θέω indeholdt Tegnet tillige ved sin Figur en An-

Det lader sig endelig tænke, at der endnu har været et andet Gudebegreb knyttet til dette Tegn. Det er ovenfor (S. 55) anført, at det formodentlig hos Pelasgerne, paa sine Steder, havde bevaret den oprindelige Betydning som et Symbol paa Universets Gud; det er muligt, at det ogsaa som saadant er gaaet i Arv til de følgende Slægter, og at der iblandt Grækerne har været dem, som ansaae det for et Symbol paa en Guddom, der stod over og udenfor den olympiske Gudekreds, eller paa den eneste Gud. At den monotheistiske Tro, der laa til Grund for den ældste ariske Religion, har vedligeholdt sig hos Pelasgerne under den Polytheisme, der udviklede sig hos dem, er i det foregaaende (S. 55) fremsat som en Formodning; det er sikkert, at den var tilstede hos Mange blandt Grækerne. Den frie og fremadskridende græske Aand lod sig ikke fængsle af de stivnede religiøse Former, den kunde ikke blive staaende ved de Gudeforestillinger, der laae til Grund for Folketroen. Philosopherne havde stor Indflydelse paa Religionen. Allerede hos Grækenlands ældste Philosopher forefinde vi Tanken om en Eenhed i Guddommen.⁶⁷⁾ Ifølge Pythagoras's Lære var der kun een Gud, Verdens Skaber, Opholder og Styrer, den høieste Intelligens⁶⁸⁾; Pythagoræerne vare udbredte overalt i de græske Lande langt ned i Tiden. I Midten af det 5te Aarh. forkyndte Anaxagoras i Athen Læren om en eneste Gud som et selvbevidst Væsen, der havde formet Universet⁶⁹⁾, og satte sig i bestemt Opposition til hele den græske Religion.⁷⁰⁾ Hos Plato findes en ophøiet og reen Monotheisme, og en saadan ligger ogsaa til Grund i Aristoteles's Philosophi.⁷¹⁾ Ved den esoteriske Lære i Mysterierne blev der formodentlig ogsaa udbredt renere Begreber om Guddommens Væsen.⁷²⁾ Der var mange Levninger af den pelagiske Religion tilbage i Grækenlands blomstrende Periode. Ligesom man paa forskellige Steder vedblev at dyrke de Stene, raae, fiirkantede eller søileformede,

tydning af Ordet *θεός*; Grækernes Tilbøielighed til Navne-Allusioner er bekjendt; Triskele blev Siciliens Emblem, fordi en Vinkels Been ogsaa hed *σκέλη* og Øen havde en triangulær Form.

⁶⁷⁾ Citater af de gamle Forfattere og af nye Skrifter findes hos Roget de Belloguet *Ethnogénie gaul.* III p. 126 note 5. Med Hensyn til Xenophanes jvfr. Nägelsbach *Nachhomerische Theologie* S. 428-429 og Röth *Gesch. d. griech. Philosophie* S. 188 f.

⁶⁸⁾ Maury *Hist. des religions de la Grèce* III p. 345. Fl. St.

⁶⁹⁾ Ifølge Anaxagoras's Lære havde dette Væsen, den altbeherskende Aand (*νοῦς*), frembragt en Kredsbevægelse eller Rotation i den store chaotiske Masse; ved denne Omsvingning havde de eensartede Dele udskillet sig, og saaledes vare Himlen, Jorden og alle de levende Væsener blevne til. Pauly *Real-Encycl.* I S. 960-961. Tegnets Figur passer fuldstændigt til dette Gudebegreb.

⁷⁰⁾ Jvfr. Maury *anf. St.* III p. 393. Fl. St.

⁷¹⁾ Den monotheistiske Trang, der ligger i den religiøse Bevidsthed, førte naturligt ogsaa til at tillægge den øverste af Guderne alle guddommelige Egenskaber og lade Gudeverdenen gaae op i Zeus. Pherecydes satte Zeus i Spidsen for Universet som Skaberen og den levende Gud; der findes ogsaa undertiden hos Digterne og Dramatikerne Udtryk, der betegne ham som den eneste og evige Gud, Verdens Ophav. Men Pherecydes danner en Undtagelse blandt Philosopherne; Guddommen blev ellers ikke af disse identificeret med Zeus.

⁷²⁾ Maury *a. St.* II p. 345. Pictet *a. St.* II p. 718. R. de Belloguet *a. St.* III p. 127.

som i den ældste Tid havde været Gienstande for Tilbedelse⁷³), uagtet en saadan Litholatri lidet stemmede med den fremadskredne Kulturtilstand og den Kultus, der var knyttet til Gudernes Billedstøtter i Templerne, lader det sig paa den anden Side antage, at ogsaa den universelle pelasgiske Guddom hist og her er vedbleven at være Gienstand for Dyrkelse ved Siden af de olympiske Guder; denne Guddom repræsenterede den Idee, der ligger til Grund for den religiøse Tro, og svarede til den Guddom, der var Gienstand for Philosophernes Lære. Det er vel muligt, at den ubekjendte Gud, til hvilken der ifølge Apostl. Gj. var reist et Alter i Athen, og som Paulus henvijste til i sin Tale til Athenienserne, har været den gamle pelasgiske Guddom.⁷⁴) Det delphiske Symbol **E**, der fordum af Grækenlands Philosopher var skienket til Apollos Tempel og ifølge Plutarch betegnede Guddommen som det evige Væsen⁷⁵), og *Aisa*, Skiebnen, der som et upersonligt Væsen tænktes at staae over Zeus og alle Guderne⁷⁶), have maaskee deres Oprindelse fra den samme pelasgiske Guddom.

⁷³) Pausanias VII, 22, 2; VIII, 48, 4; IX, 24, 3 og 27, 1. Jvfr. Maury a. St. I p. 178 f. og Overbeck i Ber. d. sächs. Ges. d. Wiss. XVI (1864) S. 140 f.

⁷⁴) Ved *θεός ἄγνωστος* i Apostl. Gj. XVII, 23 kan forstaaes en Gud, hvis Væsen ikke tilfulde kjendtes, eller som man intet Navn havde til. Celternes øverste Gud, der var den samme som den gamle ariske Guddom, der dyrkedes af Pelasgerne, var ifølge Strabo (III p. 186 Did.), *ἀνώγνωτος*; jvfr. Herod. II, 52. R. de Belloguet a. St. p. 129. Der fandtes i Athen Altre for ubekjendte Guder (*θεοὶ ἄγνωστοι* Paus. I, 1, jvfr. Philostrats Apollonius Thyan. VI, 3), hvilke Altre formodenlig have været viede til ubekjendte Guder i Almindelighed, ligesom det i Olympia ved Siden af Zeus's store Alter (Paus. V, 14); men det i Apostl. Gj. omtalte Alter var kun helliget til een ubekjendt Gud, og der er saaledes Grund til at adskille denne fra de andre. Meningen af Paulus's Ord synes at være den, at han ikke vilde forkynde Athenienserne nogen ny eller fremmed Gud, men den, som de selv dyrkede under Betegnelsen af den ubekjendte Gud; heri ligger, at denne har havt Lighed med de Christnes Gud. Max Müller (Hist. of anc. Sanscrit litt. p. 558) og Pictet (a. St. p. 718) antage, at den ubekjendte Gud, til hvem Paulus henviser, har været den Guddom, der var Gienstand for Philosophernes Lære. R. de Belloguet mener, at det er klart, at der maa forstaaes den Gud, der stammede fra den gamle pelasgiske Kultus (a. St. p. 130).

⁷⁵) Det var efter Plutarchs Mening et Symbol paa Guddommen som det Væsen, der havde en virkelig over Tiden hævet Væren, den evige, uskabte, uforgængelige og eneste Gud, der ikke indeholder en Fleerhed. De *Et delphico* cap. 17, 19 og 20. Det er det samme Begreb af evig Væren, der er udtrykt i den gamle ariske Benævnelse paa Guddommen, *Asu* (*Asura*), der gienfindes hos flere ariske Folk (see S. 49 Anm. 3), ligesom i Navnet Jehova (Exod. III, 14) og i Indskriften paa Gudindens Billeder i Sais (Plutarch De Iside et Os. c. 9). Göttling (Die delphischen Sprüche i Gesamm. Abh. I S. 236 f.) har opfattet dette *E* som en Tiltale fra Guden til Mennesket: *Du er*. Denne Forklaring er uantagelig. Det delphiske *E* kan ikke, som denne Lærde mener, betragtes som henhørende til de Sententser, der vare anbragte i Forhallen til Templet. Der var tre Afbildninger af det, som vare Tempelgaver, den ældste af Træ, ifølge Traditionen skienket af Fortidens Philosopher, den anden af Kobber, af Athenienserne, den tredje af Guld, af Augusts Gemalinde Livia (Plutarch Cap. 3). Bogstavet *E* siges hos Grammatikeren Kallias at være Guddommens, *θεοῦ γὰρ εἶ* (Athenæus X ed. Schweigh. IV p. 162).

⁷⁶) *Αἴσα* forklares af Aristoteles (De mundo cap. 7) ved *ἀεὶ οὐσα*. Det svarer saaledes i Begrebet til det gamle ariske *Asu* (foreg. Anm.) Pictet a. St. p. 718. R. de Belloguet a. St. p. 126.

PHOENICIERNE.

Det er først i en senere Tid, vi finde Tegnet hos Phoenicierne, og kun i Occidenten. Det træffes tidligst i det 4de Aarh. f. Chr. paa Mynter med phoenicisk Skrift fra Sicilien, derefter paa en Mynt med punisk Skrift, slaaet af en By i Byzacene under Augustus (Fig. 20). Der haves desuden fra Italien en romersk Gravsteen over en Syrer og fra Numidien Gravstene med romerske Indskrifter samt Søilecapitæler, paa hvilke Tegnet efter al Sandsynlighed er at betragte som phoenicisk; see nedenfor under Romerne. Af den puniske Mynt, paa hvilken det er anbragt bag Astartes Brystbillede⁷⁷⁾, sees, at det har været et Attribut for denne Gudinde, og det er rimeligt, at det ogsaa er som et til Astartes Kultus hørende Symbol, at det har faaet Plads paa Mynterne fra Sicilien⁷⁸⁾ saavel som paa Steenmonumenterne fra den romerske Keisertid. Tegnet er formodentlig optaget fra Grækerne paa Sicilien, da det tidligst forekommer der.

Den asiatiske Naturgudinde, der i det vestlige Asien blev tilbedt under forskellige Navne, blandt hvilke Astarte var det almindeligste, og i det puniske Afrika under Navnet Tanit, var en mangesidig og phantheistisk Guddom; hun var baade en siderisk og en telurisk Gudinde; paa nogle Steder blev hun dyrket som den, der herskede over visse af Naturens Kræfter og Phænomener, paa andre Steder som den høieste eller altomfattende Guddom.⁷⁹⁾ De samme Symboler, ved hvilke Guddommen eller den øverste Gud blev betegnet i Asien, findes som Attributer og Emblemer for Astarte paa Mynter og Monumenter saavel fra Orienten som fra Occidenten, nemlig: det simple regelmæssige Kors⁸⁰⁾, det samme Kors med en Cirkel foroven (det saakaldte asiatiske Hankekors)⁸¹⁾, og det Emblem, som ligner en Caduceus.⁸²⁾ Det er saaledes let forklarligt, at ogsaa det ariske Guddoms-Symbol er blevet overført paa Astarte.

ETRUSKERNE.

Figuren forefindes ikke paa andre Gjenstande, der ere at ansee for særligt etruske, end Guldsmykker, hvor den er anbragt sammen med forskellige Zirater. Der er intet, som

⁷⁷⁾ At Brystbilledet er Astartes, er viist i Num. de l'anc. Afrique II p. 41.

⁷⁸⁾ Det kan ikke paa disse opfattes som et til en Magistrats-Person eller til Udmyntningen henhørende Mærke, da det ikke vexler med nogen anden Bityp; see S. 56 Anm. 54.

⁷⁹⁾ Movers Phönizier I S. 586, 597 f., 640.

⁸⁰⁾ See angaaende dette gamle semitiske Guddoms-Symbol: Rel. Symboler § 1 og 2. Det er Astartes sædvanlige Attribut paa de syriske Stæders Mynter i Keisertiden (Rel. Symb. S. 65 Anm. 13) og forekommer ogsaa som saadant paa Mynter fra puniske Stæder (Num. de l'anc. Afrique II p. 51 n° 21 og p. 58 n° 34).

⁸¹⁾ Dette Tegn var et fælles Symbol for de phoeniciske Guddomme og findes især paa ældre Mynter fra Phoenicien, Cypern og Cilicien; see Rel. Symboler § 4 S. 79-84.

⁸²⁾ Dette var ogsaa et Symbol for Baal (-Chamman) og forefindes især paa puniske Mynter og Votivstene; see min Afhandling om Hermes-Stavens Oprindelse i Vidsk. Selsk. Skr. III (1869) S. 169 f. og Num. de l'anc. Afrique Suppl. (1874) p. 51-52.

tyder paa, at den har haft religiøs Betydning hos Etruskerne. Man kunde heller ikke vente at finde det ariske Gudesymbol hos dem, da de, efter al Sandsynlighed, ikke vare af den ariske Folkestamme.⁸³⁾ De have optaget denne Korsfigur fra den italiske Befolkning og anvendt den paa Smykker, som en Zirat, muligt ogsaa som et Phylakterium.

ITALISKE FOLK.

Tegnet var formodenlig af Pelasgerne bragt til Italien som et Gudesymbol (S. 55); men det synes ikke at have vedligeholdt sig længe som saadant hos deres Efterkommere. Det maa dog antages endnu at have været et helligt Symbol i det 5te-4de Aarh. hos det italiske Folk, hvis Mynter ikkun have dette Tegn til Typ (S. 17). Paa Væggemaleriet i Graven ved Capua (S. 17), hvor det sees paa den Afdødes Bryst, synes det at have en religiøs Betydning; men denne Grav er muligt græsk. I Pompeji og Herculanium har man kun fundet det anvendt som et Ornament eller prophylaktisk Tegn.⁸⁴⁾

ROMERNE.

I Italien. Af de Leerkar fra de gamle Grave i Roms Omegn, der ere anførte S. 17, sees, at Landbefolkningen i Latium i en ældre Tid anbragte dette Kors som et Ornament paa Huusgeraadskar. I Rom vides det ikke at være fundet paa nogen Gienstand fra den forchristelige Tid. Det forekommer ikke paa de romerske Mynter; man træffer det ikke engang som et personligt Emblem iblandt de mangfoldige Mærker (Vaabenbilleder), de under Republikken prægede Mynter indeholde. I Pompeji og Herculanium er det formodentlig optaget fra den græsk-italiske Befolkning i Provindsen (S. 17), ikke indført fra Rom. Efter Midten af det 3^{die} Aarh. forefindes det som et christeligt Symbol paa Gravene i Katakomberne; dette vil blive omhandlet under VIII. Paa den i Nærheden af Rom fundne Gravsteen kan Korset ikke betragtes som romersk, da den er sat over en Syrer af to af hans Brødre⁸⁵⁾; det er paa denne Steen formodenlig det phoeniciske Symbol (s. foreg. Side). Der haves fra Italien, under Keiserne, saavidt bekiendt, kun een virkelig romersk og ikke-

⁸³⁾ Ifølge Corssens nyligt udgivne Værk, *Ueber die Sprache der Etrusker*, skulde det etruske være et italisk Sprog, beslægtet med det umbriske, oskiske og latinske, og Etruskerne altsaa, imod det almindeligt antagne, have været af samme Oprindelse som de andre italiske Folk. Men Resultaterne af Corssens Undersøgelser ere ikke godkiendte af andre Sprogforskere. De have allerede mødt stærk Modsigelse, see: Taylor i Athenæum 7 Nov. 1874 og i Journal of the transact. of the Victoria Inst. 1876 (The etruscan language); Sayce i Principles of comparative philology 1875 (p. 68 note 1); Deecke's Kritik, Corssen und die Sprache der Etrusker 1875.

⁸⁴⁾ Tegnet kan opfattes som prophylaktisk paa Hielmen og i det Gulvmosaik, hvor det er anbragt alene midt i Indgangen til et Værelse.

⁸⁵⁾ Indskriften er følgende: DOMIT·LVCIVS·QVI VIXIT·AN || P·M·XXII·NATION·SVRVS || DOM·HERENIANVS·EQ SIG || D·N·AVG·ET DOM·ITALV· || FRATRI·B·M·FECERV-- Det sees heraf, at den ene af Brødrene hørte til *Equites singulares*, et keiserligt Gardecorps, der udelukkende bestod af Fremmede fra Provindserne.

christelig Gienstand, paa hvilken det findes, nemlig Spilletavlen fra Forum Clodii.⁸⁶⁾ Man kommer saaledes til den Slutning, at dette Kors kun har været meget lidt brugt hos Romerne og ikkun som et Ornament, ikke som et religiøst Symbol. Det stemmer vel hermed, at det af de Christne blev optaget blandt Emblemerne for deres Tro (see VIII).

I Provindserne. Gienstande med Tegnet, hidrørende fra de Lande, der udgjorde Provindser af det romerske Rige, og om hvis Henførelse til Romerne der kan være Spørgsmaal, ere anførte ovenfor under Afrika, Donaulandene 2, Helvetien 2, Gallien 2, Britannien 2 og Germanien 2. Disse Gienstande kunne enten henføres til Romerne eller til Landets indfødte Befolkning, eller ogsaa til andre Folk i Romerriget, da de romerske Legioner, der vare stationerede paa Rigets Grændser, for Størstedelen vare udskrevne fra andre Lande, ikke fra Provindsen selv eller fra Italien. Tegnet var allerede tidligere tilstede hos de barbariske Folk i disse Lande; det kan navnlig paavises i Helvetien og Gallien før det romerske Herredømme. Deraf, at en Gienstand hidrører fra en romersk Station eller Gravplads, kan altsaa ikke drages nogen Slutning med Hensyn til Nationaliteten; det maa afgjøres ved en nærmere Undersøgelse, til hvilket Folk den skal henføres. Nogle Stykker kunne ifølge deres Indhold ikke være romerske, saaledes Mynten fra Gallien med Tetricus's Hoved og Navn, der paa Rev. har et aldeles barbarisk Præg⁸⁷⁾, og Sølvskaalen fra Helvetien, der har en meningsløs Indskrift af romerske Bogstaver. Det er fremdeles sandsynligt, at de Brugs-Gienstande med Tegnet, der forefindes i Provindserne, ikke ere romerske, da der ikke kiendes tilsvarende Stykker fra Italien, saaledes Fabrikstemplet og Leerflasken fra Gallien, og Spænderne, der have Tegnets Form, fra Ungarn, Helvetien, Rhinlandene og Britannien. Spænder af denne eiendommelige Form (see Fig. 24 og 25) synes at have været i almindelig Brug i Landene ved Donauen og Rhinen under Keiserdømmet⁸⁸⁾ og ere ogsaa fundne i senere reent germaniske Grave; dersom de vare indførte af Romerne, maatte man vente ogsaa at have truffet dem i Italien. Tegnet, som en Gladiator har til Skioldmærke i Fremstillingen paa den røde Leerskaal fra en Gravplads i Britannien, er snarere at ansee for ikke-romersk end for romersk, da Gladiatorerne især toges fra de barbariske Folk. Det samme giælder om Korset paa Søilecapitælerne i Numidien; denne Korsform findes ikke blandt Ornamenterne i den romerske Architektur. De i Gallien forekommende Steenaltre (s. Fig. 28) ere eiendommelige for dette Land. Tegnet forefindes ikke i Grækenland eller i de asiatiske Provindser under det romerske Herredømme; dersom det ved Romerne

⁸⁶⁾ Det af Visconti udgivne Mosaik, i hvilket Tegnet er anbragt, er falsk; see S. 17 Anm. 85.

⁸⁷⁾ Stemplet til Reversen kan paa Grund heraf ikke være forfærdiget i noget af den keiserlige Regerings Mynt-Officiner. Mynten er formodentlig slaet af en lokal gallisk Autoritet. Der haves et stort Antal Kobbermynter, som ere barbariske Efterligninger af Tetricus's.

⁸⁸⁾ Det Spænde af denne Slags, der er fundet i det nordlige Britannien, har formodentlig tilhørt et Individ af en af de fra disse Lande udskrevne Cohorter; see nedenfor S. 65.

var forplantet til de vestlige Lande, vilde det ogsaa være bragt af dem til de østlige. Det maa saaledes antages, at det Tegn, der forefindes paa Gienstande som de fornævnte i de romerske Provindser under Keiserdømmet, ikke er romersk, men tilhører de barbariske Folk.

Det samme er efter al Sandsynlighed Tilfældet med det Tegn, der er anbragt paa Votivaltrene og paa Gravstenene, skøndt Formlerne og Navnene i Indskrifterne ere romerske. Man kiender ikke noget Votivalter med dette Tegn fra Italien, og den eneste (ikke-christelige) med Tegnet mærkede Gravsteen, der er funden i Italien, er ikke sat over en Romer, men over en Fremmed.⁸⁹⁾ At det ene af Votivaltrene fra Bremenium i Britannien er celtisk, kan sluttes af Indskriften (s. følg. Side). Gravstenen fra Cudiat-el-Batum i Numidien har ikke et romersk Præg; Stenene fra denne Begravelsesplads slutte sig ved deres plumpe Former og de raat udhuggede Hoveder og Figurer til Grav- og Motiv-Stenene med puniske og libyske Indskrifter. Det følger overhovedet af den Betydning, der maa tillægges Tegnet paa disse Steenmonumenter, at det ikke er romersk. Det lader sig nemlig ikke antage, at vi her kun have et Ornament for os; det kan ikke have været anbragt for at tiene til Prydelse. Gravstenen fra Cudiat-el-Batum er af raat Arbeide, og der findes ikke Ornament paa den (Fig. 21)⁹⁰⁾; det til Jupiter viede Alter fra Amboglanna har glatte Flader uden nogen- somhelst Udzing (Fig. 29); paa den ene af de belgiske Gravstene, af hvilken kun et Stykke er levnet, har Tegnet Plads tæt over DM, hvormed Indskriften begynder. De to Votivaltre fra Bremenium have vel Ornament udhuggede i romersk Stil; men Tegnet er fordybet og hænger ikke sammen med disse; det er aabenbart indhugget tilligemed Indskriften paa det af Marmorarbeideren allerede fuldførte Alter. Man kunde maaskee mene, at det paa Gravstenene var et Tegn, der, uden at have en bestemt Betydning, alene var anbragt som et Phylakterium, for at beskytte Graven; men dette passer ikke til Votivaltrene. Der maa have været et religiøst Begreb knyttet til det, hvoraf dets Anbringelse baade paa Gravstenene og paa Votivaltrene lader sig forklare.⁹¹⁾ Hos Romerne havde det, som ovenfor viist, ikke nogen religiøs Betydning; men hos forskellige barbariske Folk i Provindserne var det et Gudesymbol. Det var et af Astartes Emblemer hos Phoenicierne (S. 61); hos celtiske Folk betegnede det Solens Gud, hos germaniske Folk den høieste Gud, som det vil sees af det

⁸⁹⁾ See Anm. 85. G. B. de Rossi og Henzen have paa Forespørgsel meddeelt mig, at det ikke er dem bekendt, at dette Tegn forekommer paa nogen anden, ikke-christelig, Gravsteen i Italien. Der maa her især lægges Vægt paa Rossi's Udsagn, da denne Lærde har gjort Tegnet til Gienstand for nærmere Undersøgelse (see under VIII) og maa have havt Opmærksomheden henvendt paa dets Forekomst i Italien.

⁹⁰⁾ Den hiulformede Figur, der er udhugget over det ene Hoved, er et Symbol, see Anm. 97.

⁹¹⁾ Dr. Hostmann (i Urnenfriedhof bei Darzau S. 113) ytrer med Hensyn til Hagekorsets Betydning, at det paa romerske Gravstene kan have Hensyn til Underverdenen; denne Betydning kan det ikke have havt paa Votivaltrene. At det ikke er det christelige Symbol, der er anbragt paa Gravstenene, vil blive viist under VIII.

følgende. Det er da uden Tvivl til den ene eller den anden af disse Guddomme, det maa henføres paa de her omhandlede Steenmonumenter; til hvilken, maa udledes af Indskriften og af Landet eller Stedet, hvor Monumentet er fundet. Paa Gravstenene i Numidien, hvor den phoeniciske Religion var den fremherskende, maa Tegnet ansees for Astartes Symbol; det findes paa Stenen fra Cudiat-el-Batum sammen med $\oplus$, der formodentlig er Baals Tegn (s. Anm. 97); de øvrige Stene fra denne Gravplads indeholde ligeledes Tegn, der vare Symboler for de to phoeniciske Hovedguddomme. I Belgien var Befolkningen overveiende celtisk; det ligger altsaa nærmest at antage, at Tegnet paa Gravstenene herfra er den celtiske Guds Symbol. Det nordlige Britannien var til Forsvaret af den Grændsevold, der var opført for at sikkre Provindsen mod Indfald af de barbariske Folk nordfra, besat af romerske Legioner, der, som det erfares af de talrige lapidære Indskrifter fra denne Deel af Landet, vare udskrevne fra næsten alle Keiserrigets Provindser⁹²); det er i disse Roms militære Stationer de tre Votivaltre ere fundne. Det ene af Altrene fra Bremenium er viet af en Tribun til Vardulernes Cohorts Genius; dette Folk beboede det biscoaiske Kystland tæt ved Galliens Grændse og var af den celtiske Stamme⁹³); det er altsaa til en celtisk Gud, Tegnet paa dette Monument maa henføres. Det er rimeligviis den samme Guds Symbol paa det andet fra denne Station hidrørende Alter, der af en anden Tribun er helliget til Minerva og et Collegiums Genius, da Vardulernes Cohort synes at have udgiort Hovedbesætningen paa denne Plads⁹⁴); det i Indskriften nævnte Collegium er formodentlig en af Cohortens Soldater bestaaende Corporation (Gilde). Paa Altret fra Amboglanna, der ifølge Overskriften I. O. M. var viet til Jupiter⁹⁵), er der Grund til at ansee Tegnet for dacisk; thi det synes, at denne Station vedvarende havde en Besætning af Dacere, og at Jupiter var deres Hovedgud⁹⁶); det har muligt været et Symbol for Dacernes øverste Gud, der er sammensmeltet med Jupiter (s. S. 67).⁹⁷ — De Person-Navne i Indskrifterne, der ere bevarede, ere

⁹²) See Bruce Lapidarium septentrionale (1875), Registret.

⁹³) Bruce a. St. p. 286.

⁹⁴) Man har der endnu fundet 6 Indskrifter med deres Navn; see Bruce a. St. n° 552, 557, 568, 571, 572 og 575.

⁹⁵) Den øvrige Deel af Indskriften paa Stenen er ulæselig.

⁹⁶) Paa denne Plads og i Omegnen er der fundet 22 Indskrift-Stene, paa hvilke Dacernes 1ste Cohort nævnes, og iblandt dem 17 Altre med Indskriften I. O. M. Bruce a. St. p. 172.

⁹⁷) Paa de tre omhandlede Votivaltre er der ved Siden af Hagekorset indhugget Tegn, der rimeligviis ogsaa ere Gudesymboler, nemlig paa det til Cohortens Genius viiede Alter en Halvmaane, paa Minerva-Altret $\times$ i en rund Fordybning, og paa Jupiter-Altret $\oplus$. De kunne af de ovenanførte Grunde ligesaa lidt ansees for Ornamentter, som Hagekorset. Halvmaanen brugtes overalt til at betegne Maanens Guddom, og et Kors med eller uden Kreds var hos forskellige Folk et Symbol paa Guddommen (s. Rel. Symboler § 2 og 9). Men det er uvist, om disse Tegn ere at henføre til Guddomme hos de samme Folk, de to første til celtiske, det tredje til en dacisk; det er muligt, at de ere phoeniciske Gudesymboler. En saadan Forening af forskellige Guders Emblemer paa et og samme Alter er i Overensstemmelse med den Sammenblanding af Religionerne og den Sammensmeltning af Gudernes Cul-

romerske. Personerne med disse Navne kunne i Henseende til Herkomst og Cultus have været Barbarer; Altrene og Gravstenene henhøre i saa Fald til de barbariske Folk i Romerrigets Provindser. Men det er ogsaa muligt, at de have været Romere, som have optaget de andre Folks Guder. Som bekendt bleve fremmede Guddomme i Keisertiden meget dyrkede af Romerne, ikke blot asiatiske og ægyptiske, men ogsaa celtiske og germaniske; der er fundet et stort Antal Votivstene og Altre i Donau- og Rhin-Landene, Gallien og Britannien, helligede til disse Guddomme af Personer, hvis Navne ere romerske.

BARBARISKE FOLK I DONAULANDENE.

De S. 19 anførte Guldmynter fra 5te-4de Aarh. f. Chr. hidrøre fra et barbarisk, formodentlig thracisk, Folk ved Grækenlands Nordgrændse. Da Tegnet udgjør Hovedtypen paa disse Mynter og paa endeel af dem er det eneste Præg, er det ikke usandsynligt, paa Grund af den Betydenhed det saaledes maa have havt, at det er det ariske Gudesymbol. Det har i saa Fald rimeligviis været et Symbol for Zalmoxis (Zamolxis), der ifølge Herodot og andre Forfattere var de thraciske Folks Hovedgud.⁹⁸⁾ Der har da formodenlig været en Sammenhæng mellem det Tegn, der fremtræder paa disse Mynter, og det, som er anbragt paa Votiv-

tus, der vare karakteristiske for denne Tidsalder, og har sit Analogon i de pantheistiske Gudebilleder, der saa hyppigt forekomme i Seglstene og forestille en Gud eller Gudinde med Attribute og Symboler, der tilhøre forskellige, ogsaa fremmede, Guddomme. Halvmaanen var det Astarte som Maanegudinde tilkommende Symbol, og et Kors var i Keiser-Perioden baade i Syrien og i Afrika et Attribut for denne Gudinde (S. 61 Anm. 80). Korset indeni en Cirkel findes indhugget paa en punisk Votivsteen, der ifølge Indskriften er viet til Baal (Judas Nouv. ét. sur une série d'inscr. num.-puniques 1857 p. 36 pl. IV). De phoeniciske Guddomme vare bragte til det nordlige Britannien ved de syriske Cohorter, der vare stationerede ved den romerske Vold. Hvor udbredt deres Dyrkelse var i denne Deel af Britannien, sees af de der fundne Votiv-Indskrifter; der er iblandt disse 17 til Belatucader (d. e. den mægtige Baal), 6 til I·O·M·Dolichenus, een til I·O·M·Heliopolitanus, een til den syriske Herakles (d. e. Baal-Melkart) og 3 til den syriske Gudinde under Navnene Astarte, Dea Syria og Dea Hammia (s. Bruce a. St. Registret under *Deities*). Paa eet af de til Astarte helligede Altre er et Kors i selve Indskriften føiet til Ordene DEAE SVRIAE (Bruce a. St. n° 303 p. 153), og paa en trekantet Steen, der aabenbart har været knyttet til en asiatisk Cultus (Bruce a. St. n° 270 p. 138), er der baade anbragt et opretstaaende Kors over en Halvmaane og et skraat liggende Kors paa en rund Skive, ligesom paa Minerva-Altret; Korsene og Halvmaanen paa disse to Monumenter ere upaatvivleligt Astarte-Symboler. Det er saaledes vel muligt, at paa de to Altre fra Vardulernes Station Maanen og Korset betegne denne Gudinde. Paa Altret fra den daciske Station kan Cirkelen med Korset, naar dette Symbol tages for Baals, ligesom Hagekorset, henføres til Jupiter, der er betegnet ved I·O·M.; thi I·O·M·Dolichenus og Heliopolitanus, der findes paa andre af Altrene, ere kun forskellige Navne for den med Jupiter assimilerede Baal. At disse Tegn ere anbragte sammen med Hagekorset, tiener til at støtte Opfattelsen af dette som et Gude-Symbol. I de romerske Stationer i Britannien synes Hagekorset ikke at have været brugt som et Symbol for Astarte.

⁹⁸⁾ Om denne Gud, see Pauly's Real-Encycl. d. class. Alterth. VI, 2, S. 2817-2819. Det berettes af Herodot (IV, 96), at Geterne ikke dyrkede nogen anden Gud end Zalmoxis, og at de havde Udødelighedstroen. Ifølge den græske Tradition skulde Monotheismen hos dem have havt sit Udspring fra den pythagoræiske Lære; men det er vel muligt, at de have medbragt den fra det ariske Stamland.

altret i Amboglanna, den daciske Cohortes Station i Britannien, og som synes at have været et Symbol for den øverste daciske Gud (S. 65); thi Dacerne vare af den thraciske Stamme, og Tegnet kan vel have vedligeholdt sig hos de thraciske Folk i Donaulandene til Keiser-tiden. Det lader sig da ogsaa antage, at det har staaet i Forbindelse med det Tegn, der var et Symbol for Hovedguden i det østlige og nordlige Germanien og i Skandinavien⁹⁹); thi de thraciske Folk vare stambeslægtede med de germaniske, og adskillige af de Folk, der beboede Nord-Tydskland og Skandinavien, vare uden Tvivl dragne ud fra Donau-landene.¹⁰⁰)

Det er uvist, til hvilken Stamme de Folk have hørt, der have efterladt de Leer-stempler og Bronzespænder m. m., som ere fundne i det nordvestlige Ungarn (S. 19). Det lader sig heller ikke af Gienstandene udlede, hvilken Betydning Tegnet har havt hos dem.

CELTERNE.

Gallien og Belgien. Endeel af de S. 20-21 anførte Mynter vise, hvilken Betydning Tegnet havde hos de celtiske Folk i det nordlige Gallien og Belgien. Paa de ældre, som ere fra 3^{die} og 2^{det} Aarh. f. Chr. og af barbarisk Præg, er det enten anbragt paa Halsen af en Guds Hoved med en Krands (Fig. 26) eller udgør Typen paa Reversen, og hvor dette sidste er Tilfældet, har Adversen oftere et Hoved, der rimeligviis forestiller den samme Gud, skøndt Krandsen fattes. Paa en Mynt fra det sidste Aarh. f. Chr. sees Tegnet bagved et med en Laurbærkrands omgivet Hoved (Fig. 27), der maa ansees for den samme Guds. Man finder det ikke føiet til Billedet af nogen anden Gud. Det fremgaaer heraf, at Tegnet har været denne Guds Attribut eller Symbol. Hovedet, der er en Efterligning af Apollos paa de græske og romerske Mynter, forestiller upaatvivleligt den galliske Gud, der af Cæsar kaldes Apollo¹⁰¹), og som ofte forekommer i de romersk-galliske Motiv-Indskrifter fra Keiser-tiden med Tilnavnene Belenus og Grannus eller under disse Navne alene.¹⁰²) Han var Solens Gud og synes at have fortrængt de ældre galliske Guddomme i Folkets Cultus.¹⁰³)

⁹⁹) See nedenfor under Folk af den germaniske Stamme.

¹⁰⁰) Geter og Dacer ere efter al Sandsynlighed de samme Navne som Gother og Daner; see Grimms Gesch. d. deutschen Sprache. I S. 176 f. Thraker und Geten. Der kan paavises en vis Overensstemmelse i Henseende til den religiøse Tro og Sæderne hos Geterne og flere af de thraciske Stammer, som de skildres af Herodot, og hos Germanerne. Den Gud, som de thraciske Konger fortrinsviis dyrkede, kaldes af Herodot (V, 7) Hermes, ligesom Germanernes Hovedgud af Tacitus (c. 9) kaldes Mercurius. Nogle af de faa Ord, der er levnede af det thraciske Sprog, synes at være beslægtede med de eens-betydende i de germaniske Sprog. Grimm a. St. Pictet Origines indo-europ. I p. 80-82. Rawlinson Hist. of Herodotus III p. 179-180 note 2. Holtzmanns Deutsche Mythologie (1874) S. 31-41.

¹⁰¹) Bell. gall. VI, 17.

¹⁰²) Angaaende denne Guds Oprindelse og Dyrkelse, see: Pauly Real-Encycl. d. cl. Alterth. Wissenschaft I S. 2323 og III S. 960; Rochet de Belloguet Ethnogénie gaul. P. III (1868) p. 149-150 og 224-227.

¹⁰³) Begge Navnene ere celtiske. *Belenus* antages at betyde den lyshaarede (lat. *flavus*), *Grannus* den skionlukkede; see R. de Belloguet Gloss. gaul. (1858) no 287. Det er altsaa Apollo som den lyse Solgud

Der er mange Fremstillinger paa Galliens Mynter, der referere sig til denne Gud. Den Kugle eller Skive, der ofte sees i Midten af Symbolet (see Formerne 9, 10 og 11), forestiller muligviis Himmelleget; man træffer ogsaa i Midten en Stjerne¹⁰⁴), der var en almindelig Betegnelse af Solen. Undertiden ere de fire Been omdannede til Overdele af Heste (Fig. 50 og 51)¹⁰⁵); disse svare til Hestene for den græske og romerske Solguds Vogn og bestyrke, at det er Solen i dens Kredsløb paa Himmelhvælvingen, der er betegnet ved Symbolet. Tegnet paa Gravstenene fra den romerske Gravplads i Belgien er formodenlig at henhøre til denne

50

51

Gud; see S. 65. At Symbolet ogsaa i den sydlige Deel af Gallien har været knyttet til den religiøse Cultus, sees af de der oftere forekommende Votiv- eller Grav-Stene (Fig. 28, S. 21 Anm. 116). Mynten med Keiser Tetricus's Præg paa Adversen (S. 21 Anm. 122) viser, at det var i Brug i Gallien i den sidste Halvdeel af det 3^{die} Aarhundrede.

Iblandt de Gienstande med Tegnet, der ere fundne i Helvetien, kan muligviis Sølvskaalen (S. 20 Anm. 109) tiene til at oplyse, hvilken Betydning det har havt hos Celterne i dette Land.¹⁰⁶ Denne Skaal blev funden sammen med endeel andre Sølvkar, iblandt hvilke der var to lignende Skaale med romerske Indskrifter, der viste, at de vare Votivgaver til Mercur og til Mars. Den har da formodenlig ligesom disse været et Votivstykke, og Tegnet kan betragtes som et Symbol for den Gud, den var viet til; det kan ikke her ansees for et Ornament, da det er indgraveret meget stort og alene indvendigt i Bunden og Skaalen er ganske uden Zirater. Denne Gud kan antages ligeledes at have været Apollo Belenus eller Grannus, hvis Dyrkelse synes at have været udbredt over alle de celtiske Lande.¹⁰⁷

Hvad det Spørgsmaal angaaer, hvorfra Celterne i disse Lande have faaet Symbolet, da lader det sig for det første ikke antage, at det i den historiske Tid er kommet til dem fra Italien, enten fra Etruskerne eller Romerne; dette følger af det ovenfor fremsatte S. 62 f. Man kunde maaskee mene, at Gallerne havde optaget det fra Grækerne. Den macedoniske Konge Philip (II)s Guldmynter, som udgjorde en Deel af det rige Bytte, Gallerne medbragte fra deres Plyndringstog under Brennus til Grækenland 279 f. Chr., tiende til Mønstre ved deres Mynt-

eller Phoebus, der er betegnet ved disse Navne. At det laurbærkrandsede Hoved paa de galliske Mynter forestille denne Gud, synes at være almindeligt antaget af de franske Numismatikere. Belenus og Grannus havde ansete Templer i flere Stæder i Gallien.

¹⁰⁴) Hucher L'art gaulois II n° 12.

¹⁰⁵) Lambert Num. gaul. (1844) pl. XI, 18; II (1864) pl. XII, 19. Fillioux Monn. de la Gaule (1867) pl. V, 9. Hucher L'art gaul. II (1873) n° 169.

¹⁰⁶) At Tegnet paa de Gienstande, der hidrøre fra gallo-romerske Anlæg i Helvetien, er at betragte som celtisk, ikke som romersk, har jeg ovenfor (S. 63) søgt at vise.

¹⁰⁷) Belenus blev dyrket i Aquileia og i Noricum; see: Herodian VIII, 7; Julius Capitolinus i Maximinus c. 22; Tertullian Apolog. c. 24.

prægning; Apollo-Hovedet gik fra disse Mynter over paa de galliske; Gallernes Solgud blev afbildet som Apollo, og i Epirus synes Tegnet at have været et apollinsk Symbol (S. 57). Men hertil er at bemærke, at Tegnet ikke findes ved Siden af Apollos Hoved paa Philips Mynter, at det forholdsviis er sieldent paa de græske Mynter, og at det paa alle de ældre galliske Mynter ikke har den simple og regelmæssige Form som paa de græske. De galliske Mynter indeholde ikke faa Tegn og Figurer, som svare til dem, der findes paa de maledede pelagiske Leerkar¹⁰⁸), og stamme fra samme Tid som de geometriske Ornamentter paa de galliske Leerkar og Metalarbejder, der høre til den saakaldte Bronzealder. Symbolet har rimelig samme Oprindelse som disse. Dersom man antager, at de galliske Celtere, før de toge de vestlige Lande i Besiddelse, der senere vare befolkede af dem, en Tid lang have boet sammen med Pelasgerne paa Grækenlands og Italiens Grændser, er det muligt, at det, som er betegnende for Bronzealderens Kultur i Gallien, hidrører fra Pelasgerne; men det ligger dog nærmest at antage, at Celterne selv have bragt denne Kulturs Elementer med sig fra Asien. De have da formodentlig ogsaa ført Symbolet med sig, da de udvandrede fra det asiatiske Hjemland.

Symbolet synes ogsaa at have været tilstede hos Celterne i Spanien. Det ovenfor S. 65 omhandlede Votivalter lader formode, at det var et Kultussymbol hos Vardulerne i Biscaia.¹⁰⁹) Om det er forplantet fra Gallien til den anden Side af Pyrenæerne som et Emblem for Solens Gud, eller om det maaskee er bragt til Spanien ved en tidligere Indvandring, maa henstaae; i sidste Tilfælde kan det have betegnet den høieste navnløse Gud, der ifølge Strabo blev dyrket af Celtibererne.¹¹⁰)

Britannien. Tegnet lader sig ikke med Sikkerhed paavise hos Briterne. Det træffes ikke i Britannien i den celtiske Periode under nogen af Formerne 1—15.¹¹¹) Det Tegn, der er indhugget paa Votivaltrene i Stationerne ved den romerske Vold, er, som ovenfor viist (S. 65), ikke at henføre til Landets Indfødte, men til de barbariske Folk fra Fastlandet, af hvilke de romerske Legioner, der bevogtede Grændsen, vare sammensatte; ogsaa det i det nordlige af Britannien fundne Bronzespænde, der har Tegnets Form (S. 22 Anm. 125), er formodentlig bragt dertil med en af Cohorterne fra Donau- eller Rhin-Landene, hvor

¹⁰⁸) Saaledes det et S lignende Tegn, den af to ved Toppunktet forbundne Triangler sammensatte Figur, Kredsen med et Punkt i Midten, concentriske Kredse, Bukken m. m.

¹⁰⁹) Der findes ogsaa et Symbol, der har Lighed med Tegnet (2), paa en Mynt med celtiberisk Indskrift, see Heiss Monn. ant. de l'Espagne pl. XXXII, 1 p. 248-250. Den er præget i Oliba, en By i Veronernes Distrikt, der grændsede til Vardulernes.

¹¹⁰) Strabo III p. 186 Did. Jvfr. Roget de Belloguet Ethnogénie gaul. (1868) p. 129.

¹¹¹) Dette stemmer med de Oplysninger, den engelske Archæolog Evans har havt den Velillie at give mig om Hagekorsets Forekomst i England. — En britisk Mynt fra den sydøstlige Deel af Landet indeholder en symbolsk Figur, der har en vis Lighed med nogle af de barbariske og udsmykkede Former, under hvilke det her omhandlede Symbol er fremstillet paa de galliske Mynter; see Evans Coins of the anc. Britons p. 91 pl. E, 4. Men det er uvist, om denne Figur staaer i Forbindelse med det.

saadanne Spænder vare i Brug. Det er imidlertid dog muligt, at Tegnet ogsaa har være tilstede hos Briterne. Det, der sees paa en Gladiators Skiold paa Leerskaalen fra den romerske Gravplads (S. 22 Anm. 124), kan være britisk, og et i Themsens fundet Skiold fra den celtiske Periode indeholder et Ornament, der er beslægtet med Tegnet (S. 37 Anm. 25). Men efter det, der foreligger, lader der sig intet sige om, hvilken Betydning det har havt. Dersom Briterne have bragt det ariske Symbol med sig paa deres Udvandring fra Asien, har det formodentlig i Tidens Løb tabt sin religiøse Betydning og er gaaet af Brug.

Skotland og Irland. Hvad der er bemærket om Briterne med Hensyn til dette Tegn, gjælder ogsaa om Gaelerne og Skoterne, der vare de Folk af den celtiske Stamme, som først udvandrede fra Asien. Man har vel fundet Kors af Hagekorsets ældste Form paa to Gravstene med Ogham-Indskrifter, den ene i Skotland, den anden i Irland; men det er uden Tvivl det christelige Symbol, der er anbragt paa dem; see nærmere nedenfor under VIII. Der er kun faa og usikkre Spor til, at disse Folk have havt Kiendskab til Tegnet, nemlig et Ornament paa en celtisk Sværdskede (S. 23 Anm. 131) og Ornamenter, der vare i Brug i den ældste christelige Tid (see under VIII).

GERMANISKE FOLK i Rhinlandene.

Tegnet møder os her i Landene paa den høire Side af Rhinen, først i den romerske Keiser-Periode, derefter, da Roms Herredømme over disse Lande var tilende, hos Alemaernerne og Frankerne, og paa den anden Side af Rhinen hos Burgunderne. Det er Spænder, Smykker, en Fingerring og en Amuletkapsel, vi her have for os (S. 23-24, Burgund og Germanien 2-3). Af disse Gienstande kan der kun udledes, at Tegnet har været brugt som et Ornament og et Phylakterium. Det er muligt, at det heller ikke har været mere hos disse Folk; de have da vel faaet det fra Nabolandene, Gallien og Helvetien, hvor det blev anvendt paa denne Maade.¹¹²⁾ Men det lader sig ogsaa antage, at det har været et Gudesymbol, ligesom hos Gallerne og hos andre Folk af den germaniske Stamme. I saa Fald er det enten Wodan eller Solguden, det har betegnet. Den første var paa Tacitus's Tid Germanernes Hovedgud¹¹³⁾; ifølge Paulus Diaconus blev *Wodan* dyrket hos alle de tyske Stammer¹¹⁴⁾; der haves Vidnesbyrd om hans Dyrkelse i Franken, i Thüringen og ved Bodensøen.¹¹⁵⁾ Dersom Tegnet har været Wodans Symbol, stammer det enten fra de beslægtede Folk i Donaulandene (s. ovenfor S. 67) eller er indført ved en direkte Indvandring fra Asien (s. nærmere nedenfor S. 81). Solen var ifølge Cæsars Udsagn fortrinsviis Gienstand for Ger-

¹¹²⁾ At det ikke er indført i Provindsen af Romerne, er viist ovenfor S. 63.

¹¹³⁾ Germania c. 9: *Deorum maxime Mercurium colunt.*

¹¹⁴⁾ De gestis Longobard. I, 9: *Wodan, quem adjecta litera Gwodan dixerunt, ipse est, qui apud Romanos Mercurius dicitur et ab universis Germaniæ gentibus ut Deus adoratur.*

¹¹⁵⁾ Wilh. Müller Gesch. der altdeutschen Religion S. 5 (Indiculus superstitionum et paganiarum VIII, XX); S. 80 Anm. 3; S. 84-86. Holtzmann Deutsche Mythologie (1874) S. 35-36.

manernes Tilbedelse.¹¹⁶⁾ I Keisertiden var Dyrkelsen af den celtiske Solgud Grannus eller Apollo Grannus almindelig udbredt i de romaniserede Rhinlande; disse Navne forekomme mange Gange i Motiv-Indskrifter fra denne Deel af Tydskland.¹¹⁷⁾ Henføres Tegnet til denne Gud, er det formodentlig optaget fra Celterne i Gallien. Apollo Grannus var tillige den helbredende Gud¹¹⁸⁾; de ham viede Motivstene ere især fundne paa de Steder, hvor der var Sundhedskilder; det var saaledes naturligt, at man bar hans Tegn paa Legemet som et beskyttende Middel mod Sygdomme¹¹⁹⁾. — De alemanniske og frankiske Grave, fra hvilke de (S. 24, 3) anførte Gienstande hidrøre, ere fra Hedenskabets Slutning, og Burgunderne vare formodentlig paa den Tid, til hvilken deres Grave henhøre (S. 23), for en Deel gaaede over til Christendommen. Da den samme Korsfigur i Roms Katabomber er anvendt som et christeligt Emblem, have nogle Lærde meent, at Tegnet ogsaa i de rhinlandske Grave er at opfatte som christeligt. Det vil nedenfor blive viist (under VIII), at det ikke lader sig betragte saaledes.

FOLK AF DEN GERMANISKE STAMME i det østlige Germanien og Skandinavien, i Bronzealderen.

Det sees af II S. 23, 1, og S. 25, 1, at Tegnet træffes i disse Lande i Bronzealderen (4de - sidste Aarh. f. Chr. ?) paa en malet Leerskaal fra en Grav ved Wohlau i Schlesien, paa Hængekar af Bronze fra Pommern, de østlige danske Øer og Vestgothland, og i Helleristninger i det sydlige Sverrig. Alle disse Tegn staae aabenbart i Sammenhæng med hverandre og udgiøre en Gruppe for sig. De Folk, der beboede disse Lande, vare formodentlig alle af den germaniske Stamme og stode i Forbindelse indbyrdes. Hængekarrene ere af et særegt Slags, som er fælles for det nordøstlige Tydskland og det sydøstlige Skandinavien, men ikke forekommer i andre Lande.¹²⁰⁾ Den Form, som Tegnet har paa den schlesiske Skaal (s. Fig. 30), er den liniære Typus (2-4), som ligger til Grund for de udsmykkede og udartede Former, under hvilke Tegnet viser sig paa Hængekarrene og paa Klippevæggene. Det er efter al Sandsynlighed eet og det samme Tegn, der under varierende Former frem-

¹¹⁶⁾ Bell. gall. VI, 21: *Germani deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus juvantur, Solem et Vulcanum et Lunam; reliquos ne fama quidem acceperunt.* Angaaende Forstaaelsen af dette Sted, see: W. Müller *Gesch. d. altdeutschen Rel.* (1844) S. 41; Mannhardt *Götter d. deutschen u. nord. Völker* (1860) S. 70; Roget de Belloguet *Ethnogénie gaul.* III (1868) p. 148.

¹¹⁷⁾ Mone *Gesch. d. Heidenthums II* S. 345. Heffner *Das römische Baiern* Nr 73-79, S. 75. Brambach *C. inscr. Rhenan.* Nr 484, 566, 1614, 1915.

¹¹⁸⁾ Cæsar. Bell. Gall. VI, 17: *Apollinem morbos pellere.* Dio Cassius LXXVII, 15.

¹¹⁹⁾ Det smukke Bronzekar med Motiv-Indskriften *Apollini Granno*, der i Oldtiden, formodentlig fra denne Deel af Germanien, er kommet til Sverrig og opbevares i Museet i Stockholm (Montelius Atlas p. 110 Nr 372), er foroven prydet med den Mæander, for hvilken Hængekarret er det tilgrundliggende Element (ovenfor S. 39 Anm. 29). Det er vel muligt, at denne Mæander her er valgt paa Grund af Karrets Bestemmelse.

¹²⁰⁾ Angaaende disse Hængekar, see Montelius i *Antiqu. Tidskr. f. Sverrig III* S. 272-281.

træder hos Folkene paa denne og hiin Side af Østersøen. De paa Klippesiderne i Sverrig indhuggede Tegn lade sig neppe opfatte anderledes end som religiøse Symboler; et af dem er anbragt høit oppe og alene. Hængekarrene have rimeligviis været til hellig Brug¹²¹⁾; de skille sig fra de almindelige Huuskar ved deres eiendommelige Form og Indretning saavel som ved deres rige Ornamentation, og slutte sig til de paa de danske Øer fundne Guldkar, der ikke hidrøre fra Grave og upaatvivleligt have været brugte ved Gudsdyrkelsen.¹²²⁾ Der er Grund til at antage, at ogsaa den schlesiske Skaal har havt denne Bestemmelse. Den udmærker sig ved Lerets Fiinhed og ved Malningen, og staaer i saa Henseende langt over det store Antal af Huusgeraadskar og Askeurner, der ere fremdragne af Gravene i Schlesien, som over de nordeuropæiske Leerkar overhovedet; der finder ogsaa en vis Overensstemmelse Sted imellem denne Skaal og den S. 12 afbildede græske Offerskaal.¹²³⁾ Det er saaledes sandsynligt, at Tegnet hos disse, ligesom hos andre ariske Folk, har været et Gudesymbol. Dette bestyrkes derved, at det fremtræder sammen med det beslægtede Tegn . Man træffer det sidste paa adskillige i de schlesiske Grave fundne Kar, der ere af det samme fine Leer og malede paa den samme Maade som Wohlau-Skaalen¹²⁴⁾, fremdeles paa en Leerskaal, der meget ligner denne, fra en Gravplads ved Zaborowo i det nuværende Posen nærved Schlesiens Grændse¹²⁵⁾, endelig under Bunden paa endeel af de omtalte eiendommelige Hængekar, fundne i Brandenburg¹²⁶⁾, i Sverrig¹²⁷⁾ og paa de danske Øer.¹²⁸⁾ Dette Tegn er allerede omtalt ovenfor S. 46. Det er ligesom Hagekorset et Symbol af arisk Oprindelse og eiendommeligt for de ariske Folk; man finder det i Persien og i Cilicien; ved

¹²¹⁾ Giesebrecht antager, paa Grund af Formen og Ornamenterne, at de have indeholdt Vandet, der brugtes ved hellige Ceremonier, og sammenligner dem med de romerske *fulvia*; see Baltische Studien XI, 1, S. 37 og 64. Andre have anseet dem for Røgelsekar, see Montelius a. St. (foreg. Anm.) S. 281.

¹²²⁾ Engelhardt i Compte r. du Congrès d'archéol. préhist. de Copenhague 1869, p. 404 og 407.

¹²³⁾ Büsching (s. følg. Anm. a. St. Taf. I, 1) er af den Mening, at den har været en Offerskaal. Der er kun nogle faa af Leerkarrene fra de schlesiske Grave, som ere malede saaledes, og disse kunne antages ligeledes at have været til hellig Brug (s. følg. Anm. a. St.).

¹²⁴⁾ Disse Kar ere afbildede og omhandlede i: Büsching Schlesiens Alterth. Taf. X, 4; Haupt Schlesiens Vorzeit II 1870-1871 Taf. IX, 2, S. 7 og 79 f.; Virchow Verhandl. d. Berl. Ges. f. Anthropologie VI (1874) S. 217-218.

¹²⁵⁾ Virchow a. St. (foreg. Anm.) S. 217-220 Taf. XV, 2. Gravene ved Zaborowo indeholdt de samme Bronze-Gjenstande som de schlesiske Grave paa den anden Side af Oderen, men adskillede sig fra dem derved, at der ogsaa fandtes endeel Gjenstande af Jern; see Virchow a. St. S. 223-224.

¹²⁶⁾ Giesebrecht Balt. Studien XI (1845) S. 22 Taf. fig. 4a.

¹²⁷⁾ Montelius Statens hist. Museum (1874) S. 24 Nr 20 og 21.

¹²⁸⁾ I Moser, tre i Sielland og eet i Fyen; det Oldnord. Museum Nr 11309, 8871, 12506 og DCCCCLXXVII f. Paa det 2^{det} af disse Kar har Tegnet i Midten en trekantet Aabning, der ogsaa findes i dette Tegn paa de galliske Mynter (see Anm. 131); paa de to sidste har det samme Tilsætninger til Enderne som det (14) paa Hængekarret fra Pommern. Det er formodentlig det samme Tegn, der findes indhugget paa en Klippe i Bahus Lehn, skjøndt i en forvansket Form, see Brunius Hällristningar pl. I fig. 11; det er fortegnet paa samme Maade som fig. 10, der, som ovenfor bemærket (S. 26 Anm. 160), kan ansees for en Fremstilling af Hagekorset.

de fra Asien udvandrede Folk blev det bragt til Mellem- og Nord-Europa. I Cilicien var det et Symbol paa den øverste græsk-phœniciske Gud¹²⁹⁾, der tillige var Gud for Solen. Hos Celterne i Gallien blev det, ligesom Hagekorset, brugt som et Symbol for Solguden; det er paa galliske Mynter anbragt paa Apollo-Belenus's Hoved¹³⁰⁾ og findes oftere paa Reversen af de Mynter, der bære denne Guds Hoved paa Adversen.¹³¹⁾ At det ogsaa hos de her omhandlede germaniske Folk var Solgudens Tegn, kan sluttet af Skaalen fra Zaborowo; det er nemlig paa denne Skaal malet (sort) paa en rød Skive, der utvivlsomt forestiller Solen, da den har Straaler foroven (Fig. 52)¹³²⁾ og paa et andet Kar fra en schlesisk Grav en heel Kreds af Straaler¹³³⁾. Da det foreliggende Tegn er anbragt paa Gienstande af samme Art og paa samme Maade, kan det med Grund antages at have havt en tilsvarende Betydning. Men hvilken Gud har det betegnet, og i hvilket Forhold har det staaet til det trebuede Symbol? Dette Spørgsmaal staaer i Forbindelse med et andet: hvorfra disse Folk have faaet Symbolet. Det lader sig ikke antage, at det er kommet til dem fra Gallien. Der er ikke noget Spor til, at det i denne Periode har været tilstede i de mellemliggende Landstrækninger, i Tydskland eller paa den jydsk Halvø, og der kiendes ikke Kar fra det vestlige Europa, som have den mindste Lighed med de malede schlesiske Kar eller med Bronze-Hængekarrene. Man kan saaledes ikke af Tegnets Anvendelse hos Gallerne drage den Slutning, at det hos de østlige germaniske Folk har været eensbetydende med det trebuede Tegn og et Symbol for Solguden. De schlesiske Kar have en vis Lighed med de ældste malede Leerkar fra Vestasien og Grækenland, de saakaldte ariske eller pelagiske (S. 10-12); Ornamentiken er ligesom paa disse af geometrisk Art og indeholder, ved Siden af eiendommelige Motiver, nogle af de samme Elementer. At Tegnet er kommet fra Grækenland, er dog ikke sandsynligt; det er rimeligviis indført sammen med det trebuede Tegn; men dette blev ikke brugt i Grækenland.¹³⁴⁾

52

¹²⁹⁾ Dette kan ansees for sikkert paa Grund af dets Anvendelse paa Olbas Mynter. I Asien findes det ikke brugt som et Ornament; dette er kun Tilfældet hos de barbariske Folk i Europa. Man træffer det i Helvetien paa Bronzespænder (Anzeiger für schweiz. Alterth. 1872 S. 291, 5, Taf. 24, 6), i Ungarn ligeledes (i Museet i Pest), i Böhmen paa Hals- og Arm-Ringe (Lindenschmit Alterth. Beilage zu III B. 1 H. S. 23-24), i Danmark i Bronzealderen paa en Kniv (Worsaae Afbildn. fra Mus. f. n. Olds. 1859 Fig. 175), paa Hovedringe (s. St. Fig. 222) og paa en Dobbeltknap (funden i en Gravhøj ved Hierring 1876, i det oldnord. Museum B Nr 1552).

¹³⁰⁾ Hucher L'art gaulois II n° 5, 10 og 27, jvfr. n° 12-17.

¹³¹⁾ Hucher L'art gaulois I pl. 1, 1; 19, 1; 57, 1; 82, 2. II n° 38, 94, 156 og 157. Paa en gallisk Mynt i det franske Cabinet fra De Sauley's Samling udgjør det Typen paa Rev. Et lignende Tegn findes ogsaa som Typ paa en germanisk Mynt, see Streber Regenbogen-Schüsselchen I Taf. VII, 84.

¹³²⁾ Anf. St. Anm. 125 Taf. XV. Tegnet har her den samme særegne Form som paa Klippevæggen i Cilicien (see S. 46 Fig. 47^b); det er ikkun vendt om.

¹³³⁾ Anf. St. Anm. 124: Haupt S. 79, Virchow S. 220. Paa den Anm. 129 anførte Bronzekniv fra Danmark er dette Tegn anbragt sammen med den omstraaledede Solskive.

¹³⁴⁾ Det forekommer ikkun paa en Mynt fra Argos, i hvilken By det havde en lokal Betydning og var af asiatisk Oprindelse; see Rel. Symboler S. 96 og 133-134.

Det var derimod tilstede i Persien, i Lilleasien og i de østlige Donaulande.¹³⁵⁾ Her haves et Tilknytningspunkt. Det foreliggende Symbol er formodentlig fra de asiatiske Lande, i hvilke disse ariske Folk havde deres Hiem, ad en sydvestlig Vei igiennem Donaulandene bragt op til Schlesien, og er derfra forplantet videre igiennem Brandenburg og Pommern til den anden Side af Østersøen. Hos Folk ved Donauen synes det at have betegnet Hovedguden (S. 66). I Nordtydskland og Skandinavien var det i den følgende Periode (Jernalderen) et Symbol for den øverste Gud, medens det trebuede Tegn var en anden Guds Symbol (S. 76 Anm. 148). Det er saaledes sandsynligt, at det i den tidligere Periode, som her foreligger, ligeledes har betegnet en forskiellig Gud, og at denne har været den høieste Gud.

Det er muligt, at de i Posen og Polen fundne Leerkar med Tegnet paa Siden eller under Bunden, som ere beskrevne S. 30 under de slaviske Lande 1, have tilhørt Folk af den germaniske Stamme. De ere senere end de foran omhandlede Leer- og Bronze-Kar, men hidrøre dog fra en Tid, da de slaviske Folk muligviis endnu ikke havde taget disse Lande i Besiddelse. De slutte sig til de germaniske Kar fra den ældre Jernalder ved deres veldannede Former saavel som ved deres Ornamente. Tegnets Anbringelse under Bunden lader formode, at det har havt en religiøs Betydning; see nedenfor under Slaverne S. 85.

FOLK AF DEN GERMANISKE STAMME i Nord-Tydskland, Skandinavien og Britannien, i Jernalderen.

Det Tidsrum, her foreligger, begynder i Germanien og Skandinavien omtrent ved Chr. Fødsel, i Britannien ved Midten af det 5te Aarh., og ender ved Christendommens Indførelse. De herhenhørende Gienstande ere beskrevne under Germanien 4-5, under Skandinavien 2-3 og under Britannien 3.¹³⁶⁾ Det sees af disse, at Tegnet er blevet anbragt paa Vaaben med Tilbehør (Sværdets *Fæste, Skede og Rembeslag), paa Ridetøi, paa Kappespænder, Hængesmykker (de saakaldte Brakteater) og Fingerringe, og ogsaa paa andre Brugsgienstande, som Huuskar og Kamme; det findes endelig paa Askeurner og paa en Gravsteen. Det er sikkert, at det paa flere af de til Livet hørende Gienstande ikke er en Zirat, men et beskiermende eller lykkebringende Tegn, saaledes paa et Sværdfæste, et Leerkar og flere Stykker fra de danske Mosefund.¹³⁷⁾ Det kan heller ikke være for at tiene til Prydelse, at det er indgraveret paa det S. 27 Fig. 34 afbildede Gravkar, der er plumpt og uden Udzing. Paa andre Gravurner (see f. Ex. S. 26 Fig. 31) kan Tegnet vel synes at være et Ornament; men det træder saaledes frem, at der er Grund til at tillægge det en særegen Betydning. Paa Gravstenen fra

¹³⁵⁾ I Donaulandene træffes det paa de barbariske Mynter, der vare Efterligninger af Philip II's Didrachmer. Lelewel Type gaulois pl. II, 3. Saadanne forefindes i Museet i Agram og i andre Samlinger.

¹³⁶⁾ Hertil maa vel endnu føies det i Vollhynien fundne Spydblade med en Rune-Indskrift (S. 30 Anm. 204), der formodentlig hidrører fra et af de Folk af den gothiske Stamme, der fra Norden drog mod Syd.

¹³⁷⁾ See II S. 26 og III S. 32.

Snoldelev (Fig. 41) kan det ikke opfattes som et Ornament. Man kunde maaskee mene, at det havde faaet Plads paa Gravurnerne og paa Gravstenen, ligesom paa Vaabnene og Smykkerne, alene som et Beskyttelsesmiddel¹³⁸), og at det ikke har havt en bestemt Betydning eller et ideelt Indhold. Men der er Grund til at antage, at det har været en Guds Symbol. Det erfares af et bekiendt Sted i Hakon den Godes Saga, at der gaves et Thor helliget Tegn, der kaldtes Hammermærket, med hvilket man signede Drikkehørnet ved Offerhøitider¹³⁹); det fremgaaer tillige af Stedet, at det lignede det christelige Kors.¹⁴⁰ Hagekorset er et Tegn af samme Art og har altsaa formodentlig havt en tilsvarende Betydning. Man har anseet det for Thors Hammertegn¹⁴¹); men dette maa, ifølge Navnet, have svaret i Formen til Thors Attribut Hammeren, og at denne havde Formen af en almindelig Hammer, kan ikke betvivles. Dette sees af den Hammer, der findes indhugget paa Gravstene med Runeskrifter¹⁴²) og paa disse maa være Thors Symbol, og af de hammerformede Gjenstande af Sølv, der i betydeligt Antal ere fundne i Danmark og Sverrig¹⁴³) og efter al Sandsynlighed have været Amuletter, dannede efter Thors Hammer. En Hammer giver de samme Linier som Christi Kors, hvorved det anførte Sagasted faaer sin Forklaring¹⁴⁴); der findes paa nogle af Guldbrakteaterne et T, som muligt er Hammertegnet.¹⁴⁵) Da Hagekorset forekommer saa hyppigt, er det rimeligt, at det har betegnet en af de meest dyrkede Guder, og da Thor havde et efter Hammeren dannet Tegn, ligger den Slutning nær, at det har været et Symbol for en af Nordens to andre Hovedguder, Odin eller Frei. Det lader sig ikke henføre til den sidste Gud. Der findes nemlig i de nordiske Lande i Jernalderen endnu et

¹³⁸) Der findes enkelte Gange paa Gravstene en magisk Runeformel, der formodentlig er anbragt for at beskytte Graven; see S. 33 Anm. 6.

¹³⁹) Hakon d. Godes Saga, 18: *gerdi hamars marc*. Olaf Trygvesens Saga, 23: *gerdi hamar yfir*.

¹⁴⁰) Thors Hammer blev muligt ogsaa anvendt som et Symbol til Indvielse af Ægteskabet og Ligbaalet. Grimms Deutsche Mythologie I 2te Ausg. (1844) S. 165. Holmboe Miølnir og Vadjra i Christiania Vidsk. Selsk. Forh. 1862 (Sep. Aftr. S. 6-7). Fl. St.

¹⁴¹) Skand. Litt. Selsk. Skr. 1810 S. 223 og 243. Ann. f. nord. Oldk. 1838-1839 S. 187. D. Vidsk. Selsk. Skr. VI (1841) S. 596 Anm. Baltische Studien X, 2 (1844) S. 27-29. Det i Norden forekommende Hagekors bliver endnu i Almindelighed i den udenlandske Litteratur kaldt Thors Hammertegn.

¹⁴²) Paa de danske Runestene fra Læborg og Hanning og formodentlig endnu paa 3 yngre svenske Runestene. See: Kongehøiene i Jellinge (1875) S. 32-33 Tavle XXII; Engelhardt i Aarb. f. nord. Oldk. 1876 S. 124; H. Petersen Om Nordboernes Gudedyrkelse (1876) S. 52-54.

¹⁴³) Af saadanne hammerformede Amuletter er der fundet 10 i Danmark og ligesaa mange i Sverrig, paa forskellige Steder. H. Hildebrand Sv. Acad. Månadsblad 1872 Nr 4 p. 49-51. Montelius Sveriges Forn-tid Atlas II p. 174-175. Congrès d'archéol. préhist. de Stockholm 1874 p. 845-847. Engelhardt Aarb. f. nord. Oldk. 1876 S. 124-125. H. Petersen Om Nordb. Gudedyrkelse S. 73-79. Nylygt er der ogsaa fundet en saadan i Norge.

¹⁴⁴) Det af de ældste Christne i Italien benyttede Kors, der havde samme Form som Hagekorset, kan ikke antages at have været kiendt i Norden; see under VIII.

¹⁴⁵) Atlas f. nord. Oldk. Nr 112, 135 og 213. — Brugen af et simpelt Kors som Thors Hammertegn synes længe at have vedligeholdt sig; see Mannhardt Germ. Mythen (1858) S. 16 og 24.

Tegn af denne Art, der rimeligviis har været Frei's, Tegnet .¹⁴⁶⁾ Dette havde i Bronzealderen i Skandinavien og det østlige Germanien (S. 73) efter Sandsynlighed været et Symbol for Solens Gud; det var Frei, der i Asareligionen repræsenterede Solen, og det var saaledes naturligt, at man, da denne Gudelære fik Indgang, overførte den ældre Solguds Symbol paa ham.¹⁴⁷⁾ Hagekorset kan ikke have været tillagt Frei tilligemed dette Tegn, da det i Almindelighed findes sammen med det¹⁴⁸⁾; det maa have betegnet en anden Gud. Vi føres saaledes til at antage, at Hagekorset har været Odins Symbol.¹⁴⁹⁾ Det bekjendte Sted i Ynglinga-Saga¹⁵⁰⁾, hvor det berettes, at Niord paa Sottesengen mærkede sig til Odin med Spydsoed, lader sig forstaae saaledes, at han ved et med Spynet indridset Mærke viede sig til Odin, og leder til at formode, at der i Norden, ligesom der var et Thors-Tegn, ogsaa har været et Odins-Tegn, som da ikke kan have været noget andet end Hagekorset.¹⁵¹⁾ Tegnets Anvendelse passer paa Odin. Det var naturligt, at Symbolet paa den Gud, der havde den høieste Magt, blev anbragt som et beskyttende Tegn paa de Gjenstande, der bares paa Legemet eller brugtes i det daglige Liv, saavel som paa Gravurnen, der gjemte den Dødes Levninger¹⁵²⁾, og da Odin var den Gud, der gav Seir i Kampen og optog de

¹⁴⁶⁾ Dette Tegn findes i Jernalderen paa: Beslaget til en Sværdrem fra Thorsbjerg-Mosen (Engelhardt Tavle 11, 54), Brakteater fra Danmark (Atlas Nr 6 og 129, og Vardefundet Oldn. Museum C, 712 f.) og Sverrig (Atlas Nr 33, hvor Tegnet, der paa Brakteaten synes at være tilstede nederst til høire, ikke er giengivet), og Spydbladet fra Brandenburg (S. 25 Anm. 154). Et af Tegnet dannet Ornament forekommer paa en Skioldbule fra Upland, *s. B. E. og H. Hildebrand Teckningar til sv. St. hist. Mus. I pl. 1. Det træffes endnu i den christelige Tid paa en svensk Runestein, see Göranssons Bautil Nr 710.

¹⁴⁷⁾ At dette Tegn er Frei's, støttes ved en Sammenligning af de to Brakteater Nr 129 og 146 i Atlas f. n. Oldk. Forestillingen er den samme paa begge; Afbildningen af Nr 146 er ufuldstændig, da der kun eksisterede nogle Stykker af denne Brakteat, dengang Atlaset blev udgivet; et senere fundet Stykke viser Hagekorset bag Hovedet ligesom paa Nr 129. Disse to Brakteater stemme ogsaa overeens med Hensyn til den usædvanlige Størrelse, den af flere Border bestaaende Indfatning og Øskenen. Der tør saaledes vel lægges Vægt paa den Omstændighed, at foran Hovedet, der, hvor paa Nr 129 det trebuede Tegn har Plads, sees paa Nr 146 en af smaa Kugler omgiven Skive; denne forestiller efter al Sandsynlighed Solen, ligesom paa de malede schlesiske Leerkar (S. 73) og ofte paa galliske Mynter. — Jeg har tidligere fremsat den Hypothese, at det trebuede Symbol har betegnet en Gude-Triade (Rel. Symboler S. 79).

¹⁴⁸⁾ Dette er Tilfældet med de i Anm. 146 anførte Gjenstande, med Undtagelse af Brakteaten i Atlas Nr 6.

¹⁴⁹⁾ Den Mening, at Hagekorset i Norden har været Odins Symbol, er først fremsat af Holmboe i 1858 (Om Guldbrakteater S. 23-24), og er derefter tiltraadt af mig (Rel. Symboler S. 126), Stephens (Runic Mon. II p. 509 og 550) og H. Hildebrand (Sv. Ac. Månadsblad 1872 p. 51). Udenfor Skandinavien er denne Forklaring af Tegnet optagen af Dr. Hostmann (Urnenfriedhof bei Darzan S. 28 Anm. 1).

¹⁵⁰⁾ Cap. 11 (jvfr. Cap. 10). See nærmere Holmboe Om Guldbrakteater S. 23-24.

¹⁵¹⁾ I Biarkemaalet hos Saxo opfordres Biarke af Ruta til at gjøre *signum victric* for sine Øine, for at de kunne blive opladte til at see Odin. Saxo Lib. II ed. P. E. Müller P. I p. 106. Min Fader antog, at dette Tegn havde været Thors Hammertegn, P. I p. 106 not. 5 og P. II Notæ ub. p. 102. Men det er ikke usandsynligt, at det har været Hagekorset, og at dette som Odins Tegn er kaldt Seirstegnet.

¹⁵²⁾ Om Odin som de Dødes Gud i Almindelighed, see: Grimms d. Myth. I S. 132; W. Müller Gesch. d. altdeutschen Religion S. 200. Nogle have ogsaa antaget, at Wodan af Romerne blev sammenlignet med Mercur, fordi denne Gud var de Dødes Fører.

hedenfarne Krigere i sin Hal, var der særlig Grund til at anbringe det paa Vaaben og Rustnings-Gienstande. Tegnets Henførelse til Odin lader sig ogsaa vel forene med dets Anbringelse paa de Guldrakteater, hvor det kan antages at staae i Forbindelse med Forestillingen. De to S. 28 afbildede Brakteater Fig. 37 og 38 indeholde Hoveder, som sandsynligviis, paa Grund af de særegne Attributer, forestille en Gud, og Symbolet, der har Plads foran Hovedet, tilhører da formodentlig Guden. Disse Hoveders Attributer og Omgivelser passe paa Odin. Det første er anbragt mellem to Slinger; disse kunne være de Slinger, efter hvilke Odin havde Tilnavnene Ofnir og Svafnir¹⁵³); et Hovedbaand (Diadem) var baade i Orienten og i Occidenten et Tegn paa Herskermagten. Det andet Hoved sees mellem to Dyr, og et Spyd gaaer ud fra Munden; hine lade sig opfatte som Odins to Ulve, Gere og Freke, eller som Offerdyr (see nedenfor), dette som Døds-Spydet Gungnir¹⁵⁴); Fuglehelmen finder sin Forklaring deri, at Raven og Ørnen vare tilegnede Odin.¹⁵⁵) Hovedet paa Fig. 42 kan ligeledes være Odins; den høie Krone tilkom ham som Himmelkongen. At Attributerne ikke ere de samme, lader sig forklare deraf, at Odin er fremstillet som Krigens Gud paa een af Brakteaterne, som Herskeren paa de to andre, og at de ere fra forskellige Steder, formodentlig ogsaa fra forskellige Tider.¹⁵⁶) De fleste af de Brakteater, paa hvilke Tegnet findes, indeholde et stort Hoved med et Dyr under (S. 28, Fig. 39-40). Man har meent, at det var en Ridende, der er fremstillet saaledes¹⁵⁷); men Dyret er i de fleste Tilfælde en Tyr; man finder ikke i den nordiske Mythologi Forestillingen om en Gud ridende paa en Tyr¹⁵⁸); ogsaa er der paa andre Brakteater af den samme reent nordiske Art afbildet Ridende i heel Figur og

¹⁵³) Edda Sæm. Grímnismál 34 og 53 (54). Slangen var ogsaa ellers knyttet til Odins Myther. W. Müller Gesch. d. altd. Rel. S. 206; Schwenck Mythol. d. Germ. 2te Ausg. S. 111; N. M. Petersen Nord. Mythol. S. 157 Anm. 2. — Worsaae (i Aarb. f. nord. Oldk. 1870 S. 415) mener, at dette Hoved med Rimelighed kunde forklares som et Thorsbillede omgivet af Midgaardsormen, og at det ligeledes kan være denne, der er afbildet paa Bagsiden ved den Slange, der bider sig i Halen. Men der er to Slinger paa Forsiden. Dersom Slangen paa Bagsiden er Midgaardsormen, kunne Slingerne paa Forsiden ikke betegne denne; den kan ikke være bleven fremstillet paa to saa forskellige Maader paa den samme Brakteat.

¹⁵⁴) Om Odins Spyd Gungnir, see især N. M. Petersen Nord. Mythol. S. 168-169.

¹⁵⁵) W. Müller Gesch. d. altd. Rel. S. 205-206. N. M. Petersen Nord. Mythol. S. 157 Anm. 2. — Worsaae (i Aarb. f. n. O. 1870 S. 412 Anm.) har allerede gjort opmærksom paa, at Odin paa denne Brakteat kan være fremstillet som Krigsgud.

¹⁵⁶) Attributernes Forskiellighed og den Omstændighed, at Hovederne ere uskiæggede, kunne ikke vække nogen Betænkelighed med Hensyn til deres Henførelse til Odin. Zeus og Jupiter findes afbildede med meget forskellige Attributer, undertiden ogsaa uden Skiæg. Den etruske Jupiter blev fremstillet uskiægget.

¹⁵⁷) Annaler f. n. O. 1855 S. 306 Nr 91 f. Haupts Zeitschr. f. d. Alterth. XIII (1867) S. 7. Stephens Run. mon. (1867-1868) p. 537. Aarbøger f. n. O. 1870 S. 416 f. Fl. St.

¹⁵⁸) Det kan heller ikke være en Ridende, der er fremstillet, dersom nogle af Tyrene ansees for Bukke og Hovedet for Thors; Thor red ikke paa sine Bukke.

naturlig Størrelse.¹⁵⁹⁾ Det er uden Tvivl en Gud med det ham viede Dyr, hans Offerdyr, der er fremstillet. Dyret er snart en Hest, snart en Tyr; det var, som bekendt, i Særdeleshed disse to Dyr, der hos de germaniske og nordiske Folk offeredes til Guderne.¹⁶⁰⁾ I de fleste af Fremstillingerne har Dyret et bredt udziret Bælte eller Baand om Kroppen eller Halsen; det var en almindelig Skik hos Oldtidens Folk at smykke Offerdyret.¹⁶¹⁾ Ogsaa

¹⁵⁹⁾ Atlas Nr 73. Rygh Sletner-Fundet i Christiania Vidsk. Selsk. Forh. 1864 Fig. 2. Der sees ingen Grund til, at man skulde have fremstillet alene Hovedet af den Ridende og i en saadan Størrelse. Det var derimod naturligt, at man vilde sandseliggjøre Gudens Høihed ved at afbilde ham stor i Forhold til Dyret, og den indskrænkede Plads var da Skyld i, at man ikkun gav Hovedet af Guden. Denne Fremstilling maa opfattes paa samme Maade som Fremstillingerne paa de Brakteater, hvor det store Hoved sees med smaa Menneskefigurer ved Siden; det er efter al Sandsynlighed der en Gud, der er stillet sammen med Mennesker.

¹⁶⁰⁾ Angaaende Hesteoffre, see Grimms Deutsche Mythologie I S. 43 og Holmboe Om Hesteoffre i Christiania Vidsk. Selsk. Forh. 1865. — Tyrene have paa to af de her omhandlede Brakteater (Atlas Nr 128 og 129), ligesom paa endeel andre med samme Forestilling, en trekantet eller buet Spids under Hovedet. Man har anseet de hornede Dyr med denne Spids for Bukke, see Abrahamson i Skand. Litt. Selsk. Skr. 1810 S. 224, Finn Magnussen a. St. (i Anm. 144) og Worsaae a. St. S. 413 f.; men de lade sig neppe opfatte saaledes. De ere ganske af den samme Skikkelse som de hornede Dyr uden Spidsen, der utvivlsomt ere Tyre, og Hornene have den samme Retning som disses; det laa nær at karakterisere Bukken ved at lade Hornene vende til den modsatte Side; paa Bægerne fra Himlingøie er Bukken afbildet med et til den anden Side bøiet Horn, og ligesaa paa de barbariske Mynter fra Gallien og paa de pelagiske Leerkar. En lignende Spids findes under Hovedet paa et Dyr uden Horn (Atlas Nr 230) og flere Gange ovenpaa Hovedet af det hornede Dyr (Atlas Nr 97, 105 og 148). Paa to Brakteater iagttages denne Spids nederst paa Benene af Dyret (see Stephens Run. Mon. II p. 544 nr 33-34, Worsaae a. St. Tavle 23, 1, 3) og hænger sammen med et Benene omsluttende Baand; den kan her vanskeligt ansees for andet end den udstaaende Ende af Baandet, og dette hører formodentlig til Offerdyrets Udsmykkelse. Spidsen lader sig opfatte paa samme Maade, hvor den findes under Dyrets Hoved; nogle Gange sees to Spidser under Hovedet (Atlas Nr 105 og 109), som kunne være Enderne af et Bind. Paa romerske Monumenter fra Keisertiden have Offertyrenes Hoved et Bind, ved hvilket de føres; see: Bellori Vet. arcus Aug. tab. 7 og 27, Guhl u. Koner Das Leben der Gr. u. Römer II (1861) S. 373 Fig. 523. Iøvrigt, om man ogsaa vil ansee Dyret med Spidsen under Hovedet for en Buk, kan ikke deraf udledes, at den er en af Thors Bukke, eller at Hagekorset er Thors Tegn, da ogsaa Bukke brugtes til Offring; see W. Müller Gesch. d. altd. Rel. S. 79 og Simmrock Deutsche Mythol. S. 522. Der blev ogsaa offeret Gieder til Wodan; see Holtzmanns Deutsche Mythologie (1874) S. 35.

¹⁶¹⁾ Paa de romerske Monumenter, hvor *suovetaurilia* ere fremstillede, have Tyrene saavel som Svinene et tætsluttende Bælte om Kroppen, der ganske svarer til det, Dyrene have paa Brakteaterne, saaledes paa Triumphbuerne (Bellori a. St. tab. 20 og 27, Guhl u. Koner a. St. S. 373 Fig. 526) og paa de i 1872 paa Forum opgravede Comitiums-Skranker (Parker Forum rom. 1876 pl. XV). Det er dette Bælte, man har anseet for en Giord eller Bugrem, idet man antog Dyret for et Ride- eller Træk-Dyr, s. Annaler f. n. O. 1855 S. 306 Nr 91 f., Aarb. 1870. S. 417. — Worsaae (a. St. S. 417) mener, at den Haand, der oftere sees paa det hornede Dyrs Hals, antyder, at dette har været tænkt som benyttet til Ridning. Men Armen med Haanden, der viser sig foran paa Dyret, kan betragtes som et naturligt Supplement til Hovedet eller Brystbilledet, og Dyret uvedkommende; vil man sætte Armen i Forbindelse med dette, er det Guden, der udstrækker sin Arm over det ham viede Dyr eller modtager sit Offer. Hovedet med Dyret under lader sig paa alle Brakteaterne opfatte som en Gud med sit Offerdyr. Worsaae har henført flere af de Fremstillinger, hvor Dyret er en Hest, til Sigurd Fafnesbane og troet et Sted at see en Smedetang tilføiet (see a. St. S. 405, Tavle 17, 4); men en Tang af en

Stillingen passer; Dyret er som oftest enten heelt udstrakt eller nedsunken paa Forbenene, der vende til forskiellige Sider.¹⁶²⁾ Det store Hoved paa disse Brakteater slutter sig, i Henseende til Bedækningen, Prydelsen eller det lange Baghaar, til de 3 først anførte Hoveder¹⁶³⁾ eller afviger kun fra dem i hvad der er mindre væsenligt; det kan saaledes ogsaa henføres til Odin.¹⁶⁴⁾ Fuglen, der undertiden er tilføiet, er da at ansee for en af Gudens Fugle, en Ravn eller en Ørn.¹⁶⁵⁾ Paa den Brakteat, hvor Tegnet sees over en Drage, lader

saadan Form forekommor neppe nogetsteds; i Fremstillingen paa Ramsundsbierget har Regins Tang den sædvanlige Form. Denne Gienstand har Lighed med Dyrehovedet andre Steder (s. Worsaae a. St. Tavle 20, 4-5), ligesom ogsaa en Gienstand til høire ligner en Dyrefod (jvfr. f. Ex. Atlas Nr 135); disse og de øvrige Gienstande og Tegn, der paa denne Brakteat sees omkring Forestillingen, synes at være uden Betydning og alene tilsatte for at udfylde Rummet. — Det er vel muligt, at de nordiske Brakteater med den her omhandlede Forestilling have staaet i Forbindeise med de store Offerhøitider; man bringes til at tænke paa de Medailloner, der forfærdiges til Kirkefestene i de katholske Lande og bæres om Halsen eller hænges i Rosenkrandse.

¹⁶²⁾ See Atlas Nr 91-94, 96, 101, 113, 116, 120-122, 125, 128, 133, 136, 142, 232, 233, 234^b og fl. . Det lod sig tænke, at Dyret var trukket ud i Længden paa Grund af det runde og indskrænkede Rum, eller at den fordreiede Stilling skulde betyde stærkt Løb; der findes saa mange besynderlige og naturstridige Fremstillinger paa Brakteaterne. Men naar Dyrets Stilling, som her, lader sig forklare som naturlig, bør man holde sig til den. Paa de bedst udførte Brakteater er Dyret aabenbart liggende. Der gaar oftere en kort buet eller længere bugtet Linie ud af Dyrets Mund. Den første synes at være Tungen (i Atlas Nr 129 er den vendt opad) og kan betegne det døende Dyr; saaledes er paa de romerske Mithras-Monumenter Tyren, der offres og, ligesom her, ligger ned eller er nedsunken paa Forbenene, ofte fremstillet med Tungen hængende ud af Munden (see f. Ex. Seel Die Mithrageheimnisse Taf. IX, XI^b, XII^b, XIV^c). Den anden, længere Linie, der ikke kan opfattes som en Tømme eller et Reb, da den flere Steder (f. Ex. i Atlas Nr 100 og 124) udspringer fra Midten af Gabet, kan ansees for en udstømmende Blodstraale eller for en Antydning af, at Dyret udaander; jvfr. Fremstillingen af Sigurds-Sagnet paa Kirkeportalen i Christianias Museum (Aarb. f. n. Oldk. 1870 Tavle 14), hvor 4 Straaler udgaar af Regins Mund, idet han giennembores med Sværdet. Men dette er vistnok tvivlsomt. Man træffer undertiden paa de maledede pelagiske Vaser og de ældste italiske Bronzekar Dyr fremstillede med en fra Munden udgaende Linie, som ikke kan have denne Betydning.

¹⁶³⁾ Hovedet paa Nr 68 hos Stephens har Haaret omslynget bagtil som det paa Fig. 37; det paa Nr 230 i Atlas har et Fuglehoved foran paa Bedækningen som det paa Fig. 38; det paa Nr 30 hos Stephens bærer en Krone (skjøndt lavere) ligesom det paa Fig. 42.

¹⁶⁴⁾ Den Bedækning og Pynt, som Gudehovederne have paa de fleste af Brakteaterne, er forskiellig fra de græske og romerske Gudebilleders, saavel som fra de celtiske, forsaavidt vi kiende disse af de galliske Mynter. Men der findes Forbilleder i Asien. Den udzirede, undertiden høie Hovedbedækning, der maa ansees for en Hue og ikke for en Hielm, slutter sig meer eller mindre til den asiatiske Tiara (Mitra), som i de to sidste Aarhundreder før Chr. blev baaren af Kongerne af det aracidiske Dynasti. Perseus, der blev dyrket som Gud i Stæderne ved det sorte Hav, havde en Hielm med Fuglehoved, og paa de sassanidiske Mynter er Thronfølgeren afbildet med en fugledannet Bedækning, der ligner den paa Brakteaten Fig. 38. Naar man antager, at Odinsdyrkerne ere indvandrede fra Asien, finder derved denne Overensstemmelse sin naturlige Forklaring.

¹⁶⁵⁾ See de Anm. 155 anf. Steder. — Det mindre Dyr, der sees foran Hovedet paa Nr 126 og 222 i Atlas, synes at være det samme som det, der har Plads under Hovedet, altsaa en Hest og en Tyr, der ligeledes ere at betragte som Offerdyr. Dette er i Analogi med Fremstillingen paa Brakteaten Nr 81 i Atlas, hvor de to Vildsviin (Galte) neppe kunne udtydes anderledes end som Offerdyr til den Gud, hvem Hovedet forestiller, altsaa formodentlig Frei; see Grimm D. Myth. (1844) S. 45 og W. Müller

det sig opfatte som et Symbol paa Odin, ved hvis Magt disse Uhyrer beseires.¹⁶⁶) At Tegnet ogsaa kan være Odins paa de Brakteater, hvor det ikke staaer i nogen Sammenhæng med Forestillingen¹⁶⁷), eller hvor dets Forbindelse med denne er Tvivl underkastet¹⁶⁸), er en Selvfølge. Sees der hen til den Forestilling, der laa til Grund for Tegnets Figur, og den Betydning, det i den ældste Tid havde som Gude-Symbol, passede det vel til en Guddom som Odin. Figuren udtrykker, som ovenfor er viist, en bestandig Kredsbevægelse, og Symbolet betegnede sandsynligviis Guddommen som den Verden bevægende Kraft saavelsom den Gud, der fremtraadte i den kredsende Sol. Odin er i den nordiske Mythologi ikke blot den øverste af de i Tiden indtrædende Guder, men ogsaa den altomfattende Gud, Alfader¹⁶⁹), og havde formodentlig, som Himlens Gud, oprindeligt tillige været Solens Gud.¹⁷⁰) Endelig maa det ikke lades upaaagtet, at der finder en Overeensstemmelse Sted imellem den Betydning, der ligger i Tegnets Figur, og Odins Navn, efter den Derivation af Navnet,

---

Altdeutsche Rel. S. 270. Det enkelte Vildsviin, der er anbragt foran Brystbilledet paa Nr 238 i Atlas, kan imidlertid ogsaa ansees for Gudens mythiske Dyr Gullinbørste; jvfr. Worsaae i Aarb. f. n. O. 1870 S. 390 og 412.

- ¹⁶⁶) Stephens seer ogsaa i denne Forestilling Odin triumpherende over Dragen, Run. Mon. p. 550. Det er muligt, at Dyrene paa de S. 22 Anm. 129 anførte angelsachsiske Mynter skulle forestille Drager, der afbildes paa en lignende Maade paa andre angelsachsiske Mynter (Ruding pl. I, 27 og 36) og paa nordiske Brakteater (Aarb. f. n. Oldk. 1870 S. 389 Fig. 1-2); i saa Fald vilde Forestillingen paa denne Brakteat være analog.
- ¹⁶⁷) Dette er Tilfældet med et eller to Stykker, der indeholde en Efterligning af et romersk Keiserhoved; her kan Tegnet kun være anbragt, fordi Stykket skulde tiene til Amulet.
- ¹⁶⁸) Saaledes paa de Brakteater, hvor Heroer eller Mennesker synes at være fremstillede. Worsaae antager, at den Figur, der hæver den høire Haand op foran Ansigtet og et Sted har een af Fingrene foran, næsten inde i, den aabne Mund, forestiller Sigurd Fafnesbane, der smager paa den dræbte Drages Hierte; see Aarb. f. nord. Oldk. 1870 S. 401 f. Ifølge denne Opfattelse kan Tegnet være tilføjet, fordi Odin betragtedes som Volsungaættens Stamfader og Skytsgud og det var ved hans Hiælp Sigurd beseirede Dragen og bortførte Skatten (see nærmere a. St. S. 393 f. og 411). Worsaae's Forklaring, der støtter sig til Fremstillingerne paa Ramsundsstenen og paa Træportalen i Christianias Museum, har meget for sig. Den bliver imidlertid usikker derved, at Figuren undertiden ikke har Haanden foran Munden, at der træffes andre Figurer med lignende Arm-, Haand- og Finger-Bevægelser (see hos Worsaae S. 389 Fig. 2, Tavle 18, 3-4 og 20, 1-2), og at paa de Brakteater, hvor det store Hoved med Dyret under er fremstillet, dettes Øre undertiden befinder sig inde i Hovedets Mund (see f. Ex. hos Worsaae Tavle 21, 1-2, og ovenfor S. 28 Fig. 40).
- ¹⁶⁹) Det er ikke usandsynligt, hvad der oftere er gjort gjældende, at det, som Voluspa og Indledningen til den yngre Edda indeholde om Odins og Asernes Undergang, hidrører fra christelige Ideer. Derksom denne Lære fra Begyndelsen af har været tilstede i Odins-Religionen, har formodentlig Valhallas Odin oprindeligt været en Emanation af det høieste Væsen og er senere sammenblandet med dette; Symbolet kan da antages i Begyndelsen at have betegnet Urvæsenet og derefter at være overført paa den med samme identificerede Odin.
- ¹⁷⁰) Den Anskuelse, at Odin oprindeligt ogsaa har været Solens Gud, er fremsat og begrundet i følgende Skrifter: W. Müller Altdeutsche Rel. (1844) S. 183; Schwenck Myth. d. Germ. 2te Ausg. (1855) S. 83, 98, 100 og 107; N. M. Petersen Nord. Myth. 2^{den} Udg. (1863) S. 176; Simrock Deutsche Myth. (1864) II S. 203 og 230; Cox Myth. of the aryan nations (1870) I p. 376 og 383. Tegnet vedblev at være Odins, da Asareligionen senere fik en særskilt Solgud i Frei.

som er den almindelig antagne. Wodan er beslægtet med Ord, der betegne Bevægelse, og bliver udledet af disse.¹⁷¹⁾ Det var saaledes den samme Opfattelse af Guddommen, der laa til Grund for Tegnet og for Navnet paa Guden, og hiint blev da naturligt et Symbol for denne.

Hvorfra har Odin faaet dette Tegn, og i hvilken Forbindelse staaer det med det tilsvarende Tegn hos andre ariske Folk? Man kunde mene, at det stammer fra det, som i Bronzealderen var tilstede i de østlige Egne af Germanien og Skandinavien og ligeledes synes at have været et Symbol for den øverste Gud (S. 71-74). Men herimod lader sig anføre, at det fremtræder under sine regelmæssige Former med vinkeldannede Been (1, 3 og 5)¹⁷²⁾, medens det Tegn, der i den foregaaende Periode forefindes i de samme Lande, er af udsmykkede eller barbariske Former (13-15). Der ligger muligt ogsaa et langt Tidsrum imellem. Dette Spørgsmaal afhænger af et andet: hvor Asareligionens Udspring er at søge. Dersom den har udviklet sig i Germanien paa Grundlag af ældre fra Asien stammende Gudeforestillinger og under Paavirkning af andre Folk, er det fra Asien tidligere indførte Gudesymbol¹⁷³⁾ blevet anvendt paa den Gud, der blev stillet i Spidsen for Aserne, og er kommet til Skandinavien med Gudens Dyrkelse. Men antager man, at Odins-Religionen er bleven til i Midthasien og bragt derfra til Tydskland, det være sig, at den, som Snorro beretter, har havt sin Oprindelse fra en Egn øst for Donfloden i Nærheden af det sorte Hav og er forplantet igiennem Rusland til det nordlige Tydskland, eller at den er kommen fra en anden Egn og ad en sydligere Vei, og henfører man dens Optagelse i Germanien og Skandinavien til det 1ste Aarhundrede eft. Chr.¹⁷⁴⁾, ligger den Tanke nærmest, at Tegnet ad en af disse Veie og paa denne Tid er bragt fra Asien til Norden. Det er ved den samme Tid, at Tegnet viser sig i de tyske Lande og derefter i de skandinaviske, og det fremtræder under den samme normale Form, som det havde i Indien. Der er dog ikke Grund til at

¹⁷¹⁾ Grimm Deutsche Myth. (1844) I S. 120. W. Müller a. St. S. 182. Kemble Saxons in Engl. I (1849) p. 341. Schwenck a. St. S. 83. Menzel Odin (1855) S. 3. Mannhardt Götter d. d. u. n. Völker (1860) S. 108. N. M. Petersen a. St. S. 152-154. Simrock a. St. S. 185. Cox a. St. I p. 374. De Tilnavne, der betegne Odin som den Vandrende, lade sig forklare med Hensyn hertil: *Gangradr* (Vaftrudnismal, 8), *Gangleri* (Grimnismal, 45), *Vegtamr* (Vegtamsquida, 11); jvfr. *viator indefessus* hos Saxo (ed. P. E. Müller p. 128). Schwenck a. St. S. 102. Det var muligt ogsaa paa Grund af det Begreb af Bevægelse, der var knyttet til Odins Guddom, at han af Romerne sammenlignedes med Mercur (Schwenck a. St. S. 83).

¹⁷²⁾ Ikkun paa 2 Brakteater ere Benene noget afrundede.

¹⁷³⁾ Muligt det, der var tilstede hos de beslægtede Folk i Donaulandene; see S. 66-67.

¹⁷⁴⁾ Man ledes til denne Tidsbestemmelse ved at sammenholde Cæsars Udsagn om Germanernes Gudsdyrkelse med Tacitus's; see Anm. 113 og 116 anf. St. Ifølge Cæsar havde Germanerne en Naturreligion, i hvilken Solen indtog den første Plads, og ingen Billeddyrkelse; men ifølge Tacitus dyrkede de Mercurius (Wodan) som Hovedgud tilligemed flere andre Guder; det er altsaa i den mellemliggende Tid, Odinsreligionen er optagen af dem. At de, som Tacitus beretter, ikke tilbage disse Guder i Templer eller under Billeder, tyder paa, at Asareligionen da befandt sig paa det første Stadium af sin Udvikling.

antage, at Tegnet fra Indien er bragt til det Land, hvorfra Odins Dyrkelse kan menes at være udgaaet¹⁷⁵); det kan vel have vedligeholdt sig i de vestariske Lande i Midtasiens fra den ældste Tid af.

Det er forudsat i det foregaaende, at Thor oprindeligt hørte til Odins-Religionens Guder. Men der er meget, som taler for, at Thor er en ældre Gud, der er bleven optagen blandt Aserne, da denne Religion blev den herskende, især det, at der paa forskellige Steder og i flere Tilfælde gaves ham Forrangen for Odin.¹⁷⁶) Dersom Thor tidligere har været dyrket som den øverste Gud, har han været den Gud, der i Bronzealderen efter al Sandsynlighed havde det her omhandlede Tegn til Symbol (S. 74). Det lod sig i saa Fald vel antage, at Thor havde beholdt Tegnet efter Odins-Religionens Indførelse, og at det i Jernalderen forekommende Hagekors var Thors Symbol. De ovenfor omtalte hammerformede Amuletter ere ikkun fundne sammen med Gjenstande fra den sidste Deel af Jernalderen, til hvilken Tid ogsaa de Gravstene høre, paa hvilke Hammeren er indhugget; det er saaledes muligt, at Hammertegnet først senere er kommet i Brug. Men den Vanskelighed bliver tilbage, at Tegnet i Nordtyskland og Skandinavien fremtræder under andre Former i Jernalderen end i Bronzealderen. Der turde være større Sandsynlighed for, at Tegnet har været Odins Symbol.¹⁷⁷)

¹⁷⁵) Odins-Religionen har oftere været sat i Forbindelse med Buddhismen, og man har anseet Navnet Wodan for at være identisk eller beslægtet med Buddha. Holmboe mener saaledes, at Buddhas Lære er bragt til Skandinavernes Forfædre, da de boede i det sydlige Rusland, at Buddha der er bleven til Guden Wodan eller Odin, og at ogsaa senere buddhistiske Missionærer have besøgt Skandinavien; see *Traces de Buddh. en Norvège* (1857), XIX p. 68 f. Senere har en engelsk Oldforsker, G. Moore, søgt at vise, at buddhistiske Missionærer have gennemvandet Europa ligetil Norden og Vesten, og tillagt dem Symbolets Indførelse i Skandinavien, *Anc. pillar stones of Scotland* (1865) p. 21, 119-120, 124-126, 149-150 og fl. St. De Grunde, der ere fremsøgte for at støtte disse Hypotheser, ere ikke af Betydning. Forskielligheden imellem Odins-Religionen og Buddha-Læren er altfor væsenlig og gennemgribende til, at hiin kan være opstaaet af denne; det er paa Grundlaget af de ældste ariske eller indiske Gudeforestillinger, at Asa-Religionen i Tidens Løb udviklede sig.

¹⁷⁶) De Momenter, som her komme i Betragtning, ere anførte i W. Müllers *Geschichte der altdeutschen Religion* S. 234-235 og i Simrocks *Deutsche Mythologie* II S. 278-279. Nogle flere findes i: Mannhardt *Die Götter der deutschen u. nord. Völker* S. 70; Holtzmann *Deutsche Mythologie* S. 56; H. Petersen *Nordboernes Gudedyrkelse* S. 106 og 126 Anm. Jvfr. *Finnerne* S. 83-84, Anm. 183.

¹⁷⁷) Den Mening, at Hagekorset, skjøndt det ikke kan ansees for Thors Hammertegn, dog har været Thors Symbol, har tidligere været fremsat af Abrahamson i *Skand. Litt. Selsk. Skr. VI* (1810) S. 221 f. og nyligt af Dr. H. Petersen Om *Nordboernes Gudedyrkelse* S. 109 f. Abrahamson, der antog, at Tegnet var sammensat af to Lynstraaler, og at det oprindeligt havde været *Agathor's* Symbol, der var gaaet over paa *Asathor*, henviste til de Brakteater med Hagekorset, der indeholde Hovedet over Dyret med det formeentlige Bukkeskiæg, i hvilken Forestilling han saa Thor med sine Bukke (S. 224), og til en finsk Runebom (S. 233), paa hvilken et Tegn, der har en vis Lighed med Hagekorset, betydede Tordenguden. At der ikke kan hentes en Beviisgrund fra Forestillingen paa Brakteaterne, følger af det, der er fremsat ovenfor S. 78 Anm. 160. Hvad Tegnet paa Runebommen angaaer, henvises til det, der er bemærket nedenfor S. 84. Petersen har søgt at vise, at Thor var den øverste Gud i Norden ligetil Vikingetiden, og at Odin først da blev sat i Spidsen for Aserne og hævet til den høieste Gud

FINNERNE.

Der er kun to af de Gienstande, Fortegnelsen i II indeholder, der kunne henføres til Folk af den finske Stamme, nemlig to Bronze-Spænder fra den yngre Jernalder, det ene fundet i det sydlige Finland (S. 29), hvor Finnerne antages omtrent ved 700 at have fortrængt Landets tidligere gothiske Befolkning, det andet i det østlige Rusland i en af de af Merierne efterladte Grave (S. 30). Begge disse Spænder have Lighed med de samtidige skandinaviske, især det sidste, som slutter sig til det fra Sverrig, der er anført S. 29. Alle de Smykkesager fra den yngre Jernalder, der ere fundne i Finland, ere af samme Slags som de skandinaviske fra denne Periode¹⁷⁸⁾, og det samme gælder om endeel af de Gienstande, der ere fremdragne af Meriernes Grave. Der fandt dengang ikke blot en livlig Handelsforbindelse Sted mellem den Deel af Rusland, hvor disse Grave findes, og Skandinavien; men de, især fra Sverrig, indvandrede Nordboere havde der stor Indflydelse og vare en Tid lang i Besiddelse af Nowgorod.¹⁷⁹⁾ Det er saaledes sandsynligt, at begge Spænderne ere indførte fra Sverrig, eller at det er skandinaviske Spænder, der have tient til Mønstre for dem, og det kan ikke af deres Føremkomst hos disse finske Folk sluttes, at Tegnet har havt nogen særegen Betydning hos dem.¹⁸⁰⁾

Iblandt de Exemplarer af Spaatrommen (*Gobdas*), den saakaldte Runebom, der ere opbevarede fra de hedenske Lapper i Finmarken, er der et, paa hvilket Himlens Gud er betegnet ved en Korsfigur, der kan opfattes som et fortegnet og defekt Hagekors, nemlig .¹⁸¹⁾ Denne Lappernes Hovedgud, der tillige særligt var Tordenens og Veirligets Gud, havde forskellige Navne, der vare meer eller mindre beslægtede med Thor og Torden, og er paa nogle Runebomme afbildet med en Hammer i Haanden.¹⁸²⁾ Det er muligt, at Lapperne have optaget denne Gud fra Skandinavien; men det lader sig ogsaa tænke, at kun Hammeren er laant fra Thor, og at Guden selv er en ældre national Guddom, de have ført med sig ved deres Indvandring fra Asien; thi Hovedguden hos de finske Stammer

som Alfader og Skaber (S. 136-137). Dersom Odin indtil den Tid havde været en underordnet Gud, vilde der ikke være Grund til at ansee Hagekorset for Odins Symbol; men denne Opfattelse af Odin kan ikke ansees for rigtig.

¹⁷⁸⁾ See det S. 29 Anm. 200 anf. Sted.

¹⁷⁹⁾ Ouvaroff Les Meriens p. 109 f. Jvfr. Worsaae i Aarb. f. nord. Oldk. 1872 S. 419-426.

¹⁸⁰⁾ I vor Tid træffer man et Kors af Hagekorsets Form i Broderiet paa Linned hos Landbefolkningen i Finland, i Gouvernementet Viborg, og hos Morduanerne (Mordwinerne), der ere af den finske Stamme, i det sydlige Rusland. Stassoff, i hvis Værk, L'ornement national russe, udgivet i 1872, dette berettes, antager, at det stammer fra de buddhistiske Missionærer. Stassoffs Værk forefindes ikke i vore Bibliotheker; jeg skylder Alexis v. Fricken Meddelelsen herom.

¹⁸¹⁾ Jessen De norske Finners hedenske Religion i Leems Beskr. over Finmarkens Lapper (1767) S. 411. Friis Lappisk Mythologi (1871) S. 39 Runebommen Nr 7 Fig. 9.

¹⁸²⁾ Friis anf. St. S. 65 f., Runebommene Nr 1 og 11.

(Tschuderne) i det sydøstlige Rusland og Siberien havde Navne, der lignede Thor.¹⁸³⁾ Tegnet kan altsaa enten have været optaget fra de skandinaviske Nabofolk¹⁸⁴⁾, eller det kan være medbragt fra Asien, hvor det ogsaa blev anvendt som et Gudesymbol hos Folk, der ikke hørte til den ariske Familie (S. 52-53). Men det er meget tvivlsomt, om det ovenfor anførte Tegn staaer i nogen Forbindelse med Hagekorset, da det afviger saa meget fra det i Formen; paa andre Runebomme er den samme Gud betegnet ved forskellige andre Korsfigurer¹⁸⁵⁾, og det Korstegn, som Lapperne ved forskellige Leiligheder betiente sig af til Ære for Tordenguden, havde, efter hvad der er berettet derom, Hammerens Form.¹⁸⁶⁾

SLAVERNE.

Gienstande, som med Sikkerhed kunne henføres til Folk af den slaviske Stamme, ere de fra de nuværende slaviske Lande, der ere anførte S. 30-31 under 3 som hidrørende fra Hedenskabets sidste Tid, nemlig Leerkar, eller Fragmenter af Leerkar, fra Grave i Böhmen og Lithauen, og Blystykker fundne i Bugfloden. At disse Gienstande tilhøre den Tid, da Christendommen havde fundet Indgang, kan især sluttet deraf, at der iblandt Bundtegnene paa Karrene og Stemplerne paa Blystykkerne træffes et Kors (a), der er forskielligt fra de Kors, der ellers forekomme hos de hedenske Folk i de europæiske Lande, og synes at være det christelige.¹⁸⁷⁾ De ere altsaa fra en Tid, da Befolkningen i disse Lande vides at have været slavisk. Desforuden hidrøre efter al Sandsynlighed fra slaviske Folk det Leerkar med Tegnet under Bunden, der er fundet i en af Gravene ved Kettlach i det østerrigske (S. 20), og de Bunde af Leerkar, der ere udgravede i Brandenburg øst for Oderen (S. 25). De ere nemlig ikke blot af samme slette Fabrikation og plumpe Former som de czekiske og lithauiske; men i Gravene ved Kettlach har man desforuden fundet to af de samme Bundtegn, som forekomme i de czekiske Grave ved Königsgrätz, og i Egnene paa den høire Side af Oderen er der opgravet lignende Leerkar, som under Bunden have Tegn svarende til dem paa de czekiske og lithauiske.¹⁸⁸⁾ Om ogsaa de Leerkar fra Posen og

¹⁸³⁾ Den øverste Gud hed Tora ellet Thore hos Tschuvascherne, Torom eller Torm hos de uralke Tschuder, Ostjakerne og Vogulerne. Schiern Europas Folkestammer (1851) S. 63. Schwencks Mythologie VII B. (1853) Die Finnen, S. 452 og 460. Friis anf. St. S. 65. Jvfr. Düben Om Lapland og Lapperne (1873) S. 230-231.

¹⁸⁴⁾ Dersom Tegnet har været Odins Symbol, er det gaaet over paa Lappernes Gud, fordi denne, ligesom Odin, var den høieste af Guderne og havde sit Sæde i Himlen; har det været Thors Tegn, er det overført paa den øverste Gud, fordi denne tillige var Tordengud.

¹⁸⁵⁾ See Friis anf. St. Runebommen Nr 2 Fig. 6 (S. 32) og Nr 9 (S. 44). Paa 6 Runebomme, der opbevares i det ethnographiske Museum, findes der ikke noget Tegn, som har den mindste Lighed med Hagekorset.

¹⁸⁶⁾ See Friis anf. St. S. 70.

¹⁸⁷⁾ See hos Tyszkiewicz (a. St. ovenfor S. 30 Anm. 207) Afbildningerne fra de czekiske Grave tab. XII, 1-2, fra de lithauiske Grave tab. X, 1 og XII, 19, 23, og af Blystykkerne tab. XVI, 4, 5. Paa disse sidste forefindes ogsaa forskellige andre Kors, der synes at være christelige.

¹⁸⁸⁾ Virchow Verh. der Berl. Ges. für Anthropologie, Okt. 1870 — Nov. 1871 S. 28 f. Taf. VI og S. 118-119; Okt. 1871 — Nov. 1872 S. 172. (I Zeitschr. f. Anthropologie III og IV.)

Polen, der ere beskrevne S. 30 under 1, hidrøre fra slaviske Folk, er uvist. Ved den bedre Fabrikation, de smagfuldere Formør og Ornamenterne, en Bølgerand og en Mæander, hæve de sig betydeligt over de czekiske og lithauiske og slutte sig saavel til de græske, som til de germaniske fra den tidligere Jernalder; det er usikkert, om slaviske Folk paa den Tid, til hvilken de maae henføres, vare trængte frem til disse Lande. Det er derfor muligt, at de ere Levninger fra germaniske Folk (see S. 74). Imidlertid taler den Omstændighed, at Karrene fra det polske Fundsted have Tegnet under Bunden, for, at disse have tilhørt et slavisk Folk; det var almindeligt i de slaviske Lande at anbringe et Tegn paa dette Sted af Karret, og Hagekorset findes ofte som Bundtegn i de slaviske Grave, medens der fra germaniske Lande kun haves eet Exempel paa dets Anbringelse under Bunden (S. 24 Anm. 146). At Karrenes Former og Ornamenter vise Slægtskab med de græske, lader sig vel forene med deres Henførelse til et slavisk Folk; thi den Kultur-Udvikling, der i en tidligere Periode foregik hos de fra sydøst indvandrede Slaver, synes at have været paavirket fra de græske Stæder ved det sorte Hav.¹⁸⁹⁾

Tegnets Forekomst hos de slaviske Folk indskrænker sig altsaa, som det synes, til Bunden af Gravkar og de i Bugfloden fundne Blystykker. Hvad kan der udledes heraf med Hensyn til Tegnets Betydning hos disse Folk? Hvad først de 4 Blystykker angaaer, da ere de fundne sammen med 16 andre, der paa begge Sider have Menneskehoveder, Fugle, forskellige Kors og geometriske Figurer, alle paaslaaede med Stempler. Disse Blystykker bestaae af to runde Plader med Rester af en Snor imellem og have efter al Sandsynlighed været Stempler paa Handelsvarer¹⁹⁰⁾; Tegnene ere altsaa Kiøbmænds eller Fabrikanters Mærker, og Hagekorset paa disse Plumber maa ogsaa opfattes saaledes. Fra Gravene i Lithauen og i Böhmen er der fremdraget et betydeligt Antal Leerkar og Bunde af Leerkar, som nedenunder have forskellige, meest ophævede Tegn¹⁹¹⁾, og endeel af disse ere af den Art, at

¹⁸⁹⁾ Jvfr. Vocel Die Bedeutung d. St. u. Bronze-Alterth. f. die Urgesch. d. Slaven (1869) S. 34 og 36.

¹⁹⁰⁾ Tyszkiewicz, der har udgivet dem, antog, at de havde været religiøse Symboler viede til de hedenske Guder og som saadanne ophængte paa hellige Steder eller baarne som Talismaner; de ere fundne samlede ved en stor Steen i Flodsengen, hvor de efter Udgiverens Mening kunne have været nedkastede ved Overgangen til Christendommen; see det Moskause Selskabs Skrifter f. 1867 S. 115. I det samme Bind S. 242 f. er der meddeelt Bemærkninger hertil af Kotljarevsky, der sammenligner Tegnene med de saakaldte Bomærker. Tidligere havde den archæologiske Commission i Vilna, i hvis Museum disse Blystykker opbevares, anseet dem for Sigiller, der havde hængt ved jatværgiske Documenter (a. St. S. 115). Professor Zapf i Prag havde derimod fremsat den Mening, at de havde tient til at forsegle Varepakker ombundne med Snore, idet han gjorde opmærksom paa, at Handelsveien fra Hansestæderne til Rusland paa den Tid, Lithauen var hedensk, gik ad Floderne Bug, Niemen og Dnieper; see Lithauens Gravhøje S. 117 f. En engelsk Lærd har ogsaa udtalt sig herfor i The Athenæum 1865 N° 1986 p. 694, og senere Vocel i sit czekiske Skrift Böhmens Oldtid (1868) S. 465-466. Denne Anskuelse er upaatvivleligt den rigtige.

¹⁹¹⁾ See de S. 30 Anm. 202 og 207 anf. Skrifter: Det Moskause Selsk. Skr. Tab. VIII-XI, Lithauens Gravhøje Tab. X-XII og Böhmens Oldtid S. 461-465, N° 1-37. Tegnene ere paatrykkede det fugtige Leer med et Træstempel.

de ikke kunne have været andet end Pottemager-Mærker eller personlige Tegn. Man kunde derved ledes til at antage, at Bundtegnene overhovedet, ogsaa Hagekorset, havde været individuelle Emblemer ligesom Stempel-Mærkerne paa Plumberne. Men hertil er følgende at bemærke. Adskillige af Tegnene ere Figurer, der vides at have været brugte som religiøse Symboler. Til disse hører først det ovenfor afbildede Kors (S. 84, a), der formodentlig er det christelige, dernæst et simpelt liniært Kors og det samme i en Kreds: $\dagger$, $\oplus$.¹⁹²⁾ De to sidste Tegn forefindes under Bunden paa Leerkar, især Askeurner, fra Grave i Mellem- og Nord-Italien, i forskellige Egne af Tydskland og i Danmark, tilhørende forskellige Tidsperioder¹⁹³⁾; de kunne følgelig ikke antages at have været Fabriktegn eller Pottemager-Mærker¹⁹⁴⁾; at de ikke have været Ornament, kan sluttet af, at Karrene overhovedet ere plumpe og blottede for Zirater (jvfr. S. 34); der er altsaa Grund til at sætte disse Tegns Anbringelse i Forbindelse med overtroiske Forestillinger eller den religiøse Tro. Hvad særligt Hagekorset angaaer, hidrøre de Kar, der have det under Bunden, fra Grave i forskellige langt fra hverandre fiernede Egne, Brandenburg, Østerrig, Böhmen og Lithauen. Det er usandsynligt, at alle disse Kar ere udgaaede fra een Fabrik¹⁹⁵⁾; Leervarer af saa slet Fabrikat ere vistnok ikke blevne forsendte saa længt omkring; det lader sig saa meget mindre antage, fordi Karrene fra de to tyske Lande ere ældre end de czekiske og lithauiske¹⁹⁶⁾ og de fra Gravhøien i det sydlige Polen fra en meget ældre Tid. Hagekorset kan heller ikke opfattes som et Ornament, da de Kar, under hvis Bund det findes, naar de polske ikke medtages, enten ingen Zirater have, eller ikkun bugtede, horizontalt om Siden løbende Streger, der ere indridsede og ikke staae i nogen Sammenhæng med det ophævede Bundtegn. Det tør saaledes ansees for rimeligt, at Hagekorset er anbragt under Bunden paa de slaviske Leerkar som et beskyttende Tegn eller af et religiøst Motiv¹⁹⁷⁾, og naar det bredarmede Kors under Bunden paa Karrene, som der neppe kan være Tvivl om, er Christi Symbol, ligger det nær,

¹⁹²⁾ Rel. Symboler S. 71 og 117.

¹⁹³⁾ Citater forefindes hos Hostmann Urnenfriedhof bei Darzau S. 24-25 og S. 37 Anm. 2 og 4. Jvfr. ovenfor Anm. 188 de anf. St.

¹⁹⁴⁾ Disse to Tegn ere vistnok saa simple og ligge saaledes for Haanden, at de vel kunne have været brugte som Mærker af Pottemagere paa flere Steder og til forskellige Tider; men det maa tages i Betragtning, at der fra de fleste Localiteter ikke haves andre Bundtegn end netop disse. I Henseende til Hagekorset kan en saadan Indvending ikke gøres gjældende, da det ikke er en saa naturlig Figur som de to andre.

¹⁹⁵⁾ Det maa bemærkes, at de Bundtegn fra det Brandenburgske og fra Kettlach, som ogsaa forefindes i Böhmen og Lithauen, kun ere de, som der er Grund til at ansee for religiøse Symboler, nemlig: et Kors, et Kors i en Cirkel og et stort Kors sammensat af 4 mindre (fra Kettlach og Königsgrätz).

¹⁹⁶⁾ Der er ikke i Gravene i Brandenburg eller ved Kettlach fundet Spor af noget christeligt.

¹⁹⁷⁾ Endeel af de böhmiske Kar ere fundne med Aske og Levninger af brændte Lig (Vocel Berichte d. Wiener-Academie XVI S. 219 og 225) og kunne antages at have været til Gravbrug. Forsaavidt Karrene have hørt til Huusgeraadet, er Tegnet at ansee for prophylaktisk.

i Hagekorset at see Symbolet paa en hedensk Gud.¹⁹⁸⁾ Denne har da formodenlig, ligesom hos de andre ariske Folk, været den høieste eller Solens Gud, altsaa den slaviske Hoved-Gud, der hos Czecherne og Russerne hed Perun, hos Lithauerne og Preusserne Perkun, men iøvrigt tilbades under mange forskellige Navne; han var som Himmelkonge baade Solens og Tordenens Gud.¹⁹⁹⁾ Tegnet maa antages at være medbragt af disse Folk ved deres Indvandring fra Asien. Lithauerne bevarede ogsaa det old-ariske Ord *deva* som en Benævnelse paa Guddommen; Perkun havde hos dem Tilnavnet *Devaites*.

VIII.

Tegnets Brug og Betydning hos de Christne.

ITALIEN.

Iblandt de Tegn og Symboler, der forefindes paa de christelige Grave i Katakomberne, er der en Korsfigur, som ganske svarer til Hagekorset af den oprindelige Form. Dette Kors er anbragt ved Grav-Indskrifter¹⁾, enten sammen med Christi Monogram og andre Symboler, eller alene; det sees ogsaa nogle Gange i Gravmalerierne paa Klædedragten, men er da uregelmæssigt eller fortegnet.²⁾ Franske Lærde have meent, at det er det indiske Tegn Svastika, der er blevet forplantet til de ældste Christne tilligemed asiatiske Religions-Ideer. Burnouf, der antager, at dette Tegn er opstaaet af Ildgørings-Redskabet hos de ariske Folk og i Indien har været Agni's Symbol (S. 43), har søgt at vise, at Forestillingerne om denne Gud have haft Indflydelse paa Bestemmelsen af Christi Persons Væsen, og at saaledes ogsaa Tegnet fra Agni er overført paa Christus.³⁾ Men det er lige usandsynligt, at Tegnet har haft en saadan Oprindelse; og at indiske Gudeforestillinger fra Vedatiden have paa-virket Læren om Christi Guddom. Den grundige Forsker og Kiender af Roms christelige

¹⁹⁸⁾ At Hagekorset ikke i disse Lande kan opfattes som et christeligt Tegn, vil blive viist under VIII.

¹⁹⁹⁾ Hanusch Die Wissenschaft des slawischen Mythos (1842) S. 257 f. Schwenck Mythologie der Slawen (1853) S. 69 f., 74 f. og 187 f.

¹⁾ Boldetti Cimeteri di Roma p. 87, 351, 352. Lupi Severæ mart. Epitaphium p. 11. Muratori Thes. inscr. T. IV p. 1833. Perret Catacombes de Rome T. V pl. 34, 96. Rossi i: Spicil. Solesmense Vol. IV (1858) p. 526 not. 7, p. 527 not. 1; Inscr. chr. urbis Romæ Vol. I (1861) n° 159; Roma soterranea (1867) T. II tav. LV-LVI, 6 og LVII, 30; Bulletino di archeol. crist. 1873 p. 71 tav. VI, 1. Jvfr. Kraus i Jahrb. d. V. f. Alterth. im Rheinlande H. 50-51 (1871) S. 304.

²⁾ Følgende Figurer have det paa Klædningen: en Hyrde (Christus), see Rossi Bull. di arch. crist. 1868 p. 74 og 88, og Garucci L'arte crist. II (1873) tav. 85, 4; Englen, der hjælper Tobias, see Perret Catacombes T. III pl. 26; Graveren Diogenes, see Perret Catacombes T. I pl. 30.

³⁾ La science des religions (1872) p. 256 følg.

Antiquiteter, G. B. de Rossi, er af den Mening, at de Christne ikke have faaet dette Tegn overleveret fra Fortiden som et religiøst Symbol, men at de have valgt det paa Grund af dets Korsform, idet de optog saadanne Tegn blandt deres Symboler, som kunde alludere til, men tillige dølge det christelige Kors, og muligt tillige, fordi det havde nogen Lighed med det phoeniciske Bogstav Tau, der ifølge Stedet hos Ezechiel IX, 4 ansaaes for en prophetisk Betegnelse af Christi Kors og Forløsningen.⁴⁾ Denne Forklaring synes at være den almindelige; Tegnet henføres til de saakaldte *cruces dissimulatæ*, som de Christne antages at have brugt istedetfor det virkelige Kors, for at dette ikke skulde udsættès for Spot og Vanhelligelse af Hedningerne⁵⁾; det simple Kors kom først i Brug i det 5te Aarhundrede. Hagekorset havde ikke været noget helligt Symbol hos Romerne (S. 63), og det havde i Italien, som det synes, forlængst tabt den religiøse Betydning, det der i Fortiden havde havt; det har saaledes intet paafaldende, at det blev optaget af de Christne i Rom, skøndt det var et gammelt hedensk Gudesymbol. Ifølge Rossi's Undersøgelser begyndte de Christne først at benytte det efter Midten af det 3^{die} Aarhundrede. Det blev i Sammenligning med Christi Monogram og de andre Symboler kun lidet anvendt.⁶⁾ Men det vedligeholdte sig, efter at Christendommen var bleven Statens Religion og der ikke længere var Grund til at skjule det christelige Kors; man finder det ogsaa efter Constantin den Stores Tid af og til anbragt ved Grav-Indskrifter, baade i Roms Katakomber⁷⁾ og udenfor Rom.⁸⁾ Det blev tillige anvendt i den kirkelige Ornamentik⁹⁾, og træffes iøvrigt ogsaa paa Gienstande, der ikke vedkom Kirken.¹⁰⁾

⁴⁾ Bull. di arch. crist. 1868 p. 89-91; jvfr.: De titulis chr. Carthag. i Spicil. Solesmense T. IV (1858) p. 522 og Roma soterr. (1867) p. 318.

⁵⁾ Münz Archäol. Bemerk. über das Kreuz o. s. v. i Annalen d. V. f. nassauische Alt. B. VIII, særsk. Aftryk (1866) S. 16, 19, 25-26. Denne Forf. mener, at Grunden til, at Korset saa længe ikke blev afbildet, ogsaa kan søges deri, at Læren om Christi Korsfæstelse i den ældste Tid hørte til Arcan-Disciplinen. (Hvad Forf. S. 26 anfører om det ægyptiske Hankekors og det phoeniciske Tau-Kors, er forvirret og urigtigt.) I Stockbauers Kunstgeschichte des Kreuzes (1870) S. 92-93 gøres tillige gjældende, at denne Korsfigur indesluttede Bogstaverne Z og I, der vare Begyndelsesbogstaverne af Zeses og Jesus. Jvfr. Kraus Die römischen Katakomben (1873) S. 226 Fig. K.

⁶⁾ Dette Kors træffes saaledes kun een Gang i det 1ste Bind af Rossi's Værk over Roms christelige Indskrifter, der indeholder 1374 chronologisk ordnede Indskrifter, som gaae til Aaret 589, og af hvilke kun 107 høre til Tiden før Midten af det 3^{die} Aarhundrede.

⁷⁾ Saaledes i en Gravskrift fra Aaret 363, Inscr. chr. u. Romæ n° 159.

⁸⁾ Ifølge Rossi forekommer det paa en Gravsteen, der dog muligt er fra Rom, i Bergamo, og paa et Epithaphium i Chiusi. Bull. di arch. crist. 1868 p. 88.

⁹⁾ Det findes paa St. Ambrosius's Stol og paa en Sarkophag i St. Ambrosius-Kirken i Mailand. Allegranza Sacri mon. ant. di Milano p. 74 tav. IV-VI.

¹⁰⁾ F. Ex. som Mærke paa Skuespiltegn fra 4de-5te Aarh. En Contorniat, som har dette Kors indslaaet, er udgivet af Havercamp De n. contorniat. n° 47 p. 113. I det britiske Museum findes en Tessera af Been, paa hvis Bagside det er indgraveret.

DET VESTROMERSKE RIGES ØVRIGE LANDE.

Vinkelkorset synes ikke at have været optaget som et christeligt Symbol i disse Lande, heller ikke efter det romerske Riges Undergang. Det forekommer ikke paa nogen af de gamle christelige Gravstene, der i stort Antal ere opbevarede fra Afrika, Spanien, Gallien, Britannien og det sydlige og vestlige Germanien¹¹⁾, uagtet mange af dem indeholde Christi Monogram, Korset under den latinske og den græske Form, og andre af de samme Symboler som Gravene i Roms Katakomber. Man finder det heller ikke paa de til Kirken henhørende Gienstande i det første Tidsrum efter Christendommens Indførelse uden en sielden Gang (see S. 91), og da er det anvendt som en Zirat. Hagekorset havde i de fleste af disse Lande været et hedensk Gudesymbol eller et til Hedenskabet knyttet Tegn og blev formodentlig endnu hist og her benyttet saaledes; man forklarer sig deraf, at et Kors, der var af samme Form, ikke blev brugt som et Symbol paa den christelige Tro. Der kunde imidlertid spørges, om ikke det Tegn, der findes paa nogle af de ovenfor under II anførte Gienstande, nemlig paa dem, som høre til Overgangsperioden fra Hedenskabet til Christendommen, eller som ere fra en Tid, da det kunde tænkes, at Enkelte i disse Lande havde antaget den nye Lære, er det christelige Emblem, der er optaget fra Italien. Dette har ikke Sandsynlighed for sig. Der er — maaskee med en enkelt Undtagelse (s. følg. Side) — ingen Grund til at henføre nogen af disse Gienstande til Christne. De, som der kunde være Spørgsmaal om, skulle her fremhæves.¹²⁾ Gravstenene fra den romerske Gravplads ved Juslenville (S. 21, 64-65) have af belgiske Archæologer været ansete for christelige¹³⁾; de af dem anførte Grunde ere af ringe Betydning og ere allerede imødegaaede af andre Lærde.¹⁴⁾

¹¹⁾ Man søger det forgæves i de store Samlinger af gamle christelige Indskrifter fra Gallien (708 Indskrifter før det 8de Aarh., udg. af Le Blant 1856-1865), fra Spanien (288 Indskrifter udg. af Hübner 1871), fra Britannien (234 udg. af Samme 1876), fra de øvre Donaulande (112 udg. af Steiner 1859) og fra Rhinlandene (fra Trier, Kölln og fl. St., udg. af Lersch 1839-1842). Det er heller ikke fundet paa de christelige Gravstene i Carthagos Distrikt, der ere undersøgte af Pitra og Rossi; see Spicil. Solesmense T. IV p. 497-538. Newton-Stenen, der er optagen i Hübners Samling af Britanniens christelige Indskrifter, hører til Skotland; see nedenfor. I Jahrb. d. V. f. Alterthumsfreunde im Rheinlande H. 39-40 (1866) S. 342 er der afbildet en i Museet i Mannheim opbevaret trekantet Steen med en christelig Indskrift, i hvis nederste Hjørne sees et Vinkelkors; den indeholder Navnet Hugdulfus og er formodentlig fra 5te-6te Aarh. Denne Afbildning, som det sees af den tilføiede Text, er unøjagtig; Korset har ikke ombøiede Arme. Rossi har i Bull. di archeol. crist. 1868 p. 88 citeret denne Gravsteen som det eneste ham bekiendte Exempel paa Vinkelkorsets Forekomst paa christelige Gravstene udenfor Italien; men paa min Forespørgsel har denne Lærde meddeelt mig, at han, efter at have undersøgt en ham tilsendt Calque af Stenen, maa ansee Korset for det almindelige Kors.

¹²⁾ Her er kun Tale om de Gienstande, paa hvilke Hagekorset har sin normale Form, da det kun var denne Korsform, der blev benyttet af de Christne.

¹³⁾ Buckens og Bormans i Bull. de l'Institut arch. Liégeois X (1870) p. 54-59 og 64-72.

¹⁴⁾ Af S. i samme Bind af det anf. Tidsskrift p. 60-63 og 100-109, og af Kraus i Jahrb. d. V. f. Alt. im Rheinlande H. 50-51 (1871) S. 302 f.

Hvad de romerske Gravstene fra Afrika angaaer (S. 18 og 64-65), er der intet, der tyder paa, at de have været satte over Christne; de fra Cudiat-el-Batum slutte sig i Henseende til Formen, de figurlige Fremstillinger og de indhuggede Symboler til de puniske og libyske Motiv- og Gravstene. Den barbariske Mynt fra Gallien med Keiser Tetricus's Præg paa Adv. (S. 21) indeholder paa Rev. et simpelt Kors foruden Hagekorset; men et saadant træffes ogsaa paa gal-liske Mynter før Chr. F. De burgundiske Grave, i en af hvilke Tegnet er fundet paa et Beslagstykke, ere vistnok fra den Periode, da Christendommen var begyndt at udbredes eller allerede var indført hos Burgunderne¹⁵⁾; men lignende Stykker forekomme hos forskellige Folk i den hedenske Tid, og der haves fra en af disse Grave et Spænde, paa hvilket Tegnet er anbragt paa Bagdelen af phantastiske Dyr (S. 23 Anm. 133) og altsaa ikke kan være christeligt. Det Tegn, der møder os paa Spænderne og Smykkerne fra Gravene ved Rhinen (S. 23-24), har af Nogle været anset for det christelige Emblem, der i disse Egne skulde have været et Arkansymbol, hvorpaa de Christne kunde kiende hverandre.¹⁶⁾ Men det er ikke sandsynligt, at disse Grave ere christelige.¹⁷⁾ Den romerske Grav ved Heddernheim, i hvilken et af Spænderne er fundet, er formodentlig ældre end Midten af det 3^{die} Aarhundrede¹⁸⁾, og altsaa fra en Tid, da denne Korsform endnu ikke var begyndt at bruges i Roms Katakomber. Der er kun eet Stykke, som der kan være Grund til at henføre til en Christen, nemlig den i en Grav ved Meckenheim fundne Amuletkapsel.¹⁹⁾ Men ogsaa naar det antages, at denne og at Spænderne og Smykkerne fra Rhinlandene have tilhørt Christne, er det ikke rimeligt, at Tegnet er det christelige Emblem, da der, som ovenfor viist, er al Grund til at formode, at dette ikke har været brugt som saadant i det vestromerske Riges Lande udenfor Italien. Hvis det ikke er en simpel Zirat, maa det ansees for det gamle hedenske Tegn, der er beholdt af de Nyomvendte, som endnu troede paa dets beskyttende Kraft. Troen paa de gamle Guder, de hedenske Skikke og Forestillinger bleve ikke udrøddede ved Christendommens Indførelse; der var i disse som i andre Lande en Overgangsperiode, i hvilken det hedenske var blandet med det christelige. Paa Conciliet i Lestines i Flandern i 743, hvis Bestemmelser ogsaa synes at have været gjældende for denne Deel af Tydskland, blev der udstedt Forbud imod at dyrke Merkur (Wodan) og Jupiter (Thor), og imod at bruge Phylakterier og Amuletter.²⁰⁾

¹⁵⁾ Der blev i endeel af Gravene fundet Kors af forskiellig Form, der synes at være christelige; de ere sammenstillede i Baudot Sepultures de Bourgogne p. 218.

¹⁶⁾ See S. 23 Anm. 137 og S. 24 Anm. 139 Hassler og Münz anf. St.

¹⁷⁾ See Schaafhausens Bemærkninger i Jahrb. d. V. f. Alt. im Rheinlande H. 44-45 (1868) S. 145-147.

¹⁸⁾ Den ved Heddernheim anlagte romerske Militær-Coloni, *Novus vicus*, antages at være bleven ødelagt i Midten af det 3^{die} Aarh.; see Mecklenb. Jahrb. XXXV (1870) S. 153 f.

¹⁹⁾ Grundene for og imod ere drøftede af Schaafhausen anf. St. (Anm. 17) S. 148-151.

²⁰⁾ St. Bonifacii Opera ed. Giles II, 4, Concilium Liptinense p. 17. Indiculus superstitionum et paganiarum. VIII. De sacris Mercurii et Jovis. X. De phylacteriis et ligaturis. XX. De feriis, quæ faciunt Jovi vel Mercurio. Jvfr. W. Müller Gesch. d. altd. Religion S. 4-6.

Ogsaa Conciliet i Frankfurt 794 lod Forbud udgaae mod hedensk Gudstieneste og hedenske Skikke.²¹⁾

I Britannien træffes Vinkelkorset enkelte Gange i den ældste christelige Tid, saaledes paa et Blad af et Manuskript af Johannes Evangelium fra omtrent 700²²⁾, paa en Mynt (*styca*), præget af Erkebiskop Eanbald i York i det 9de Aarh.²³⁾, og paa en Metalring til et Drikke- eller Jagt-Horn, der kan henføres til den samme Tid.²⁴⁾ Det er ifølge det foregaaende ikke rimeligt, at dette Kors har været det christelige Symbol. Det er vistnok at ansee for et Ornament, der stammede fra den hedenske Tid²⁵⁾; man finder i Britannien paa Gienstande af samme Slags og fra samme Periode Ornamenter, der ere beslægtede med det hedenske Tegn, men ikke staae i nogen Forbindelse med det christelige, f. Ex. paa en Mynt fra Kong Ethelred af Northumberland (840-848) Ornamentet 21 (S. 37)²⁶⁾, og i et angelsachsisk Manuskript til Pentateuchen fra det 10de Aarh. en Zirat, der slutter sig til Tegnene 7 og 8 (S. 6).²⁷⁾

Senere i Middelalderen, da det hedenske Tegn var gaaet af Brug eller i al Fald havde tabt sin religiøse Betydning, blev Vinkelkorset indført fra Italien igiennem den catholske Geistlighed og anvendt paa det kirkelige Omraade, dog ikke som et Symbol paa den christelige Tro, men kun som et Ornament. Man træffer det hist og her paa den geistlige Dragt²⁸⁾,

²¹⁾ Schaafhausen a. St. (Anm. 17) S. 112.

²²⁾ I det britiske Museum, udg. af Engl. palæographical Society i Facsimiles of anc. manuscripts (1873) P. I pl. 5.

²³⁾ Adamson The discovery at Hexham, i Archæol. brit. XXV p. 306 f. pl. LIII, 21.

²⁴⁾ Archæol. Journal Vol. IV (1847) p. 63; jvfr. Vol. X (1853) p. 286 note 2.

²⁵⁾ Bladet af Evangeliet, et Forsatsblad, indeholder en stor rigt udziret Tavle med Fuglefigurer, Mæandermonstre og kunstige Sammenslyngninger i angelsachsisk Stil, imellem hvilke Vinkelkorset er anbragt 4 Gange meget flint og næsten forsvindende. Paa den anførte Mynt har det Plads i Omskriften og i Midten; de Mynter fra det nordlige England, til hvilke denne hører, have alleslags Ornamenter paa Midten.

²⁶⁾ Adamson Discov. at Hexham Archæol. brit. Vol. XXV pl. XLVII, 157-158; Vol. XXVI p. 348 f. pl. XXXIX, 35.

²⁷⁾ Paa Loths Klædning. Westwood Palæographia sacra pict. — I Müllers u. Moths Archæol. Wörterbuch findes anført under *Fylfot*, at dette Tegn forekommer som Skioldmærke paa Bayeux-Tapeterne, og i en Artikel af Jewitt i The Art-Journal 1875 p. 370 fig. 9 (jvfr. p. 372) er et Skiold afbildet med Tegenet (3) til Mærke, som skulde være taget af disse Tapeter. Jeg har ikke forefundet et Skiold med et saadant Mærke i noget af de over Tapeterne udgivne Værker. Endeel af Skioldene have paa Midten en lille Kugle eller Kreds, hvorfra 4 bugtede Linier udgaae til Skioldets Rand og dele det i 4 Dele; baade Normannerne, Bretonerne og Angelsachserne ere fremstillede med saadanne Skiolde; see Bruce The Bayeux tapistry pl. V-VI, IX, XIV og XVI. Men der er ikke Grund til at antage, at denne Skioldprydelse staaer i nogen Forbindelse med Hagekorset.

²⁸⁾ Især i England og Frankrig i det 14de Aarh., i Messingplader paa Gravmonumenter. Boutell Monum. brasses p. 96 og 115. Notes and queries VI (1864) p. 96, 135; X (1866) p. 380. Jewitt i The Art-Journal 1875 p. 372. Guilhermy Inscriptions de la France I n° 32, 47 og 337. Paa et Maleri af v. Eyck i Galleriet i Antwerpen og paa Maleriet St. Gregorius's Messe i Mariakirken i Lybeck. En beslægtet Zirat paa en Mitra i Sens fra det 12te Aarh., see: Viollet le Duc Mobilier français IV pl. XVI; Bock Liturg. Gew. II S. 168 Taf. 23, 1.

paa Alterklæder²⁹⁾ og paa Kirkeklokker.³⁰⁾ Det blev ogsaa brugt udenfor Kirken paa forskellige Maader; det findes anvendt som en Zirat, som et Mærke paa Mynter³¹⁾, som et heraldisk Emblem eller Person-Mærke, og som et Bo-Mærke.³²⁾ I de fleste af disse Tilfælde stammer det vel snarere fra det hedenske Tegn end fra det christelige.

SKANDINAVIEN.

Nogle have været af den Mening, at det i Norden i Jernalderen forekommende Hagekors, som i det foregaaende er anseet for det ariske fra Asien stammende Symbol, er det christelige Tegn, der findes paa Gravene i Roms Katakomber.³³⁾ Grundene, hvorfor dette ikke lader sig antage, indeholdes i det foregaaende. Det christelige Symbol blev ikke fra Italien forplantet til de mellemeuropæiske Lande, med hvilke Norden nærmest stod i Forbindelse. Det var heller ikke i Brug i Byzants eller i det østromerske Rige (see nedenfor S. 97). Først efter Midten af det 3^{die} Aarh. begyndte de Christne i Rom at anvende det i Katakomberne; men nogle af de nordgermaniske Grave, i hvilke Hagekorset forekommer, ere rimeligviis fra en tidligere Tid, og Thorsbjerg-Mosefundet, der indeholdt endeel Gjenstande med Tegnet, er, om ikke ældre, dog kun lidet yngre end Midten af det 3^{die} Aarh. Tegnet af den normale Form, der svarer til den christelige, vexler paa Brakteaterne, ved de samme Forestillinger, med Tegnet af Formen 5 og er aabenbart eensbetydende med dette; men denne sidste Form er aldrig bleven brugt af de Christne.

Hagekorset træffes paa en meget gammel Døbefont i Vamdrup Kirke ved Kolding, og i Indskriftbaandet paa en christelig Runesteen, af ubestemt Tid, ved Herrestad i Stokholms Lehn.³⁴⁾ Paa Døbefonten er der omkring Siden udhugget en Række af Arkader og

²⁹⁾ Saaledes paa et Alterklæde i en Biblia pauperum i Constans (udg. af Laib og Schwarz 1867 Taf. 2) fra omtr. 1300, og paa et fra omtr. 1400 i Soest (udg. af Aldenkirchen Die mittelalt. Kunst in Soest 1875 S. 25 f. Taf. V).

³⁰⁾ Især i England. Notes and queries VI (1864) p. 96; VIII (1865) p. 415. Baring Gould Cur. myths Ser. II (1868) p. 89. Jewitt i The Art-Journal 1873 p. 53 og 1875 p. 371.

³¹⁾ Paa tydske Brakteater fra det 12te Aarh., fra Keiser Frederik I og Stæderne Mainz, Halberstadt og Nordheim. Meddeelt af Justitsraad Herbst.

³²⁾ Paa Gravstene, paa Bygningsstene, i Sigiller, paa Dokumenter, i Handels- og Kirke-Bøger. Notes and queries VI (1864) p. 96 og 135. Jewitt a. St. 1875 p. 370-371. Archæol. brit. XXX pl. X, 137. Homeyer Haus- und Hofmarken Taf. VIII, D, 4; X, 142; XI, 10; XXI, 5; XXVI, 33; XXVII, 5, 15, 3; XXXVII, 29. Anz. f. Kunde d. d. Vorzeit X (1863) Taf. Nr 100, 290, 403. Disse Tegn ere i Almindelighed af Formen 3, meest med spidse, undertiden med ulige Vinkler. Man træffer desuden ofte som Person- eller Huus-Mærker Vinkelkors, som mangle et af de ombøiede Been, eller som have et eller to af disse vendte til den urigtige Side, eller som have Tilsætninger til Benene eller et Kors istedetfor et af Benene. Endeel af dem have vedligeholdt sig til den nyere Tid.

³³⁾ Vocel i Berichte d. Wiener-Academie XVI B. (1855) S. 224. Mortillet har i Signe de la croix av. le christ. p. 147 meddeelt, at Morlot havde sagt ham, at dette Kors ansees i Skandinavien for Christendommens Tegn, og dette Udsagn er siden gientaget af De Rossi i Bulletino di archeol. crist. 1868 p. 89.

³⁴⁾ Dybeck Sveriges Runurkunder II Nr 156.

under hver en staaende Figur eller et Træ med Fugle; mellem Buerne sees over en af Søilerne et Hagekors, over de andre et simpelt ligearmet Kors, en Blade- eller Blomster-Zirat, et triangulært Ornament og en Fugl.³⁵⁾ Paa den svenske Gravsteen er det anbragt paa Runebaandet i Begyndelsen og i Midten af Indskriften, der ender med et bredarmet christeligt Kors. Det er ifølge det foregaaende ikke sandsynligt, at Hagekorset paa disse Steder er det christelige Tegn. Men der kunde være Grund til at spørge, om det ikke er det hedenske Gudesymbol. I de nordiske Lande bleve ikke overalt de gamle Guder opgivne ved Overgangen til Christendommen; den hedenske Kultus vedblev en Tid lang at bestaa sammen med den christelige.³⁶⁾ I Tydskland, hvor der hos de nyomvendte Germanere fandtes den samme Blanding af Christendom og Hedenskab, var ogsaa paa nogle Steder Geistligheden medvirkende dertil. Det sees af Bonifacius's Breve og af Forhandlingerne paa Kirkeforsamlingerne, at undertiden de samme Præster, der forrettede Daåben, deeltog i Offeringerne til de hedenske Guder og i Offermaaltiderne, og at Kirkerne bleve vanhelligede ved Offergilder og hedenske Sange.³⁷⁾ Det er ikke usandsynligt, at i Skandinavien de Geistlige paa sine Steder have viist en lignende Indulgents eller endog have begunstiget den hedenske Kultus. Man kunde saaledes vel tænke sig, at Hagekorset var anbragt paa Døbefonten som Odins Tegn³⁸⁾, og at Gravstenen var reist over en Person, der troede baade paa Odin og paa Christus; paa en anden svensk Gravsteen med Rune-Indskrift er det trebuede Tegn, som efter Sandsynlighed var Frei's Symbol, indhugget paa begge Sider af det christelige Kors.³⁹⁾ Hertil maa bemærkes, at Hagekorset paa Døbefonten ikke gjør Indtryk af at være andet end en Zirats, da det befinder sig paa en underordnet Plads og i en Række af Ornament, og at det vel paa Gravstenen er sideordnet det christelige Kors, men at heller ikke dette egentlig fremtræder som et Symbol. Det er ogsaa usikkert, om Døbefonten og Gravstenen hidrøre fra den ældste Tid. Hagekorset er rimeligviis paa begge Steder ikkun ornamentalt; der haves Exempler paa, at det i Britannien (S. 91), i Irland og i

³⁵⁾ Der haves to Tegninger af denne Døbefont i det oldnordiske Museums Archiv; paa den ene sees en Blade-Zirat istedetfor det regelmæssige Kors; ifølge Meddelelse af Dr. H. Petersen, der har seet Døbefonten, er Korset tilstede.

³⁶⁾ Widukindi Res gestæ Saxon. III, 65. Landnamabok III, 12. Beda Hist. eccl. II, 15.

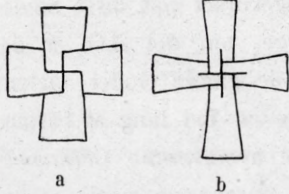
³⁷⁾ Bonifacii Opera I. Ep. 25: *Qui a presbytero Jovi mactante et immolantibus carnes vescente baptizati sunt.* II. Pag. 17 og 23: Concilium Lept. Indic. pag. V, Statuta XXI. Jvfr. W. Müller Gesch. d. altdutschen Religion S. 101-108.

³⁸⁾ Nogle af de omkring Siden udhuggede Figurer kunne forestille Deeltagere i en hedensk Offerhandling; en af dem holder en Øxe, en anden en Øxe og et Hankekar, en tredje et Horn. Paa en meget gammel Døbefont i Giettrup Kirke i Thy, af hvilken der haves et Aftryk i det oldnordiske Museums Archiv, er der ved Siden af flere christelige Kors udhugget 2 Hammere, som kunde ansees for Thors Symboler. I Ottrava Kirke i Vestgothland findes en Døbefont, ligeledes af hoi Ælde, paa hvilken der er udhugget en Figur med en Hammer i Haanden, som man har antaget at være Thor; see H. Petersen Om Nordboernes Gudedyrkelse S. 127.

³⁹⁾ Göransson's Bautil N° 710.

Skotland (S. 97) er blevet anvendt saaledes paa kirkelige Sager og Gravstene i det første Tidrum efter Christendommens Indførelse.

Paa de christelige Rune-Gravstene i Sverrig, af hvilke endeel formodentlig naae op til Christendommens første Tider, sees der oftere i Midten af det christelige Kors en Figur

a

b

af Hagekorsets Form, hvis Linier gaae i eet med Korsets Linier (Fig. a); undertiden ere Figures Midtlinier forlængede, saa at den har Udseende af et med et simpelt Kors forbundet Hagekors (Fig. b).⁴⁰⁾ Denne sidste Figur træffes ogsaa i Midten af det christelige Kors paa en meget gammel Gravsteen, der er indsat i Ydermuren af Aarhus Domkirkes Chor.⁴¹⁾ Man kunde mene, at her det hedenske Tegn var forbundet med det christelige Kors og, efter hvad der er fremsat i det foregaaende, forklare denne Forbindelse af en Sammensmeltning af den hedenske og den christelige Tro.⁴²⁾ Men seer man hen til de i Jernalderen hyppigt forekommende Ornament, der ere dannede af Striber eller Baand, flettede sammen eller slyngede i hverandre, og tager i Betragtning, at det christelige Kors paa mange af de svenske Gravstene har forskellige Udsmykninger, Tilsætninger eller Omslyngninger i Midten, bringes man til snarere at antage, at det Vinkelkors, der viser sig i Midten af det store Kors, ikkun er en ornamental Slyngning. Det er neppe engang Hagekorset, der har afgivet Motivet. Det christelige Kors paa disse Runestene lader sig opfatte paa samme Maade som det her afbildede, oftere forekommende Ornament (Fig. c)⁴³⁾, der ikke staaer i nogen Forbindelse med Hagekorset; man modtager Indtrykket af, at Korsets Arme ere spaltede henimod Midten og stukne saaledes igiennem

c

⁴⁰⁾ Runestene med Fig. a ere afbildede i: Göranssons Bautil N° 360, 882 og 926; Dybeck Svenska Runurkunder 1ste Saml. (1855) N° 1 og 14; Sveriges Runurkunder I Uppland N° 46 og 146; Stephens Run. Monum. p. 674. Fig. b sees paa Runestene i: Göranssons Bautil N° 825; Dybeck Svenska Runurk. (1855) N° 10; Sveriges Runurk. I Uppland N° 214; Stephens Run. Monum. p. 791. Ifølge Dr. Wimmers og Prof. Petersens runologiske Undersøgelser i Skaane i 1876 findes den samme Figur ogsaa paa en af Runestene ved Hunstad (Worm Monum. dan. p. 188 tab. N° 2). Runestene, som i Midten af det christelige Kors have Linier, der meer eller mindre ufuldstændigt giengive en af de to omhandlede Figurer, forefindes desforuden i: Göranssons Bautil N° 498, 624, 710, 883 og 900; Dybeck Svenska Runurk. (1855) N° 7 og 8; Sveriges Runurk. II Stockholms Län N° 225; Stephens Run. Monum. p. 706 og 734.

⁴¹⁾ Der findes en Tegning af denne Gravsteen i det oldnordiske Museums Archiv.

⁴²⁾ Waring bemærker saaledes med Hensyn til det dobbelte Kors paa disse Runestene, at man forbandt den hedenske Guds (Thors) Symbol med det christelige Kors for at faae Hielp fra begge Sider til Gravens Beskyttelse. *Ceramic art in remote ages* (1874) p. 91.

⁴³⁾ Dette Ornament træffes f. Ex. over Døren i den gamle Giørding Kirke i Ringkjøbing Amt (ifølge en Tegning i det oldnordiske Museums Archiv), paa Hovedet af en Bronzenaal fra Jernalderen i Museet i Dublin (Wilde Catalogue II p. 561 fig. 461) og i Overdelen af Bogstavet P i et Manuskript fra den ældre Middelalder (Boutovsky Hist. de l'ornement russe du X au XVI siècle, pl. XXXI). Det sidste er det, som er afbildet ovenfor. Paa de ældste skotske Gravstene finder man undertiden Ornament

hverandre, at der er fremkommet et Vinkelkors.⁴⁴⁾ Denne Udsmykning af det christelige Kors paa de svenske Gravstene vedligeholdt sig meget længe; man træffer den endnu paa to Runestene fra Gothland, der ifølge det i Indskriften angivne Aar ere fra 1449⁴⁵⁾; Korset er her desuden omgivet af en dobbelt Cirkel, hvis Linier paa 4 Steder krydse hinanden saaledes, at de danne Vinkelkors.

Et Vinkelkors blev i Middelalderen og senere anvendt paa forskellige Maader i Danmark. Det forekommer paa en dansk Penning fra Borgerkrigenes Periode (14de Aarh.)⁴⁶⁾, paa en Klokke med Aarstallet 1574 i Utterslev Kirke ved Nakskov⁴⁷⁾, og som Person-Mærke i danske Sigiller fra det 15de og 16de Aarh.⁴⁸⁾ Der haves et fra Island hidrørende Tapet fra den tidligere Middelalder, i hvilket der er indvævet Striber med Hagekors (1) i Række.⁴⁹⁾ Der er intet, som tyder paa, at dette Kors i Middelalderen er blevet forplantet til Norden igiennem den katholske Geistlighed; hvor vi træffe det, har det efter Sandsynlighed sin Oprindelse fra det hedenske Symbol.

SKOTLAND og IRLAND.

I Skotland træffes Vinkelkorset paa en Gravsteen, i en Indskrift, der kan være christelig, nemlig paa den saakaldte Newston - Steen (S. 23 Anm. 132). Denne Gravsteen indeholder to Indskrifter, den ene med Ogham-Tegn, den anden, i hvis Midte Tegnet er anbragt, med ubestemte Charakterer. Ogham-Indskriften har været læst paa flere Maader;

---

af omslyngede Linier eller Baand, som i Midten danne et liniært Hagekors, der ikke er tilsigtet; see *Sculptured stones of Scotland* Vol. II (1867) pl. VI, VII, XXVI, I, CXIII, 6-7 og CXXVII. Ogsaa paa de ældste Gravstene fra Wales indeholder det christelige Kors oftere et Ornament, der er inddeelt med Linier, som i Midten danne et Vinkelkors; see *Archeol. Journal* X (1853) p. 285. Jvfr. *Proceedings of the Irish acad.* Vol. X (1869) pl. XXI sheet VI.

⁴⁴⁾ Jvfr. de christelige Kors, dannede af Omslyngninger, paa Runestenerne i Dybecks Svenska Runurk. (1855) Nr 32 og Stephens Runic Monum. p. 597.

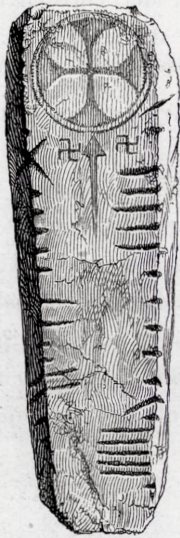
⁴⁵⁾ Stephens Runic Monum. p. 752 og 753.

⁴⁶⁾ De Penninge af slet Gehalt og Præg, til hvilke denne hører, indeholde enkelte Bogstaver, Ornamentter og Vaabenmærker i stor Mangfoldighed. Meddeelt af Justitsraad Herbst.

⁴⁷⁾ Meddeelt af Professor Engelhardt. — Ifølge en mig af Dr. H. Petersen viist Tegning findes der i Kalkmaleriet paa Loftshvælvingen i Gudme Kirke i Fyen, fra 1488, et Kors dannet af kunstige Slyngninger, imellem hvilke der 6 Gange fremtræder et Vinkelkors; dette synes ikke at være tilsigtet, men fremkommet ved Slyngningerne; jvfr. Anm. 43.

⁴⁸⁾ Dr. H. Petersen har truffet det paa adskillige borgerlige Sigiller i Geheime-Archivet, nemlig: paa et fra Roskilde 1426 og et fra Kolding 1479 (paa begge med spidse Vinkler), paa et fra Kiøbenhavn 1524 (regelmæssigt som 1), og paa to fra Kiøbenhavn 1528 og 1544 med et af Benene omdannet til et Kors.

⁴⁹⁾ I Museet for nordiske Oldsager i Kiøbenhavn. — I Museet i Christiania haves en, paa en Gaard i Akershuus Amt funden, Signetring af Messing med et regelmæssigt Hagekors, der mangler en af Omslyngningerne, og 3 Bogstaver, der tyde paa en temmelig seen Tid. I det 1ste Hefte af det svenske Tidsskrift *Land och Folk* 1876 har Bruzelius givet en Beskrivelse af en Træstok med Bomærker fra Borreby i Skaane 1757, iblandt hvilke der forekommer et Hagekors (med ulige Vinkler, Nr 50). —

52

men dens Indhold maa ansees for endnu at være uforklaret.⁵⁰⁾ Den anden, hvis Skriftegn have været meget forskielligt opfattede, og som har været læst paa 6 forskellige Sprog, antages nu almindeligt for at være skreven med romerske Bogstaver af en cursiv og meget corrumperet Form og ikke at kunne dechiffreres.⁵¹⁾ Det lader sig ikke med Sikkerhed afgjøre, om disse Indskrifter ere fra den hedenske eller fra den christelige Tid.⁵²⁾ Paa en Gravsteen med en Ogham-Indskrift fra Provindsen Munster i Irland findes to Vinkelkors nedenunder et stort christeligt Kors (Fig. 52).⁵³⁾ Stenen er en ældre celtisk Gravsteen, der er bleven benyttet i den christelige Tid, idet den upaaskrevne Deel af Stenen, der var skiult i Jorden, er vendt opad og et christeligt Kors udhugget paa den⁵⁴⁾; de to Vinkelkors ere øiensynligt anbragte samtidigt med det. Det er i det foregaaende anført, at Vinkelkorset ikke forefindes udenfor Italien som et christeligt Symbol. Der kunde saaledes være Grund til at ansee dette paa de to Gravstene forekommende Kors for det ariske Gudesymbol; den irske Steen skulde da være sat over en Christen, der havde bevaret Troen paa sine Fædres Gud

Efter hvad der er meddeelt mig fra Professor Rygh og Oldforskeren Nicolaysen, kiendes der ikke noget Exempel paa Hagekorsets Forekomst i Norge i den christelige Middelalder; fra Sverrig har jeg forgiæves søgt at erholde Underretning desangaaende.

⁵⁰⁾ Brash i *Proceedings of the Society of Ant. of Scotland* X (1874) p.137.

⁵¹⁾ *The Athenæum* 1865, 2, p. 494-495. *Proceed. of the Irish Academy* 1872 p.34. *Proceed. of the Soc. of Ant. of Scotland* X (1874) p. 134 f. Hübner *Inscr. Britannicæ* chr. (1876) p. 213.

⁵²⁾ Ogham-Indskriften kan baade være forchristelig og fra Tiden efter Christendommens Indførelse. Nogle af de irske Oldforskere ere af den Mening, at denne Skriftart er af christelig Oprindelse og hidrører fra den første Munketid, saaledes Graves og Ferguson; see *Proceed. of the Irish Acad.* Vol. IV (1848) p.177 f., 356 f. og 368; *Ser. II Vol. I* (1872) p. 55 f.; fl. St. Men overveiende Grunde tale for, at den er en ældre celtisk Skrift; see: Brash i *Proceed. of the Irish Acad.* Vol. X (1868) p. 113 f. og *Journal of the Kilkenny Soc.* Ser. IV Vol. II (1873) p. 439 f. og fl. St.; Atkinson i *Journal of the Kilkenny Soc.* Ser. IV Vol. III (1874) p. 207 f. og p. 235-236. Jvfr. *Wilde Cat. of the museum of the Irish Acad.* I p.136-137 og *Stephens Runic Monum.* I p. 56. Oghamskriften blev ligesom Runeskriften brugt langt ned i den christelige Tid.

⁵³⁾ Denne Gravsteen, der stod paa AGLISH Kirkegaard i Grevskabet Kerry, findes i Museet i Dublin. Den er beskrevet og afbildet i *Wildes Catalogue of the mus. of ant.* (1857) I p.136 og 138, fig.109. Paa denne Afbildning sees der ingen Hagekors; men flere Oldforskere have senere gjort opmærksom paa, at der forefindes to paa Stenen, see: Ferguson i *Proceed. of the Irish Acad.* Ser. II Vol. I (1871-1872) p. 44-45 og p. 57 f., Brash i *Proceed. of the Soc. of Ant. of Scotland* Vol. X (1874) p. 134, og Atkinson i *Journal of the Kilkenny Soc.* Ser. IV Vol. III (1874) p. 236. Ved Professor Stephens's velvillige Mellemkomst har jeg fra Ferguson erholdt et Photographi af et Papiraftryk af Stenen, hvorefter det ovenstaaende Træsnit er udført. Den irske Lærde har tillige meddeelt, at dette var ham det eneste bekendte Exempel paa Hagekorsets Forekomst paa Indskriftstene i Irland.

⁵⁴⁾ Der haves endeel Exempler paa, at celtiske Ogham-Stene ere blevene anvendte saaledes af de Christne; see: Brash i *Proceed. of the Irish Acad.* 1872 p.191 og *Journal of the Kilkenny Soc.* 1873 p. 439-444; Atkinson i *Journal of the Kilkenny Soc.* 1874 p. 236.

ved Siden af Troen paa Christus. Men paa den anden Side maa bemærkes, at der ikke findes Spor til, at dette Tegn har været et Gudesymbol hos den celtiske Befolkning i Skotland og Irland. Det turde saaledes have større Sandsynlighed, at Tegnet paa disse Gravstene er det christelige Emblem, som er overført fra Italien; Aarsagen til, at dette blev optaget i disse to Lande, medens det ikke fandt Indgang andre Steder, er da formodentlig netop at søge deri, at det hedenske Gudesymbol ikke der havde været i Brug.

I begge Lande findes undertiden Hagekors og beslægtede Figurer anbragte som Ornament paa kirkelige Sager og Gravstene fra den ældste christelige Tid. I Manuskripter af Evangelierne, som opbevares i Dublin, træffes Hagekors af Formerne 1 og 5, som Zirater i Texten og paa et ornamenteret Forsatsblad.⁵⁵⁾ Den irske Helgen St. Moëdoc's Reliquieskrin har under Bunden den ornamentale Form 18 indlagt 5 Gange.⁵⁶⁾ I Ornamenterne paa skotske Gravstene forekomme Formerne 1 og 5, og en med N° 2 beslægtet Form.⁵⁷⁾ En Gravsteen paa Æn Man indeholder et Ornament, der har nogen Lighed med N° 26.⁵⁸⁾ Der finder neppe nogen Sammenhæng Sted mellem disse ornamentale Figurer og det christelige Symbol; dette forekommer intetsteds under Former svarende til N° 2, 5, 18 eller 26. Der kan ikke tillægges dem nogen symbolsk Betydning; de ere Zirater hidrørende fra den hedenske Tid ligesom de Mæander-Mønstre og kunstige Sammenslyngninger⁵⁹⁾, der hyppigt forekomme paa de ældste christelige Gravstene i Skotland.

DET ØSTROMERSKE RIGE.

Det christelige Symbol af Hagekorsets Form blev ikke, som det synes, overført fra Italien til det romerske Riges østlige Lande. Man har ikke der fundet dette Kors anbragt paa Gravstene og heller ikke nogetsteds paa det kirkelige Omraade anvendt saaledes, at der kunde tillægges det en symbolsk Betydning. Ikkun i den byzantinske Ornamentik træffes det undertiden.⁶⁰⁾

⁵⁵⁾ Facsimiles of anc. manuscripts, udg. af The palæographical Society 1875 P. V pl. 56. Sculptured stones of Scotland Vol. II (1867) Appendix to the preface p. LXXXI, illustr. pl. 1.

⁵⁶⁾ Archæologia brit. Vol. XLIII (1871) p. 140 pl. XVII.

⁵⁷⁾ Sculptured stones of Scotland Vol. I (1856) pl. XXXV; Vol. II (1867) pl. XXVII, 7 og pl. LXVII, 3 (jvfr. pl. LXXIV, 1), samt Illustr. to the preface pl. 21, 4, 5, 6 og 11.

⁵⁸⁾ Cumming Mon. remains of the isle of Man (1857) pl. VI, 17.

⁵⁹⁾ De af omslyngede Baand eller Linier dannede Ornament, der forefindes paa skotske Gravstene, indeholde oftere i Midten Hagekorsets Linier; see ovenfor Anm. 43.

⁶⁰⁾ Saaledes i Loft-Mosaiker i Sophiekirken; Salzenberg Altchr. Baudenkmale v. Constantinopel Taf. XVI, 7 og XXIV, 2. Det er her nærmest at betragte som et Led udtaget af den Mæander, der paa flere Steder er anvendt i Sophiekirken Ornamentik; s. anf. St. Taf. XIX, XXI og XXII. Jvfr. Texier Byzant. architecture pl. XV, 1 og XXXIV, 1. Korset er ogsaa anbragt som Steenhugger-Mærke paa en Steen i Sophiekirken; Revue archéol. XVII (1876) p. 247.

DE SLAVISKE LANDE.

De S. 84-86 omhandlede Leerurner fra Gravene i Böhmen og Lithauen og de i Bugfloden fundne Handelsplumber ere, som ovenfor bemærket, fra den Periode, da Christendommen var begyndt at udbredes i disse Lande. Den böhmiske Oldforsker Vocel er af den Mening, at Hagekorset paa disse Gravkar, ligesom de andre paa dem anbragte Kors, er det christelige Symbol, og at Karrene have været forfærdigede af christelige Haandværkere og benyttede af Personer, der vare omvendte, men efter den gamle hedenske Skik endnu lode sig brænde.⁶¹⁾ Dette lader sig ikke antage. Vinkelkorset havde ikke været brugt som et christeligt Symbol i de østeuropæiske Lande og forefindes heller ikke senere i disse.⁶²⁾ Tegnet var derimod tilstede i de af Slaverne befolkede Lande, forinden Christendommen naaede til dem; man har fundet det i Polen i Grave fra den ældre Jernalder og i det Brandenburgske øst for Oderen paa Steder, hvor der ikke fandtes Spor af noget christeligt (S. 25 og 30). Det blev i Overgangstiden fra Hedenskabet til Christendommen anbragt paa samme Maade som tidligere, under Bunden paa Gravkar. Det er saaledes sandsynligt, at, ligesom de Kar, der ere mærkede med det christelige Kors, have tilhørt Christne, saaledes de, paa hvilke Hagekorset findes, hidrøre fra dem, der endnu ikke vare døbte, med mindre man vil antage, at de have tilhørt Christne, der af Vedhængenhed ved deres gamle Tro endnu have gjort Brug af det hedenske Tegn.⁶³⁾ De Hagekors, der forefindes blandt Steppernerne paa Handelsplumberne, ere følgelig ligeledes af hedensk Oprindelse; de ere Person-Emblemer eller Fabrik-Mærker, hvis Besiddere enten have været Hedninge eller efter Omvendelsen have beholdt det nedarvede Tegn som deres Mærke.

⁶¹⁾ Archäol. Parallelen i Berichte d. Wiener Acad. B. XVI (1855) S. 225 f.

⁶²⁾ Man finder ikke noget Kors af denne Form, ikke engang som Zirat, paa nogensomhelst Gienstand i det store Værk Antiquités de l'empire de Russie éd. par ordre de S. M. l'Emp. Nicolas I Vol. I-VI, eller i Monum. du moyen-âge dans l'anc. Pologne p. Przedzicki et Rastawiecki I-III 1853-1861. Det træffes heller ikke i det af Boutovsky udgivne Værk Histoire de l'ornement russe du X au XVI siècle 1870. — Ifølge Stasoff (L'ornement nat. russe) skal et saadant Kors forekomme i Linned-Broderiet hos russiske Bønder i Gouvernementerne Nowgorod og Orel; han anseer det for at være af buddhistisk Oprindelse (jvfr. ovenfor S. 83 Anm. 180).

⁶³⁾ I Böhmen blev der under Wratisslaus I og II, 1039 og 1092, udstedt Forordninger sigtende til at udrotte Levningerne af Hedenskabet, navnlig de hedenske til Begravelsen henhørende Skikke, der endnu vare i Brug. Vocel anf. St. S. 225-226.

L'emploi et la signification dans l'antiquité du signe
dit la croix gammée.

Par

Ludvig Müller.

Résumé.

I. Les différentes formes du signe. P. 5—8.

Les figures 1—6 représentent les formes simples et les plus anciennes. Le n° 1, se trouvant sur les objets qui remontent le plus haut, est, à ce qu'il semble, la forme originelle, et en même temps celle qui est la plus commune. Les nos 2, 3 et 4 en sont provenus par un arrondissement des angles et un raccourcissement des jambes. Le n° 5 est encore une forme très-ancienne et très-répandue; pour le n° 6, on ne le rencontre que fort rarement. Les figures 7—15 sont des formes postérieures, plus ou moins dégénérées ou embellies, qui se trouvent seulement chez les peuples barbares en Europe. Les nos 8—12 figurent sur les monnaies gauloises. Ceux qui suivent appartiennent à la Scandinavie et au nord-est de l'Allemagne, dans l'âge du bronze. On trouve les nos 13^a et 15^{a-b} sculptés sur des rochers en Suède. Les 13^b et 14 se voient au-dessous de vases en bronze, destinés à être suspendus; les formes en sont appropriées aux ornements dont ces vases sont décorés. Que les figures 7—15 dérivent des nos 1—5, cela résulte non-seulement de leur ressemblance quant à la forme fondamentale, mais aussi de leur emploi, qui montre qu'elles ont été des symboles comme les autres. C'est par cette dernière raison qu'elles sont séparées des figures apparentées, qui sont représentées dans la section IV.

II. Le signe dans les différents pays. P. 8—31.

Hindoustan et Kabul (p. 8). Perse (p. 9). Asie occidentale avec Chypre et Rhodes (p. 10): 1. époque pélasgique; 2. époque grecque. Grèce et les îles de l'Archipel (p. 11): 1. époque pélasgique; 2. époque grecque. Italie (p. 14): 1. les Pélasges et les peuples italiques d'une époque reculée; 2. les Etrusques; 3. les Grecs; 4. les Romains et les peuples italiques de l'époque historique. Sicile (p. 18): 1. les Grecs; 2. les Phéniciens. Afrique sous la domination romaine (p. 18). Les pays danubiens (p. 19): 1. Thrace; 2. Hongrie; 3. Autriche. Helvétie (p. 20): 1. époque ante-romaine; 2. époque romaine. La Gaule et la Belgique (p. 20): 1. avant l'empire romain; 2. sous l'empire. Bretagne (p. 22): 1. époque

celtique; 2. époque romaine; 3. ép. anglo-saxonne. Ecosse et Irlande (p. 22). Bourgogne (p. 23). Germanie (p. 23): 1. les pays orientaux dans l'âge du bronze; 2. les pays rhénans sous l'empire romain; 3. les pays rhénans après la chute de l'empire; 4—5. les pays du nord dans l'âge du fer, antérieur et postérieur; 6. Brandebourg à l'époque slave. Scandinavie (p. 25): 1. âge du bronze, Danemark, Suède; 2. âge du fer antérieur, Danemark, Suède, Norvège; 3. âge du fer postérieur, Danemark, Suède, Norvège. Finlande. Pays slaves (p. 30): 1. âge du fer antérieur, Posnanie, Pologne, Volhynie; 2. âge du fer postérieur, la Russie orientale; 3. derniers temps du paganisme, Bohème, Lithuanie, Podlachie.

III. L'emploi et la signification du signe en général. P. 31—36.

Cette croix apparaît souvent comme un ornement, et parfois elle n'est pas autre chose, p. ex. sur plusieurs des vases peints pélasgiques et grecs et des fusaiöles (pesons de fuseau) de Hissarlik, sur quelques bijoux, dans les mosaïques romaines etc. Mais, en beaucoup de cas, l'emploi qu'on en a fait est tel, qu'il faut lui attribuer une signification particulière. De nos jours, elle est un symbole religieux ou sacré dans l'Inde et l'Asie orientale, et, dans l'antiquité, elle l'était aussi dans l'Inde aussi loin qu'on y peut la suivre. Qu'elle ait eu également une signification religieuse chez différents autres peuples de l'antiquité, se voit par l'application qui en a été faite sur des monnaies, des autels, des urnes cinéraires, des pierres sépulcrales et des flancs de rochers. Elle figure sur les monnaies de différents pays comme attribut d'une divinité (v. fig. 17, 20 et 26—27) et comme type principal (v. fig. 2, 11, 13, 19, 22—23 etc.). Sur quelques-uns des autels, comme aussi sur plusieurs des urnes et pierres funéraires, elle n'apparaît pas comme un ornement (p. ex. fig. 21, 28, 29, 34, 41), et ne peut être qu'un symbole qui se rattache à la croyance religieuse; il est permis d'en conclure qu'elle doit être comprise de la même manière sur d'autres objets appartenant au culte ou aux tombeaux, où elle pourrait sembler n'être qu'un ornement. Ensuite, dans l'antiquité, on attribuait à cette croix une vertu secrète ou magique, et on s'en servait comme de phylactère. Dans les peintures des vases de la Grande-Grèce, des hommes la portent sur la poitrine en guise d'amulette. Sur les objets d'un usage journalier, elle est assez souvent appliquée d'une manière qui montre qu'elle n'y a pas été placée pour servir d'ornement, mais dans un but prophylactique; à cette catégorie appartiennent, p. ex., quelques fusaiöles de Hissarlik (p. 32 note 3), une fibule d'or massif retirée d'un tombeau en Apulie (fig. 15), des fibules de bronze de la nécropole de Villanova (p. 15 n. 64), un vase de terre et une poignée d'épée, provenant l'un et l'autre des tourbières du Danemark (p. 26 n. 162 et fig. 32). Mais une fois bien établi que cette croix a été appliquée comme un phylactère sur des ustensiles, des fibules et des armes, il y a lieu de croire que, sur les objets du même genre où elle se présente comme un ornement, elle a été mise, non-seulement pour les décorer, mais aussi, et peut-être principalement, parce qu'on y attachait une vertu préservative. On a enfin fait usage de cette croix comme emblème personnel ou marque privée. Sur les monnaies des villes grecques, elle est quelquefois le signe d'un magistrat ou de celui qui était préposé au monnayage, et elle peut être regardée comme la marque du fabricant sur plusieurs vases et autres objets en terre cuite. Or, quand on passe en revue les emblèmes personnels que nous présentent en grande quantité les monnaies, les pierres gravées, les marques

imprimées sur les vases d'argile etc., on trouve qu'ils sont le plus souvent en relation avec la croyance et le culte religieux; ce n'est qu'exceptionnellement qu'on rencontre une figure qui ne soit qu'un pur ornement. Cela permet, avec quelque raison, de supposer que c'est par un motif religieux que cette croix a été choisie pour emblème personnel, et que dans les pays où on la trouve employée à cet usage, elle était, au moins à une époque antérieure, en rapport avec les croyances religieuses. Elle a donc été un symbole religieux, un signe prophylactique, un emblème personnel et un ornement; mais quant à savoir dans quelle de ces catégories il faut la ranger, c'est une question souvent difficile à décider et qui exige des recherches spéciales.

IV. Ornements dérivés du signe. P. 36—39.

Les figures nos 16—20 se rencontrent seulement dans les pays de la Méditerranée; les nos 21—23, tant dans ceux-ci que dans les autres pays européens; les nos 24—28, exclusivement chez les peuples barbares au nord de l'Europe. C'est surtout à cause de leur emploi que ces figures sont séparées des nos 1—15. On ne les trouve pas sur des monnaies, des autels, des stèles funéraires, ni sur des flancs de rochers¹⁾, et aucune d'elles n'a été employée ni comme attribut d'une divinité ni comme amulette; par contre, elles se présentent partout comme des ornements et sont souvent placées à côté d'autres ornements. Elles se distinguent aussi des nos 1—15 par les formes. Les nos 17—22, qui étaient en usage dans les pays méditerranéens, diffèrent des nos 1—5, appartenant aux mêmes pays, en ce qu'ils présentent des inflexions et des additions qui remplissent l'espace entre les jambes, de sorte qu'ils offrent des figures géométriques repliées sur elles-mêmes et ont l'aspect d'ornements; ils n'indiquent pas, comme les autres, un mouvement circulaire qui est l'idée exprimée par la figure originelle du signe en question, et sur laquelle son sens symbolique repose (v. VI). Les nos 25—28, qui sont propres à la Bretagne, diffèrent des formes dégénérées du signe dans les pays barbares, en ce que les jambes ne sortent pas d'un même centre, et s'éloignent par là de l'idée fondamentale. Les nos 16 et 24, composés l'un et l'autre de deux signes (3 et 5), ont tout à fait l'apparence d'ornements, et il en est de même du no 23. Plusieurs de ces figures, les nos 18—23, se rencontrent aussi sur des urnes et des parures funéraires, où elles ont pu être placées par un motif religieux; dans ces cas, il est à présumer que c'est le symbole qui a été transformé en ornement, ou qu'on a fait usage de l'ornement parce qu'il comprenait le symbole.

V. L'antiquité et la patrie du signe. P. 39—42.

Quelques-uns des vases pélasgiques qui offrent ce signe, remontent sans doute au-delà du premier millénaire av. J. C. Les objets qui ont été déterrés dans les couches inférieures des ruines de Hissarlik, sont encore plus anciens. Ce qu'on y a trouvé, accuse une civilisation rudimentaire qui a dû précéder d'assez longtemps la guerre de Troie. Par le récit de l'expédition du roi Rhamsès II contre les Kéthites en Syrie, qui nous est

¹⁾ Des figures pareilles au no 17 se trouvent à la vérité sur les monnaies gauloises (no 8) et sur un rocher en Suède (no 13^a); mais, dans les pays méditerranéens, la fig. 17 était seulement employée d'une manière ornementale.

conservé dans un papyrus hiéroglyphique et dans les inscriptions murales des temples de Louqsor et de Karnak, on apprend que les habitants de la Troade prirent part à cette guerre comme alliés des Kéthites; il est permis d'en conclure qu'ils avaient alors atteint un degré de civilisation plus avancé que celui qu'indiquent les trouvailles de Hissarlik. Le règne de Rhamsès II appartient au XVe siècle; nous sommes donc amenés au XVIe ou au XVIIe siècle.

Les peuples qui, pendant la période de 2000—1000 av. J. C., habitaient l'Asie-Mineure, les îles de la Méditerranée orientale, la Grèce et l'Italie (à l'exception de l'Etrurie), et auxquels on donne ordinairement le nom de Pélasges, appartenaient, comme on sait, à la famille arienne. Les Indiens, les Perses et tous les peuples de l'Europe chez lesquels on rencontre le signe, tiraient leur origine de la même souche. Les Egyptiens n'avaient pas ce signe, ni les Assyriens non plus.²⁾ En dehors de la famille arienne, on le trouve seulement chez les Phéniciens dans l'occident et chez les peuples de la race mongole en Asie; mais ils l'avaient reçu des peuples ariens à une époque plus récente (v. sous VII). Ce signe peut donc avec toute raison être considéré comme un symbole proprement arien.

Lorsqu'on recherche chez lequel des peuples ariens et dans quel pays le signe a pris naissance, il paraît d'abord invraisemblable qu'il tire son origine des Pélasges, bien qu'on le rencontre chez ce peuple à l'époque la plus reculée. Les Indiens et les Perses n'entretenaient certainement pas avec les Pélasges des rapports qui permettent de supposer qu'ils aient pu le recevoir de ces derniers. Mais, l'existence du signe dans l'Inde et en Perse avant le IVe siècle n'ayant pas été constatée, on pourrait se demander s'il n'a pas été importé dans ces pays par les Grecs, peut-être à la suite des conquêtes d'Alexandre. Cela ne peut non plus être admis. Le signe n'avait en Grèce qu'une importance secondaire, et la religion qui, dans le cours du temps, s'était développée chez les Grecs, différait trop de celles des Indiens et des Perses pour qu'un symbole religieux ait pu passer de ceux-là à ceux-ci. Il faut remonter à l'époque qui précède l'émigration des tribus ariennes vers l'Europe. Il paraît peu probable que le symbole soit postérieur à la séparation des Aryas orientaux et occidentaux. Il se forma alors, et chez les Indiens et chez les Perses, une religion particulière qui s'écarta de plus en plus de la croyance des Aryas occidentaux, et, après avoir occupé les pays qui portèrent plus tard leurs noms, ils semblent avoir mené une existence assez isolée. On arrive donc au résultat, que la naissance du symbole date de l'époque qui précède la dispersion des tribus ariennes, et que celles-ci l'ont apporté de la mère-patrie dans les pays où elles allaient s'établir.

VI. L'origine et la signification du signe comme symbole religieux. P. 43—48.

Des opinions très-divergentes ont été émises à ce sujet. Le signe indien serait, selon M. Cunningham, un monogramme composé des caractères pâlis que renferme le nom de svastika. D'après M. J. Hoffmann, il aurait exprimé l'union des deux facteurs prin-

²⁾ Dans *Le signe de la croix av. le Christ*, p. 146, M. Mortillet a communiqué que le R. P. Garucci lui a dit avoir vu une telle croix sur la poitrine d'une statue assyrienne. Mais, d'après les renseignements que le savant italien a bien voulu me transmettre, cela provient d'un malentendu.

cupaux du monde, les principes masculin et féminin. M. Burnouf est d'avis qu'il a tiré son origine de l'appareil dont se servaient les anciens Aryas pour allumer le feu, et qui consistait en deux pièces de bois (*arani*) ayant au point de jonction un trou où, par la rotation d'une baguette, on produisait le feu; celui-ci, dans les Védas, se trouve identifié au dieu Agni, le principe du feu et de la vie. Quant au signe en usage dans les pays de la Méditerranée, on l'a confondu avec d'autres signes avec lesquels il n'a aucun rapport, savoir la croix ansée et le tau phénicien, en lui attribuant, de même qu'à ceux-ci, le sens de vie et de salut. Le signe qui se rencontre dans les autres pays de l'Europe, a également été expliqué de manières fort différentes. D'après une de ces explications, il est composé de deux lettres mystiques ou symboliques; d'après une autre, il présente les rayons de la roue du char du soleil; suivant une troisième, il est formé par deux traits de foudre et se réfère au dieu du tonnerre. On a généralement regardé le signe qui apparaît dans le nord comme celui du dieu Thor, en supposant qu'il représente son marteau. Aucune de ces opinions ne peut être acceptée; les raisons qui s'y opposent, autant que cela est nécessaire, sont indiquées p. 43—44, 52 et 75. On ne saurait admettre que le signe ait eu une origine à part dans les différents pays. Comme les peuples chez lesquels on le rencontre à une époque ancienne, étaient tous sortis de la même mère-patrie et habitaient des pays voisins l'un de l'autre, et que, chez la plupart d'entre eux, il était employé d'une manière analogue, on ne peut douter que ce ne soit un seul et même signe qui se retrouve chez chacun d'eux.

Il y a d'autres symboles d'origine asiatique qui montrent comment la figure du signe doit être comprise et quelle en a été la signification symbolique, savoir le triskèle et les signes linéaires correspondants. Le triskèle, composé de trois jambes humaines tournant autour d'un centre (fig. 43), indique évidemment un mouvement circulaire perpétuel. Il était dans l'Asie-Mineure méridionale l'emblème du dieu suprême, Zeus assimilé à Baal, comme on peut l'inférer des monnaies frappées à Aspendus au milieu du V siècle av. J. C. (v. fig. 44—45). Les Phéniciens l'appliquaient à Baal, surtout comme le dieu du soleil; c'est ce qu'on voit par une stèle punique, vouée à ce dieu, sur laquelle il est sculpté avec un visage humain au milieu des jambes (l. c. p. 45 note 18); sur une monnaie celtibérienne, frappée dans le sud de l'Espagne, le disque du soleil apparaît derrière le visage (fig. 46). Le signe formé par trois lignes courbes (fig. 47), dont on faisait usage en Perse et en Cilicie, avait une signification pareille; l'emploi qui en est fait sur les monnaies d'Olba, montre qu'il était également le symbole de Zeus (Baal-Zeus)³. Les signes qui forment le type ordinaire sur les monnaies de la Lycie avant le temps d'Alexandre (fig. 48—49), étaient de même des symboles du dieu principal des Lyciens.⁴ Comme ces signes, le perso-cilicien et les lyciens, correspondent au triskèle par leurs formes, ils expriment aussi, à n'en pas douter, un mouvement gyrateur. Or, entre les figures de tous ces symboles

³) C'est le dieu qui sur les tétradrachmes de Tarse est figuré comme Zeus, mais est désigné comme *Baal-tarse* par la légende phénicienne.

⁴) L'anneau qui forme le milieu de ces signes, indique l'univers et l'éternité; dans les emblèmes anthropomorphiques chez les Assyriens et les Perses, le dieu suprême est placé au milieu d'un anneau ou tient un anneau à la main.

et celles du signe en question, il y a une concordance qu'on ne saurait méconnaître. Les lignes angulées que présentent les plus anciennes formes nos 1 et 5, répondent aux jambes humaines; les petits traits qui sont ajoutés à celles du n° 5, peuvent même en représenter les pieds. La forme n° 2 ne diffère du signe cilicien que par le nombre des lignes, ce qui n'est d'aucune conséquence, puisque le symbole lycien offre tantôt quatre tantôt trois jambes. Le disque ou globe qui se voit souvent au milieu du triskèle, et qui sans doute représente la terre ou le soleil, se retrouve dans les figures du signe chez les peuples barbares en Europe (nos 7, 9, 10 et 11). C'est donc un mouvement circulaire perpétuel qui est exprimé par la figure de ce signe, et, par analogie avec le *triskele*, on peut avec raison lui donner le nom de *tetraskèle*. De plus, ce signe ayant été employé comme type monétaire au même temps et dans les mêmes pays que les autres, il y a tout lieu de croire qu'il a été également le symbole d'une divinité. Tous ces symboles peuvent être considérés comme un seul et même emblème, qui se présente sous des formes variées dans les différentes régions de l'Asie-Mineure, celui qui nous occupe ici, dans le nord, les autres, dans le sud. Cette explication se trouve confirmée par les monnaies où le signe est placé comme attribut d'une divinité, et elle convient à l'emploi qui en est fait partout où il n'est pas un pur ornement. La figure peut se référer au mouvement circulaire de l'univers ou au cours du soleil seul sur le firmament; elle peut donc être l'emblème de la divinité d'où émane le mouvement du monde, soit de l'Être suprême dans le monothéisme et dans le panthéisme, soit du premier des dieux dans le polythéisme, ou elle peut désigner spécialement le dieu du soleil.

VII. L'emploi et la signification du signe chez les différents peuples. P. 49—87.

Les Aryas primitifs (p. 49). La croyance religieuse des anciens Aryas, telle que nous l'ont transmise les Védas, était un mélange de naturalisme et de panthéisme primitif, qui se rapprochait de très-près du monothéisme. On avait l'idée d'un Être suprême et unique, créateur du monde. Les phénomènes célestes et les grandes forces de la nature étaient personnifiés comme des dieux; mais on attribuait à chacun d'eux la toute-puissance divine et l'identifiait avec l'Être suprême. Ce n'était en réalité qu'une seule et même divinité qui était adorée sous des noms différents. Le soleil étant la manifestation la plus éclatante de la divinité, le dieu du soleil fut principalement l'objet du culte dans le polythéisme naissant. Si l'on applique à ces croyances les conséquences qu'on peut déduire de la comparaison du signe avec les symboles asiatiques analogues, on est amené à conclure que le signe a été d'abord l'emblème de la divinité qui comprenait tous les dieux, ou du dieu tout-puissant de l'univers, puis, par préférence, celui du dieu du soleil. Cette explication est corroborée par l'emploi qui fut fait plus tard de ce signe en Europe; comme on le verra plus bas, il représentait chez les Celtes gaulois le dieu du soleil, et, chez les Scandinaves et quelques peuples germaniques, le plus puissant des dieux.

Les Indiens (p. 50). Nous ne savons rien de la signification qui était attachée à ce signe pendant la période brahmanique, où les notions primitives des dieux appartenant au temps védique subirent une altération profonde. Il est cependant vraisemblable que le caractère divin lui est toujours resté, et quelques sectes l'ont sans doute conservé comme symbole d'une divinité. Il fut enfin adopté par les Bouddhistes; on le trouve à

côté d'autres symboles sacrés sur des monnaies bouddhiques antérieures à notre ère. Il était, à ce qu'il semble, leur emblème principal; ils l'appliquèrent à Bouddha et à ses successeurs, qui remplacèrent les dieux brahmaniques et furent adorés comme ceux-ci. Le svastika, comme on l'appelait, est encore de nos jours un symbole religieux de la plus haute importance chez les sectateurs de Bouddha. Du reste, on s'en sert aussi dans la vie de chaque jour comme un signe de bénédiction et de bon augure, tant chez les Bouddhistes que chez les Brahmanes.

Peuples de la race mongole (p. 52). Ce même signe (fig. 1) était l'emblème principal de la religion qui régnait au Thibet avant que le bouddhisme y fût répandu. Ceux qui professaient cette religion, appelés les *Bon-bo* en thibétain et les *Tao-sze* en chinois, portaient d'après cet emblème le nom de sectateurs de la croix mystique. On ne saurait douter que cette croix ne soit le symbole arien qui a passé aux Thibétains, et qu'elle n'ait été également chez eux le symbole de la divinité. — Le bouddhisme fut propagé en Chine au I siècle après J. C., au Japon au VI siècle, au Thibet au VII siècle, et avec lui le svastika s'introduisit dans ces pays. Il s'y est maintenu jusqu'à nos jours. Dans le Thibet, où le bouddhisme est la religion dominante, on en fait le même usage que dans les Indes; il y est l'objet d'une grande vénération; les docteurs et les saints bouddhistes le portent sur la poitrine. En Chine, où il est appelé *ouan*, il exprime la notion du tout ($\tau\acute{o}$ $\pi\acute{\alpha}\nu$) et spécialement de tout ce qui est bon et béni; on lui attribue aussi une origine divine. Au Japon, il est adopté dans le culte bouddhique; quelques-unes des images des divinités qui sont adorées par les basses classes du peuple, l'ont pour attribut.

Les Perses (p. 54). On rencontre une croix de cette forme sur des monnaies perses de différentes époques. Il est assez vraisemblable que c'est le symbole arien qui a été conservé chez les Perses depuis le temps où ils habitaient le Kabul ensemble avec les Indiens. Il a probablement été appliqué, soit à la divinité suprême, Ormuzd, soit au dieu du soleil, dont le culte était prédominant en Perse.

Les Pélasges (p. 54). En Asie-Mineure, en Grèce et dans les îles voisines. Plusieurs des vases peints qui remontent à l'époque pélasgique, donnent lieu de croire que le signe, dans ces pays, était un symbole lié à la croyance religieuse. Il est assez souvent si saillant sur ces vases qu'il fait l'impression d'être plus qu'un ornement (voir p. ex. fig. 6); quelques-uns ont les mêmes formes que ceux dont on se servait chez les Grecs pour les libations aux dieux (v. fig. 4 et 7); sur un grand vase très-remarquable, provenant de la nécropole de Dipylon à Athènes, et dont la peinture représente une pompe funèbre, il est placé de manière qu'il semble avoir rapport avec la scène. Chez les Grecs, ce signe était un symbole sacré (voir plus bas), ce qui ne pourrait guère s'expliquer, s'ils ne l'avaient pas hérité comme tel de leur ancêtres. Il est donc assez probable que, chez les Pélasges, le signe a conservé sa signification originelle et a été le symbole d'une divinité. Les croyances des Pélasges, il est permis de le supposer, différaient peu, au moins dans les premiers temps, de celles des Indiens, telles que nous les connaissons par les chants védiques. Il se développa chez eux un polythéisme avec des tendances vers l'anthropomorphisme; mais l'unité dans la divinité peut bien s'être conservée au fond de leurs croyances. Il n'y a rien qui empêche de supposer que le signe se soit maintenu

comme un symbole de l'Être infini qui était au-dessus et en dehors du monde et des dieux qui y apparaissaient. Mais il est aussi possible qu'il ait été le symbole du dieu du soleil, dont les Pélasges avaient apporté le culte de la mère-patrie. C'est le dieu que les Aryas primitifs se représentaient traversant la voûte céleste dans un char attelé de chevaux rayonnants, et qui ensuite passa aux Grecs; chez ceux-ci, Hélios se présente à l'origine comme un dieu hors du cercle olympique. En quelques endroits, le signe peut avoir été celui de la divinité suprême, en d'autres, celui du dieu du soleil. — Les Pélasges qui descendirent en Italie, y ont sans doute aussi apporté le signe comme un emblème de divinité. Parmi les objets qui datent probablement de leur époque, il y en a plusieurs sur lesquels il semble être placé, soit comme un symbole religieux, soit comme un phylactère. De plus, aux V—IV siècles, on le rencontre comme type monétaire chez un peuple de l'Italie centrale, fait qui ne peut s'expliquer qu'en supposant que ce signe était un symbole sacré provenant d'une époque antérieure et transmis à travers les âges.

Les Grecs (p. 56). Des Pélasges le signe passa en héritage à leurs descendants. On le trouve employé chez les Grecs comme un ornement, un emblème personnel, une amulette ou un phylactère. De plus, il était en différents endroits vénéré comme un symbole sacré et servait comme tel; c'est ce qu'on peut conclure des monnaies. Sur celles de Damastion, en Epire, qui portent toutes au droit la tête d'Apollon, il est placé, au revers, au milieu du champ ou entre les jambes du trépied (fig. 12); sur un tétradrachme de Rhegion, on l'aperçoit devant la tête d'Apollon (fig. 17). Le signe semble donc, dans ces villes, avoir été un symbole apollonien. En supposant qu'il ait été le symbole du dieu du soleil chez les Pélasges, c'est comme tel qu'il a été transféré à Apollon; car le dieu pélasgique qui présidait au soleil, appelé Hélios par les Grecs, fut dans le cours du temps confondu avec le fils de Zeus et de Leto, ainsi qu'avec les autres Apollons qui étaient adorés dans les pays grecs. On trouve ensuite le signe sur des monnaies frappées en différents endroits comme type principal au revers; employé ainsi, il ne peut pas être pris pour une pure figure géométrique ou un ornement insignifiant; à n'en pas douter, il est un symbole hiératique, de même que les signes congénères qui figurent comme types sur les monnaies de la Cilicie et de la Lycie, et qui n'ont jamais été employés comme ornements dans ces pays. Ces monnaies portent au droit les images de divinités différentes, celles de Zeus, d'Hermès et d'une déesse. Or, le type au revers des monnaies grecques se référant le plus souvent à la divinité qui est figurée au droit, il y a lieu de croire que le signe a été appliqué aux dieux grecs en général en désignant ce qui leur était commun, la divinité. Dans ce cas, il a répondu à la croix ansée, qui appartenait à toutes les divinités dans le panthéon égyptien comme un symbole de l'existence (la vie) divine, puis à la croix ansée asiatique, qui se trouve placée sur les monnaies de Chypre et de l'Asie-Mineure méridionale comme un attribut de divinités tant masculines que féminines, enfin à l'idéogramme assyrien en forme d'astre ou de croix, qui précède les noms de tous les dieux et de toutes les déesses dans les inscriptions cunéiformes. Le signe a donc exprimé figurément le mot *θεός*, qui répondait à *deva*, d'où il dérivait; c'est ainsi que les Aryas primitifs appelaient la divinité dont le signe était probablement le symbole. Il est encore possible qu'une autre notion de la divinité ait été attachée à ce signe. De même qu'il est permis de croire que chez les Pé-

lasges il a désigné la divinité de l'univers, de même on peut supposer qu'il y a eu des Grecs qui le regardaient comme le symbole d'une divinité élevée au-dessus des dieux olympiques ou d'un Être suprême unique. Dans la période florissante de la Grèce, il existait encore beaucoup de restes de la religion pélasgique; la divinité universelle des Pélasges peut donc aussi s'être maintenue çà et là dans le culte. Cette divinité représentait l'idée monothéiste qui se trouve au fond de la foi religieuse, et répondait à celle qui était l'objet de la doctrine des philosophes. C'était peut-être le dieu inconnu auquel, selon Saint-Paul, un autel était consacré à Athènes.

Les Phéniciens (p. 61). Ce n'est qu'à une époque postérieure et dans l'Occident que l'on rencontre le signe chez ce peuple. On le trouve sur des monnaies phéniciennes émises en Sicile au IVe siècle, sur une monnaie punique, frappée par une ville de la Byzacène sous le règne d'Auguste (fig. 20), sur des stèles funéraires (fig. 21) et des chapiteaux de colonnes de la Numidie. Les Phéniciens l'ont probablement adopté des Grecs en Sicile, puisque c'est dans cette île qu'il a fait sa première apparition chez eux. Par la monnaie punique, où il est placé derrière la tête d'Astarte, on voit qu'il était un attribut de cette déesse. Astarte était adorée sous des points de vue différents et assez souvent comme une divinité universelle ou panthéistique; plusieurs des symboles par lesquels on désignait la divinité ou le dieu suprême, en Asie, figurent comme attributs ou emblèmes d'Astarte sur des monuments et des monnaies, tant en Orient qu'en Occident; il n'est donc pas surprenant que le symbole arien lui ait été aussi attribué.

Les Etrusques (p. 61). Parmi les objets qui doivent être regardés comme particulièrement étrusques, cette croix ne se trouve que sur des parures d'or où elle fait partie de l'ornementation. Il n'y a rien qui indique qu'elle ait été un symbole chez les Etrusques. Ce peuple, selon toute probabilité, n'était pas issu de la famille arienne. Ils ont emprunté le signe aux peuples italiques et l'ont seulement employé comme un ornement, peut-être aussi comme un phylactère.

Peuples italiques (p. 62). Les Pélasges, en immigrant en Italie, y avaient probablement apporté le signe comme un symbole divin; mais, à ce qu'il semble, il ne s'est pas maintenu longtemps comme tel chez leurs descendants. Il est cependant à présumer qu'il a été encore, au Ve ou au IVe siècle, un symbole sacré chez un peuple dont les monnaies n'ont pour type que ce signe. On le trouve employé comme un ornement ou comme un phylactère à Herculaneum et à Pompéi.

Les Romains (p. 62). Cette croix ne se rencontre pas sur les monnaies romaines, pas même comme un emblème personnel parmi les nombreuses marques que présentent celles du temps de la république. On ne connaît aucun exemple de son emploi à Rome avant le milieu du IIIe siècle après J. C. où les Chrétiens commencèrent à la mettre sur leurs tombeaux dans les catacombes. En Italie, en dehors de Rome, si l'on en excepte quelques vases domestiques déterrés à Alba-Longa et une *tabula lusoria* provenant du Forum Clodii, on ne l'a trouvée sur aucun objet romain antérieur aux temps chrétiens.⁵⁾ Il est permis d'en conclure que cette croix, chez les Romains, a été fort peu en

⁵⁾ La mosaïque publiée par Visconti (Op. I p. 141) qu'on a prétendu avoir été trouvée dans la campagne, est fautive; voyez p. 17 note 85.

usage et n'avait aucune signification religieuse. On la rencontre assez souvent dans les provinces occidentales de l'empire, en Afrique, dans les pays danubiens et rhénans, en Helvétie, dans la Gaule, la Belgique et la Bretagne; mais elle n'a pas été apportée dans ces pays par les Romains; elle est le signe que les peuples barbares y possédaient avant qu'ils fussent soumis à Rome. Les objets marqués du signe qui ont été découverts dans ces pays, ne peuvent pas être regardés comme romains, les uns, parce qu'ils offrent des indices caractéristiques de leur origine barbare, les autres, parce qu'on n'a pas trouvé des objets correspondants en Italie. Le signe apparaît aussi sur des stèles funéraires et des autels votifs qui portent des inscriptions romaines; on connaît, avec le signe, deux stèles de la Numidie et deux de la Belgique, et trois autels de la Bretagne. Mais il ne peut non plus, dans ces cas, être considéré comme romain. On ne l'a trouvé sur aucun autel votif en Italie, et la seule pierre sépulcrale (non-chrétienne) avec le signe qu'on connaisse en Italie, est placée sur le tombeau d'un étranger, un Syrien (p. 62, note 85). Le signe sculpté sur ces monuments est sans doute un symbole religieux; sur plusieurs d'entre eux, il ne figure pas comme un ornement (p. e. fig. 21 et 29).⁶⁾ On a déjà vu qu'il était l'emblème d'Astarte chez les Phéniciens; on verra plus bas qu'il représentait le dieu du soleil chez les Celtes gaulois, et le dieu suprême chez plusieurs peuples germaniques; on est donc amené à croire que c'est le symbole de l'une ou l'autre de ces divinités. Il faut sans doute le regarder comme l'emblème d'Astarte sur les stèles de la Numidie, où la religion phénicienne était dominante, et comme celui du dieu du soleil sur celles de la Belgique, dont la population était principalement celtique. Quant aux trois autels de la Bretagne, on en a déterré deux dans la station romaine de Bremenium dont la cohorte des Vardules formait la garnison, et l'un d'eux est consacré au Génie de cette cohorte; comme les Vardules, qui habitaient en Biscaye près de la frontière de la Gaule, étaient Celtes, le signe sur ces autels se rapporte probablement à une divinité celtique. Le 3me autel (fig. 29) provient d'une autre station romaine, celle d'Ambloganna; les inscriptions lapidaires trouvées en grand nombre dans cette localité et dans les environs, font conclure que la garnison y était continuellement composée de Daces, et que Jupiter était leur dieu principal; il y a donc lieu de croire que le signe, sur cet autel, est le symbole du dieu suprême des Daces assimilé à Jupiter. Les noms dans les inscriptions de tous ces monuments, autant qu'on peut les lire, sont romains. Les personnages qui les ont portés peuvent avoir appartenu aux peuples barbares; mais il est aussi possible que ce soient des Romains qui ont adopté les divinités étrangères dans leur culte.

Peuples barbares dans les pays danubiens (p. 66). Il existe des monnaies en or, frappées aux V et IV siècles av. J. C. par un peuple barbare, sans doute thrace, qui habitait près de la frontière de la Grèce, dont le signe constitue le type unique ou principal. Il est assez vraisemblable qu'il a été chez ce peuple le symbole de Zalmoxis, qui, selon Hérodote et d'autres auteurs, était le dieu principal des peuples thraces et même le seul qui fût adoré par les Gètes. Dans cette hypothèse, le signe a dû être en relation avec celui qui semble avoir été le symbole du dieu suprême des Daces, lesquels ap-

⁶⁾ La figure qui se voit à côté du sur ces monuments, n'est pas non plus un ornement; elle était un symbole relatif à la divinité, tant en Asie que chez les peuples barbares en Europe.

partenaient à la branche thrace, comme aussi avec celui qui représentait le dieu principal dans la Germanie orientale et la Scandinavie dans l'âge du bronze; car les peuples germaniques étaient apparentés aux Thraces, et plusieurs des tribus qui habitaient les pays du nord étaient sans doute émigrées des contrées inférieures du Danube. — Dans le nord-ouest de la Hongrie, on a déterré différents objets en terre cuite et des fibules en bronze, qui présentent ce signe; mais il n'est guère possible de décider ni à quel peuple ils ont appartenu, ni quelle a été la valeur du signe.

Les Celtes (p. 67). On ne saurait dire si les Gaëls et les Scots, les tribus de la souche celtique qui émigrèrent les premières de l'Asie, et les Bretons, qui leur succédèrent, ont apporté le symbole de la mère-patrie. On a trouvé cette croix sur deux pierres sépulcrales avec des inscriptions en ogham, l'une en Irlande, l'autre en Ecosse; mais elle est sans doute l'emblème chrétien (v. VIII). Le signe qui est sculpté sur les autels votifs découverts dans les stations romaines de la Bretagne septentrionale, appartient aux peuples barbares du continent (v. p. précéd.) et non pas aux indigènes du pays. Il y a bien quelques indices qui peuvent faire croire qu'il a existé dans les îles britanniques à l'époque celtique; mais ils sont peu sûrs. Quant aux Celtes qui quittèrent les derniers pays asiatiques, les Gaulois, il en est autrement. A partir du III siècle av. J. C., le signe figure, sous des formes variées et dégénérées, sur beaucoup de monnaies gauloises, frappées surtout dans la Gaule septentrionale et la Belgique, soit comme type principal, soit joint à une tête couronnée d'une exécution très-barbare (fig. 26); à l'époque romaine, on le trouve placé derrière une tête imberbe laurée (fig. 27). Ces têtes, à n'en pas douter, représentent le dieu gaulois, appelé Apollon par César, et qu'on rencontre souvent dans les inscriptions gallo-romaines sous les noms d'*Apollo Belenus* et *Grannus*, ou sous ces derniers noms seuls; il était le dieu du soleil et semble avoir dépossédé les anciens dieux gaulois dans le culte du peuple. Le signe n'étant ajouté à l'image d'aucune autre divinité sur les monnaies, il n'y a pas de doute qu'il n'ait été l'attribut de ce dieu. Quelquefois les quatre jambes du signe sont changées en bustes de chevaux (fig. 50 et 51), qui correspondent aux chevaux attelés au char du dieu gréco-romain du soleil. Dans la Gaule méridionale on a, en différents endroits, découvert des autels ou cippes avec le signe sculpté sur leur base (fig. 28), ce qui montre qu'il se rattachait aussi à la croyance religieuse dans cette partie de la Gaule. Sa présence sur une monnaie barbare, frappée sous le règne de Tetricus (p. 21 note 122), prouve qu'il était encore en usage dans la 2de moitié du III siècle. Il est vraisemblable qu'il représentait le même dieu chez la population gauloise de l'Helvétie. Lorsqu'on recherche d'où ce signe est venu aux Celtes gaulois, on arrive à la conclusion, qu'ils ne l'ont pas reçu de l'Italie ni de la Grèce dans les temps historiques, ni des Pélasges dans les temps préhistoriques, mais qu'ils l'ont probablement apporté avec eux de l'Asie.

Peuples germaniques dans les pays rhénans, I—VI siècles après J. C. (p. 70). L'exploration des tombeaux à l'est du Rhin, dont les uns datent de l'époque de l'empire romain, et les autres appartiennent aux Alemans et aux Francs, qui occupèrent ces contrées après la chute de l'empire, ainsi que de ceux à l'ouest du Rhin que les Bourguignons ont laissés, a mis au jour des fibules, des parures, une bague et une capsule d'amulette, qui présentent le signe. De ces objets on peut seulement déduire qu'il a été

en usage chez ces peuples comme un ornement et un phylactère. Il est bien possible qu'il n'ait pas été autre chose; mais il se peut aussi qu'il ait été le symbole d'un dieu comme chez les Gaulois et chez d'autres peuples germaniques. Dans ce cas il a désigné ou Wodan, qui, selon Tacite et des auteurs postérieurs, était par préférence adoré dans cette partie de la Germanie, ou le dieu du soleil, Apollo Grannus, dont le culte était très-répandu dans les pays rhénans, à en juger par les nombreuses inscriptions votives qui y ont été découvertes.

Peuples de la souche germanique dans la Germanie orientale et la Scandinavie, à l'âge du bronze (p. 71). Dans cette période, on rencontre le signe sur une coupe de terre peinte, provenant d'un tombeau en Silésie (fig. 30), puis sous le fond de vases en bronze destinés à être suspendus, trouvés en Poméranie, dans les îles orientales du Danemark et en Vestgothland (des formes 13^b et 14), enfin dans des sculptures sur des rochers de la Suède méridionale (des formes 13^a et 15^{a-b}). Tous ces signes sont indubitablement en relation les uns avec les autres; c'est la même forme (2-4) qui leur sert de base, et les vases à suspendre sont particuliers à ces pays. Il y a lieu de les mettre en rapport avec la croyance religieuse. Sur un des rochers, en Suède, le signe est sculpté seul et à une hauteur considérable, et il paraît probable que la coupe et les vases ont servi à un usage sacré, la première, à cause de la finesse de l'argile, de la forme et de la peinture, les vases de bronze, par suite de leur construction toute particulière et de leur riche ornementation. On est ensuite amené à voir dans ces signes le symbole d'une divinité parce que le signe analogue se trouve sur des vases de terre semblables, retirés également des tombeaux en Silésie, et sur plusieurs autres des vases en bronze susmentionnés. Ce dernier signe était en Cilicie le symbole du dieu suprême, qui présidait au soleil, et dans la Gaule celui du dieu du soleil⁷); il désignait également ce dieu chez le peuple germanique qui habitait alors la Silésie, comme on peut le conclure de la circonstance qu'il est placé dans le disque solaire (fig. 52) peint en rouge sur une coupe d'argile, déterrée dans une nécropole peu éloignée des tombeaux silésiens. Il est donc très-probable que le signe qui nous occupe ici, a eu une pareille signification. A l'âge du fer, il désignait le premier des dieux dans la Germanie septentrionale et la Scandinavie, tandis que le signe était le symbole d'un autre dieu, sans doute de celui qui représentait le soleil. Il est permis d'en conclure qu'il en a été du même à l'âge du bronze. Ces deux signes ont sans doute été importés par une tribu qui, traversant l'Asie-Mineure et les pays danubiens, est venue s'établir en Silésie, et ont passé de là aux peuples habitant de l'autre côté de la mer Baltique.

Peuples de la souche germanique dans la Germanie septentrionale, en Scandinavie et en Bretagne, à l'âge du fer (p. 74). La période dont il s'agit, commence en Germanie et en Scandinavie environ à la naissance de J. C., en Bretagne, au milieu du V siècle, et dure jusqu'à l'introduction du christianisme. Le signe se trouve appliqué sur des armes, des fibules, des parures, surtout des bractéates en or, et sur différents autres objets d'un usage journalier, enfin sur des urnes cinéraires et sur une pierre sépulcrale. Sur plusieurs des objets dont on se servait chaque jour, il est évidemment

⁷) Il est appliqué sur la tête d'Apollon Belenus sur les monnaies gauloises.

placé comme un phylactère (p. 26 not. 162—167, fig. 32 et 33), et par ceux qui appartiennent aux tombeaux, on voit qu'il avait une signification religieuse (p. e. fig. 31 et 34). Il existait dans le nord un signe sacré du dieu Thor, qui était appelé la marque du marteau (*hamarsmark*); il représentait par ses lignes le marteau, son attribut, et ressemblait par conséquent à une croix de la forme † ou T.⁸⁾ La croix gammée étant un signe du même genre, elle a probablement aussi été le symbole d'un dieu et, en raison de son usage très-fréquent, d'un dieu généralement adoré, savoir, Odin ou Freyr, qui avec Thor étaient les dieux principaux du nord. Il ne faut pas le rapporter à Freyr. Le signe , qui, à l'âge du bronze, avait été le symbole du dieu du soleil dans la Germanie septentrionale et la Scandinavie, se retrouve dans ces pays à l'âge du fer et a sans doute été attribué à Freyr, qui représentait le soleil. Il faut donc admettre que le signe a été celui d'Odin. Il y a en effet un passage dans Snorro et un autre dans Saxo⁹⁾, qu'on peut interpréter de manière à en conclure qu'il a existé dans le nord un signe d'Odin. L'attribution du signe à ce dieu se concilie bien avec l'application qui en est faite sur les bractéates où il semble se référer à la représentation figurée. Les bractéates fig. 37 et 38 offrent sans doute la tête d'un dieu, à en juger par les attributs et les accessoires; ceux-ci conviennent assez bien à Odin. La tête avec la haute couronne, sur la fig. 42, peut également représenter Odin comme roi du ciel. Il est permis de rapporter au même dieu la tête qui se trouve sur les bractéates dont deux sont reproduites fig. 39 et 40; c'est sans doute un dieu qui y est figuré avec sa victime, qui est tantôt un cheval, tantôt un taureau.¹⁰⁾ Il faut enfin tenir compte que la figure du signe est en concordance avec le nom du dieu; d'après la dérivation généralement adoptée (ll. cc. p. 81 note 171), Wodan vient de mots qui indiquent un mouvement. La même idée de la divinité ayant donné naissance au signe et au nom, le signe fut tout naturellement appliqué à ce dieu. Si l'on suppose que la religion d'Odin se soit développée en Allemagne, le symbole qui y existait depuis une époque reculée, a été transféré au dieu qui fut mis à la tête des Ases. Mais si l'on admet, d'après Snorro, que cette religion tire son origine d'un pays asiatique au delà du fleuve Don, et que, traversant la Russie, elle ait été introduite en Allemagne au commencement de notre ère, il est probable que le symbole est venu directement de l'Asie avec le dieu. Plusieurs raisons portent à croire que Thor a été adoré avant Odin dans les pays du nord. S'il en est ainsi, Thor a sans doute été le dieu suprême avant

⁸⁾ La croix gammée a antérieurement été prise pour la marque du marteau dont il est fait mention dans Snorro (Saga Hakonar goda c. 18), et elle est encore généralement appelée ainsi par les savants de l'étranger. Mais il n'y a pas de doute que le signe dit du marteau n'ait eu la forme d'un marteau ordinaire. C'est ce qu'on apprend par plusieurs pierres runiques, sur lesquelles un marteau est sculpté, ainsi que par les amulettes d'argent en forme de marteau qui ont été trouvées en assez grand nombre dans les pays scandinaves, et qui représentent évidemment le symbole de Thor. A présent les archéologues scandinaves sont sans doute d'accord que la croix gammée n'a pas été le signe dit du marteau.

⁹⁾ Snorro Ynglingasaga, c. 11. Saxo Gramm. II éd. P. E. Müller P. I p. 106 (*signum victrix*).

¹⁰⁾ Le signe se rencontre aussi sur des bractéates où il est douteux qu'il soit en rapport avec la représentation, ou sur lesquelles il ne peut pas se référer à celle-ci. Il y est appliqué parce que la parure devait aussi servir d'amulette, et peut de même être le symbole d'Odin.

d'avoir été mis au nombre des Ases, et celui à qui le signe a appartenu dans l'âge du bronze; on pourrait donc penser qu'il l'a conservé comme son symbole pendant l'âge du fer; ce n'est peut-être que dans la dernière période de cet âge que le signe du marteau est venu en usage. Mais, sans parler des autres raisons qui doivent faire attribuer ce signe à Odin, il faut faire attention que, dans l'âge du fer, il apparaît dans le nord sous d'autres formes que dans celui du bronze.

Les Finnois (p. 83). Il n'y a pas lieu de croire que le signe ait été adopté par aucune branche de ce peuple, qui était en dehors de la race arienne. On le rencontre chez eux seulement dans l'ornementation de deux fibules de bronze appartenant à la dernière période de l'âge du fer, et qui ont été trouvées, l'une dans le sud de la Finlande, l'autre dans un des tombeaux des Mériens, dans la Russie orientale. Elles ressemblent à celles de la Scandinavie qui datent de la même époque, et sont sans doute importées de la Suède ou imitées d'après les suédoises. Parmi les exemplaires qu'on possède des tambours servant à la divination (*gobdas*) chez les Lapons du Finmarken, il y en a un sur lequel le dieu du ciel, qui était aussi celui du tonnerre, est indiqué par un signe qui se rapproche d'une croix gammée mal dessinée; mais il est plus que douteux que ce signe soit en aucune relation avec le symbole qui nous occupe ici.

Les Slaves (p. 84). En Posnanie et en Pologne il a été découvert quelques vases de terre marqués du signe, qui datent de la première partie de l'âge du fer; il est difficile de décider si ces vases, qui offrent des formes et des ornements assez beaux, proviennent d'un peuple slave ou d'un peuple germanique. Mais le signe apparaît encore sur des vases ou des fragments de vases de terre qui ont été retirés en assez grand nombre des tombeaux de la Bohême et de la Lithuanie, et sur des plombs trouvés dans le fleuve du Bug; ces vases et ces plombs, à en juger par la croix chrétienne qui se rencontre sur plusieurs d'entre eux, datent des derniers temps du paganisme et ont appartenu à des peuples slaves. Il faut y ajouter un vase de terre de la nécropole de Kettlach, en Autriche, et quelques fragments de vases de terre trouvés dans la province de Brandebourg, à l'est de l'Oder. Sur les plombs, qui sont sans doute commerciaux, le signe doit être pris pour la marque de marchands ou de fabricants. Quant aux vases, il y est partout appliqué au-dessous du fond. Ce signe ne peut avoir été la marque du propriétaire ni du potier parce que les vases proviennent de pays assez éloignés l'un de l'autre, et en partie datent d'époques différentes. Ces vases étant grossiers et non décorés, et le signe occupant une place occulte, on ne saurait non plus le regarder comme un ornement. Il y a donc lieu de le mettre en relation avec les croyances superstitieuses ou religieuses. Quelques-uns de ces vases ont sous le fond une croix à larges bras qui est sans doute le symbole du Christ; par analogie, la croix gammée peut bien être considérée comme celui d'un dieu païen (conférez p. 114). Il est donc assez vraisemblable qu'elle a été le symbole du dieu principal des peuples slaves, Perun ou Perkun, qu'on adorait sous des noms différents, et qui était, comme roi du ciel, aussi le dieu du soleil et du tonnerre. Les Lithuaniens avaient conservé le nom arien de la divinité, *Deva*, et donnaient à Perkun le surnom de *Devaites*.

VIII. La signification et l'emploi du signe chez les Chrétiens. P. 87.

En Italie, à partir du milieu du IIIe siècle, cette croix fut appliquée sur les tombeaux chrétiens dans les catacombes, auprès des inscriptions, soit seule, soit à côté d'autres symboles. Les Chrétiens l'adoptèrent sans doute parmi leurs symboles par la raison qu'elle pouvait offrir une allusion à la croix du Christ et au même temps la dissimuler. En Italie le signe arien avait depuis longtemps perdu la signification religieuse qui y avait jadis été attachée. Aussi, après que la religion chrétienne fut devenue, sous Constantin, celle de l'Etat, la croix de cette forme fut çà et là en Italie placée sur les tombeaux et employée dans l'Eglise.

Ce symbole ne fut pas transféré de l'Italie aux Chrétiens dans les pays occidentaux de l'empire romain. On ne le rencontre pas sur les pierres sépulcrales des premiers temps du christianisme qui existent encore en grand nombre en Afrique, en Espagne, en France, en Bretagne et en Allemagne¹¹⁾, et dont beaucoup présentent les mêmes symboles que les tombeaux des catacombes à Rome. Sur des objets appartenant à l'Eglise cette croix n'apparaît que très-rarement à cette époque, et seulement comme un ornement, non comme un symbole. Quant aux objets qui, dans ces pays, datent de la période de transition du paganisme au christianisme, ou d'une époque où la nouvelle doctrine a pu être adoptée par quelques individus isolés, il y a des raisons majeures pour croire que le signe y est le symbole païen. Quand même la capsule d'amulette et quelques-unes des fibules ou parures qui ont été trouvées dans les tombeaux rhénans, auraient appartenu à des chrétiens, il n'est pas probable que le signe qu'elles présentent soit le symbole chrétien; il faut le regarder soit comme un pur ornement, soit comme le signe païen que les nouveaux convertis ont employé comme un phylactère. Que les Chrétiens, dans les pays susnommés, n'aient pas adopté cette croix comme un emblème de leur foi, s'explique naturellement par la circonstance qu'elle y avait été le symbole d'un dieu païen ou se rattachait à la croyance païenne. Plus tard, dans le moyen-âge, elle fut assez souvent employée dans l'Eglise d'une manière ornementale.

En Scandinavie, cette croix ne fut non plus employée par les Chrétiens comme un symbole de leur foi. On la rencontre dans une église, en Danemark, sur des fonts baptismaux qui datent des premiers temps du christianisme, et dans une inscription runique sur une pierre sépulcrale chrétienne, en Suède; mais, dans les deux cas, elle doit être regardée comme un ornement qui dérive du temps païen. Il en est de même pour la croix de pareille forme qui apparaît au milieu de la croix chrétienne sur un assez grand nombre de pierres runiques en Suède (p. 94 fig. a et b). On pourrait être enclin à y voir le symbole d'Odin, et à expliquer l'union des deux croix par une fusion des croyances païenne et chrétienne. Mais lorsqu'on se rappelle les entrelacements qui sont propres à l'ornementation de l'âge du fer, et fait attention que la croix chrétienne est variée et décorée de différentes manières sur plusieurs des pierres runiques, il paraît plus probable

¹¹⁾ Dans *Bulletino di archeol. crist.* 1868 (p. 88), M. G. B. de Rossi a cité une pierre dans le musée de Mannheim comme le seul exemple qu'on connaisse de cette croix sur une pierre sépulcrale chrétienne en dehors de l'Italie; mais c'est une simple croix qui y est représentée, voyez p. 89 note 11.

que la figure qui a l'apparence d'une croix gammée, est seulement ornementale, et qu'elle est formée par un enlacement des bras fendus de la grande croix (conférez l'ornement p. 94 fig. c). On la rencontre en Suède encore sur deux pierres runiques qui, suivant l'inscription, datent de l'année 1449.

L'Irlande et l'Ecosse sont, à ce qu'il semble, les seuls pays en dehors de l'Italie où cette croix ait été adoptée comme un symbole chrétien. En Irlande, elle se trouve sculptée deux fois au-dessous de la croix chrétienne sur une pierre sépulcrale (fig. 52); c'est une pierre portant une inscription en caractères d'ogham qui paraît dater du temps païen. En Ecosse, on la voit sur la pierre dite *the Newton stone*, qui offre également une inscription en ogham; elle y est placée au milieu d'une inscription indéchiffrable qui semble être composée en lettres latines corrompues et appartenir à l'époque chrétienne. Le symbole arien n'était probablement pas en usage chez la population celtique de ces pays.

Le symbole de cette forme n'a pas été adopté par les Chrétiens dans les pays orientaux. On ne l'y a pas trouvé sur des pierres sépulcrales. Dans l'Eglise byzantine, cette croix a quelquefois été employée comme un élément décoratif dans l'ornementation, mais non comme un symbole. Pour ce qui regarde la croix gammée qui apparaît dans les pays slaves vers la fin du paganisme, il résulte de ce qui précède qu'il ne faut pas y voir le symbole chrétien; c'est le symbole arien qui y avait existé avant le christianisme.
